ตำนาน เรื่อง ลครอิเหนา

ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

แต่งถวาย

พระนางเจ้า สุขุมาลมารศรี พระราชเทวี

ในงานฉลองพระชัณษาซายิด

เมื่อปีระกา พ. ศ. ๒๔๖๔

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทย ถนนรองเมือง

กรุงเทพ ฯ

หอสมุดแห่งชาติ
- 4 ส.ค. 2533
กรมศิลปากร

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

ตำนาน เรื่อง ลครอิเหนา

ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

แต่งถวาย

พระนางเจ้า สุขุมาลมารศรี พระราชเทวี

ในงานฉลองพระชัณษาซายิด

เมื่อปีระกา พ. ศ. ๒๔๖๔

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทย ถนนรองเมือง

กรุงเทพ ฯ

หอสมุดแห่งชาติ
- 1 ส.ค. 2533

กรมวิทยาศาสตร์บริการ

หอสมุดกลาง

ห้องสมุดกรมวิทยาศาสตร์บริการ

เลขห้อง หนังสือหายาก

เลขหมู่ 792.09593
ค769ก

เลขทะเบียน ห.33ม. 16760

คำนำ

◎ คราวเช็ญจะเผ้าแต่ โศกศัลย์
โศกจะดับชุ่นเช็ญ ห่อนได้
ยิ่งโศกยิ่งจักพลัน รอนชีพ เสียนา
ควรปลดควรเปลื้องให้ โศกคลาย ฯ
◎ ละโศกเร่งตริรู้ สิ้กเช็ญ
รู้เช็ดเช็ญคงวาย ว่างบ้าง
ละชวยดทเปน ทางชอบ
จึงจะเริศร้างพ้น เหตุภัย ฯ

โคลงดั้นนี้เปนพระนิพนธ์ของพระนางเจ้า สุขุมาลมารศรี พระราชเทวี อยู่ในหนังสือวชิรญาณสุภาสิต ซึ่งพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงชวนสมาชิกทั้งฝ่ายน่าฝ่ายในให้แต่งไว้เปนทิ่รฤก ในงานฉลองหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อปีฉลู พ. ศ. ๒๔๓๒ โคลง ๒ บทนี้ ครั้งนั้นผู้อ่านพากันชอบจนถึงจำได้ก็มีมาก ข้าพเจ้าเชื่อนบัดนี้ก็โดยจำมาได้แต่ครั้งนั้น.

ซึ่งนำโคลงพระนิพนธ์ของพระนางเจ้า ฯ มาลงไว้ในต้นคำนำหนังสือนี้ เพื่อจะยกเปนอุทาหรณ์แสดงเหตุที่ข้าพเจ้าปรารภจะแต่ง

หนังสือถวายพระนางเจ้า ฯ ในงานฉลองพระชัณษาซายิด แทนของอื่นซึ่งจะถวายสนองพระคุณในมงคลสมัยนั้น เพราะนึกว่าคงจะชอบพระหฤไทย ด้วยพระองค์ทรงสามารถในวรรณคดี ดังจะพึงเห็นในพระนิพนธ์ที่แสดงมา แลยังมีเหตุอีกอย่างหนึ่งในขณะเมื่อข้าพเจ้าคิดหาเรื่องหนังสือซึ่งจะแต่งถวายนั้น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต มีรับสั่งมายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครว่า พระนางเจ้าพระชนนีมีพระประสงค์จะทรงพิมพ์หนังสือบทละครอิเหนาพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ กับทั้งบทเจรจาละครอิเหนาพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๕ เปนของชำร่วยในงานฉลองพระชัณษาซายิด โปรดให้กรรมการหอพระสมุด ฯ ช่วยจัดการพิมพ์ถวาย แล้วดำรัสแก่ข้าพเจ้าในเวลาต่อมาว่า หนังสืออิเหนานั้น นอกจากตัวบทละครยังมีเรื่องราวของการที่เล่นละครอิเหนากันแต่ก่อน ได้เคยทรงสดับตามคำเล่ามีอีกหลายอย่าง ถ้าได้เรียบเรียงเปนเรื่องตำนานละครอิเหนา พิมพ์ด้วยกัน กับบทละครแลบทเจรจาในครั้งนี้เห็นจะดีหนักหนา ทรงชวนให้ข้าพเจ้าแต่งเรื่องตำนานนั้น ก็พอเหมาะแก่ใจ จึงได้แต่งตำนานละครอิเหนาด้วยเหตุทั้ง ๒ ประการที่กล่าวมา

การที่ข้าพเจ้าแต่งเรื่องตำนานละครอิเหนา ได้อาไศรยหนังสือเก่าหลายเรื่อง ดังได้บอกอ้างไว้ในที่ ๆ กล่าวถึง แลอาไศรยความที่ได้เคยรู้เห็นมาแต่ก่อนประกอบกับความสันนิฐานบ้าง แต่ยังต้องอาไศรยไต่ถามผู้อื่นอีกมากด้วยกัน ทั้งผู้ที่เปนครูละครแลผู้ที่ได้เคย

อำนวยการละครมาแต่ก่อน ความรู้ที่ได้จากคำชี้แจงไม่เฉภาะแต่เรื่อง
ละครอิเหนาอย่างเดียว ได้ฟังอธิบายต่อไปถึงกระบวรละครที่เล่นกัน
แต่ก่อนอีกหลายอย่าง จะละทิ้งเสียก็เสียดาย ด้วยเห็นว่าเหล่า
ท่านที่ได้เคยเปนละครหลวงก็ดี แลผู้ที่เคยเล่นละครเชลยศักดิ์ก็ดี ที่
ได้อธิบายบอกเล่าเปนผู้สูงอายุโดยมาก โอกาศที่จะไต่ถามจะยากขึ้น
ทุกที ควรจะจดเรื่องราวที่ได้จากคำอธิบายไว้อย่าให้สูญเสียจึงจะดี
ด้วย เหตุนี้เรื่อง ตำนานที่ ข้าพเจ้า แต่งครั้งนี้จึงเรียบเรียง ขยาย ความให้
กว้างขวางออกไปเปนทำนองตำนานละครรำ รวมทั้งที่เล่นเรื่องอิเหนา
ด้วย หาได้ว่าเฉภาะแต่เรื่องอิเหนาเรื่องเดียวไม่.

ข้าพเจ้ารู้สึกขอบคุณบรรดาผู้ที่ได้อธิบายความให้ทราบนั้นเปนอัน
มาก แลเมื่อแต่งหนังสือตำนานนี้แล้ว ได้ทูลวานสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ช่วยทรงตรวจตราทักท้วง
ด้วยอีกพระองค์หนึ่ง ข้าพเจ้าขอบพระคุณสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ
เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งทรงแนะนำให้แต่งหนังสือเรื่อง
นี้ แลสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ซึ่งได้ทรงช่วยตรวจตรา
ทักท้วงด้วยทั้ง ๒ พระองค์.

เรื่อง ตำนานที่ ข้าพเจ้า แต่งนี้คงจะ วิปลาศพลาดพลั้งบ้าง มิมากก็
น้อย ต้องขออภัยแก่ท่านผู้อ่านล่วงหน้าไว้ก่อน แต่เชื่อว่าข้อความ
ที่น่ารู้น่าอ่านก็จะมีบ้าง การที่อ่านเห็นจะไม่เปล่าจากประโยชน์ที่เดียว.

ข้าพเจ้าผู้แต่งขอถวายหนังสือเรื่องนี้ พร้อมด้วยพระพรไชยมงคล ขอให้พระนางเจ้าสุขุมาลมารศรีพระราชเทวี ทรงเจริญพระศิริสุขสวัสดิ์พิพัฒนมงคล พระชนมายุสถาพรจงทุกประการ เทอญ ฯ

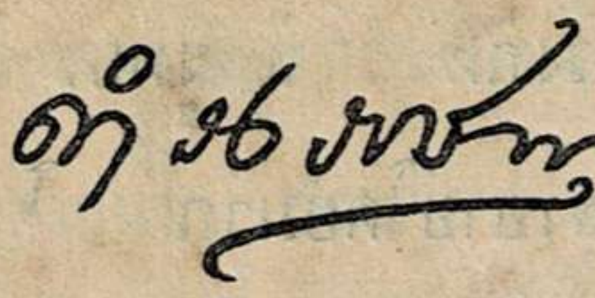

สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑ พฤษภาคม พ. ศ. ๒๔๖๔

สารบาน

ภาคที่ ๑ ว่าด้วยลครรำ น่า ๑

สันนิฐานตำนานลครนอก ,, ๓

สันนิฐานตำนานลครใน ,, ๙

ว่าด้วยเครื่องแต่งตัวลคร ,, ๑๖

ว่าด้วยปีพาทย์ที่เล่นลคร ,, ๒๔

ว่าด้วยกระบวรเล่นลคร ,, ๔๕

กระบวรลครชาตรี ,, ๔๖

กระบวรลครนอก ,, ๕๒

กระบวรลครใน ,, ๖๙

ภาคที่ ๒ ว่าด้วยลครเรื่องอิเหนา ,, ๗๗

พงศาวดารอิเหนา ,, ๗๗

มูลเหตุลครไทยเล่นเรื่องอิเหนา ,, ๘๑

ภาคที่ ๓ ว่าด้วยตำนานลคร ,, ๙๔

ตำนานลครครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ,, ๙๔

ตำนานลครครั้งกรุงธนบุรี ,, ๑๐๐

ตำนานลครครั้งรัชกาลที่ ๑ ,, ๑๐๕

ตำนานลครครั้งรัชกาลที่ ๒ ,, ๑๑๑

ตำนานละครครั้งรัชกาลที่ ๓	น่า	๑๒๓
ตำนานละครครั้งรัชกาลที่ ๔	,,	๑๓๔
ตำนานละครครั้งรัชกาลที่ ๕	,,	๑๕๖
ว่าด้วยเหตุที่เปลี่ยนแปลงการเล่นละครรำ	,,	๑๗๐

ตำนานละครอิเหนา

ภาคที่ ๑ ว่าด้วยละครรำ

การเล่นละครรำ[๑] ไทยเราได้ตำรามาแต่อินเดียเปนแน่ ข้อนี้ไม่มีที่สงไสย ถึงละครพม่าแลละครชวาก็ได้ตำราไปแต่อินเดียเช่นเดียวกับเรา เพราะฉนั้นละครไทยกับละครพม่าแลละครชวากระบวรเล่นจึงคล้ายคลึงกัน

ละครรำของไทยเรามี ๓ อย่าง คือ “ละครชาตรี” อย่างเช่นเล่นกันในมณฑลนครศรีธรรมราช เรียกกันในมณฑลนั้นว่า “โนรา” อย่าง ๑ ละครที่เล่นในราชธานีเรียกว่า “ละครใน” อย่าง ๑ “ละครนอก” อย่าง ๑ ละครทั้ง ๓ อย่างนี้มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเปนราชธานี อธิบายกันมาแต่ก่อนว่าละครในนั้นคือละครผู้หญิง มีได้แต่ของหลวง ส่วนละครที่เล่นกันในหัวเมืองเรียกว่าละครนอก แต่ก่อนเปนแต่ผู้ชายเล่น พึ่งประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้

---

๑ เดิมเรียกแต่ว่า (ละคร) พึ่งเรียกกันว่าละครรำเมื่อมีละครพูดกับละครร้องขึ้นอีก ๒ อย่างครั้งรัชกาลที่ ๕ คำว่า “ละคร” นั้น เดิมมักเข้าใจกันว่ามาแต่คำ “นคร” ดังเช่นคนเรียกเมืองนครศรีธรรมราช แลเมืองนครลำปางว่า “เมืองละคร” แต่ที่จริงเห็นจะไม่เช่นนั้น มีละครที่เมืองชวาอย่าง ๑ เรียกว่า “ลางันดะริโย” พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์ว่าจะมาแต่ศัพท์เดียวกับคำ “ละคร” นี้เอง แต่ต้นศัพท์จะเปนอย่างไรยังหาพบไม่.

ผู้อื่นหัดละครผู้หญิงได้ในรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์ แต่นั้นมาจึงได้มีละครผู้หญิงขึ้นข้างนอกพระราชวัง ความที่อธิบายดังกล่าวมานี้เห็นจะว่าแต่ตามลักษณการที่เปนอยู่ หาใช่ตัวมูลเหตุที่ละครเปนหลายอย่างต่างกันนั้นไม่ เปนต้นว่าพิเคราะห์ดูละครในกับละครนอกผิดกันไม่ใช่แต่ข้อที่เปนละครผู้หญิงกับละครผู้ชายเท่านั้น ทำนองร้องก็ผิดกัน กระบวรรำก็ผิดกัน เรื่องที่เล่นก็ผิดกัน ละครในเล่นแต่ ๓ เรื่อง คือเรื่องรามเกียรติ์เรื่อง ๑ เรื่องอุณรุทเรื่อง ๑ กับเรื่องอิเหนา[๑] เรื่อง ๑ เรื่องอื่นหาเล่นไม่ แต่ก่อนมาแม้ละครผู้หญิงของหลวงเล่นเรื่องอื่นนอกจาก ๓ เรื่องนั้นไป ก็เรียกว่าเล่นละครนอก บทละครที่ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องอื่น เช่นเรื่องสังข์ทองแลเรื่องคาวีเปนต้น ก็เรียกว่าพระราชนิพนธ์ละครนอก สุนทรภู่กล่าวความข้อนี้ไว้ ในเสภาตอนพลายงามถวายตัว อ้างเหตุที่สมเด็จพระพันวษามิได้ตรัสสั่งให้ปล่อยขุนแผนออกจากคุกว่า :—

“ให้เคลื่อมพระองค์ทรงกลอนละครนอก นิ่กไม่ออกเวียนวงให้หลงใหล
ลืมประภาษราชกิจที่คิดไว้ กลับเข้าในแท่นที่ศรีไสยา” ดังนี้ ฝ่ายละครนอกนั้นเล่าก็เล่นแต่เรื่องอื่น ๆ เรื่องรามเกียรติ์ อุณรุท อิเหนา ๓ เรื่องนี้ละครมอกหาเล่นไม่ แม้ละครผู้ชายของเจ้านายแต่ก่อน เช่นละครของกรมพระพิพิธ ฯ แลของกรมพระพิทักษ์ ฯ เปนต้น เล่น

---

๑ เรื่องอิเหนาที่จริงเปน ๒ เรื่อง เรียกว่าดาหลังฤๅอิเหนาใหญ่เรื่อง ๑ เรียกว่าอิเหนาฤๅอิเหนาเล็กเรื่อง ๑ แต่เปนเรื่องพงศาวดารอิเหนาคนเดียวกัน.

เรื่องอิเหนาก็เรียกว่าเล่นละครใน พิเคราะห์ดูโดยเค้าเงื่อนที่กล่าวมานี้ เห็นว่าละครในกับละครนอกที่จริงจะต่างกันโดยลักษณของละครทีเดียว ข้อสำคัญหาได้อยู่ที่ต่างกันโดยเปนละครผู้หญิงกับละครผู้ชายดังอธิบายกันมาไม่ ต้นเดิมที่ละครไทยจะเปนหลายอย่างต่างกันจะเปนด้วยเหตุใด เห็นมีเค้าเงื่อนในประเทศอื่น พอจะเอามาเปนหลักในทางสันนิฐาน ประกอบกับลักษณของละครประเทศนี้ให้แลเห็นเหตุเดิมได้บ้าง จะลองอธิบายต่อไป.

ว่าด้วยละครนอก

เมื่อ พ. ศ. ๒๔๓๕ ข้าพเจ้ากลับจากประเทศอินเดียมาแวะที่แดนพม่า ประจวบเวลาเขามีงานมหรศพที่เมืองร่างกุ้ง ไปดูงานนั้นได้เห็นละครพม่าเปนครั้งแรก เปนละครที่เล่นกันในพื้นเมืองอย่างละครนอกของเรา สังเกตดูกระบวรเล่นเปนอย่างเดียวกับละคร (โนรา) ชาตรีของไทยเราคือ ตัวละครมีแต่นายโรงตัว ๑ นางตัว ๑ จำอวดตัว ๑ ตัวละครที่ทำบทร้องเอง มีพวกลูกคู่แลบีพาทย์รับ เรื่องที่เล่นวันนั้นเห็นจะเปนเพราะเขารู้ว่าข้าพเจ้าไปดู เขาบอกว่าเล่นเรื่องไทย แต่จะเปนเรื่องอะไรอธิบายมาไม่เข้าใจ ได้ความแต่ว่าเล่นเมื่อพานางไปชมสวน เมื่อแลเห็นก็ได้นึกในขณะนั้นว่า ละครพม่ากับละครชาตรีของไทยเรานี้ เล่นตามแบบแผนอันเดียวกันนั้นเอง ครั้นต่อมาภายหลังข้าพเจ้ามีกิจธุระในน่าที่ ได้ลงไปมณฑลนครศรีธรรมราช

เนื่อง ๆ ลงไปคราวไรก็ได้ดูละครโนราชาตรีที่เล่นในมณฑลนั้นแทบทุกคราว สังเกตเห็นพวกละครร้องคำไหว้ครูอยู่นาน ๆ จึงจับบทเล่นละครนึกอยากจะทราบว่าคำไหว้ครูของพวกละครโนราชาตรีเปนอย่างไร จึงได้ถามแล้วจดมาทุก ๆ คราวที่มีโอกาศจะจดได้ เอามาส่งให้รวบรวมรักษาไว้ในหอพระสมุด ฯ เมื่อมาพิจารณาดูคำไหว้ครูที่จดมานั้น เห็นมีข้อความเปนเรื่องตำนานของละครโนราชาตรีอยู่หลายข้อที่เดียว เปนต้นมีความปรากฏว่า เดิมนั้นพระเทพสิงหรบุตรของนางศรีคงคา[๑] หัดละครที่ในกรุงศรีอยุธยา ขุนศรัทธาเปนตัวละครของพระเทพสิงหร ได้พาแบบแผนละครลงไปหัดขึ้นในเมืองนครศรีธรรมราชเปนปฐม จึงได้เล่นละครกันสืบมา พวกละครโนราชาตรียังออกชื่อบูชานางศรีคงคา พระเทพสิงหรและขุนศรัทธาในคำไหว้ครูมาจนทุกวันนี้ ความที่กล่าวว่าละครโนราชาตรีได้แบบแผนลงไปจากกรุงศรีอยุธยา ข้อนี้มีหลักฐานประกอบในคำไหว้ครูอีกบท ๑ ซึ่งว่าด้วยเพลงรำ มีเปนกลอน[๒] ว่า :—

◎ ครูเอยครูสอน สอนไว้ ให้รำสิบสองท่า
พ่อขุนศรัทธา สอนให้รำท่าต่างกัน
◎ แม่ตายกนก แล้วยกขึ้นเปนเครื่องวัดย์
ราหูจับจันทร์ ให้เวียนแต่ซ้ายไปขวา

---

๑ นางคนนี้ในคำไหว้ครต่างโรงเรียกต่างกัน เรียกว่านางศรีมาลาบ้าง นางนวลสำลีบ้าง.

๒ คำไหว้ครูละครโนราชาตรีที่จดไว้เปนตัวอักษรหาไม่ได้ ได้มาแต่ตามที่พวกละครจำไว้ จึงคลาดเคลื่อน.

◎ ...(บทชาด)...
ปลดปลงลงมา
◎ บัวบานบัวคลี่
...(บทชาด)...
◎ ท่าพระยาหงษ์ทอง
ล่องตรงลงไป
◎ ขอเชิญร้อยชั่ง
รำท่ากินรา
◎ แล้วเก็บดอกไม้
นี่แหละครูสอน

...(บดชาด)...
ให้รำเปนท่าบัวตูม
จงกลนี่แย้มกระพุ่ม
แล้วท่าแมลงมุมชักใย
ลงลอยล่องลำน้ำไหล
ยังปากน้ำพระคงคา
เจ้ารำช้างประสานงา
ลงมาจะเล่นสาคร
มาร้อยเปนเครื่องอาภรณ์
ทำนองพ่อชุนศรัทธา ฯ

เพลงรำต่าง ๆ ที่ออกชื่อในกลอนนี้ ถูกต้องตามตำรารำครั้งกรุงเก่าโดยมาก เห็นได้ว่าเปนตำราที่ได้ไปจากในกรุง ฯ ข้อนี้เปนหลักฐานอย่าง ๑ อีกอย่าง ๑ เครื่องแต่งตัวอย่างเช่นนายโรงละครโนราชาตรีแต่ง คือที่นุ่งสนับเพลาเชิงกรอมถึงข้อเท้า นุ่งผ้าหยักรั้งจับโจงไว้หางหงษ์ สวมเครื่องอาภรณ์กับตัวเปล่าไม่ใส่เสื้อ แลศีรษะสวมเทริด (ซึ่งยังแต่งอยู่จนทุกวันนี้) เปนแบบเครื่องต้นแต่งตัวท้าวพระยาแต่ก็กลำบรรพ์ เหมือนรูปภาพครั้งกรุงเก่า มีรูปเทวดาที่จำหลักบานซุ้มพระเจดีย์วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ซึ่งอยู่ในอยุธยาพิพิธภัณฑ์สถาน แลรูปเทวดาที่เขียนไว้หลังบานประตูพระอุโบสถวัดใหญ่เมืองเพ็ชรบุรีเปนต้น เห็นได้ว่าเครื่องแต่งตัวอย่างเช่นนายโรงละคร

โนราชาตรีแต่ง ต้องเปนของเกิดแบบอย่างขึ้นในราชธานีแล้วจึงแพร่หลายลงไป ใช่วิไสยที่พวกชาวนคร ฯ จะคิดขึ้นได้แต่โดยลำพัง เพราะเค้าเงื่อนมีหลายอย่างดังกล่าวมา จึงควรเชื่อได้เปนหลักฐานว่า ฉะนครโนราชาตรีที่เล่นกันที่เมืองนครศรีธรรมราชนั้น มิได้ไปเอาอย่างมาแต่ฉนครพม่า ที่จริงได้แบบแผนลงไปจากกรุงศรีอยุธยา คือแบบแผนฉนครนอกที่เล่นกันอยู่เปนพื้นเมืองในสมัยนั้นนั่นเอง ที่ไปเหมือนกับฉนครพม่าก็เพราะเล่นตามตำราอินเดียด้วยกันทั้งไทยแลพม่า เพราะฉนั้นฉนครโนราชาตรีนี้แลที่เปนฉนครนอกชั้นเดิม จะอธิบายความที่ว่านี้ต่อไป อันลักษณของฉนครจำต้องมีตัวฉนคร ๓ อย่าง คือตัวทำบทเปนผู้ชาย ที่เราเรียกว่านายโรงฤๅยืนเครื่อง[1] อย่าง ๑ ตัวทำบทเปนผู้หญิงเรียกว่านางอย่าง ๑ ตัวสำหรับทำบทเบ็ดเตล็ด เช่นเปนฤๅษี เปนยักษ์ เปนพราน เปนยายตา แลเปนสัตว์เดียรฉาน เช่นม้าแลนกที่มีบทในเรื่องฉนคร ตลอดจนเล่นตลกให้ขบขัน เรียกว่าจำอวดอย่าง ๑ ถ้าตัวฉนครขาดอย่างหนึ่งอย่างใดไปก็เล่นไม่สนุก เพราะฉนั้นฉนครพม่าก็ดี ฉนครโนราชาตรีของไทยเราก็ดี ที่มีตัวฉนครแต่นายโรงตัว ๑ นางตัว ๑ แลจำอวดตัว ๑ อย่างนี้เปนอย่างน้อยที่สุดที่จะเล่นฉนครได้สดวก ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏมาแต่ก่อนว่าฉนครชาตรีชอบเล่นแต่บางเรื่อง ที่ตัวบทสำคัญเล่นพร้อมกันไม่เกินกว่า ๓ ตัว เช่นเรื่องพระรถเสน ตัวนายโรงเปนพระรถเสน ตัวนางเปนนางเมรี

---

๑ เหตุใดจึงเรียกว่ายืนเครื่อง แลเหตุใดจึงเรียกว่านายโรง จะอธิบายต่อไปข้างน่า.

ตัวจำอวดเปนม้าของพระรถเสน ฤๅมิฉนั้นก็เล่นเรื่องนางมโนห์รา ตัวนายโรงเปนพระสุธน ตัวนางเปนนางมโนห์รา ตัวจำอวดเปนพรานบุณ[๑] ฉะนี้ขุนศรัทธาไปหัดขึ้นที่เมืองนครศรีธรรมราช คงถนัดเล่นเรื่องนางมโนห์รายิ่งกว่าเรื่องอื่น เล่นให้พวกชาวเมืองดูจนชินจนเลยเรียกละครว่า “มโนห์รา” แต่เรียกตัดตัวน่าเสียตามวิสัยของชาวนคร จึงคงรูปเรียกว่า “โนรา” มาจนตราบเท่าทุกวันนี้

ละครนอกที่เล่นกันในกรุงศรีอยุธยา ชั้นเดิมก็คงจะมีตัวละครแต่โรงละ ๓ คน ๔ คนอย่างละครโนราชาตรี ต่อนานมาเมื่อมีคนชอบดูละครมากขึ้น ทางหาเลี้ยงชีพในการเล่นละครสดวกขึ้น จึงเกิดการแก้ไขกระบวนเล่นละครแข่งขันกันให้วิเศษขึ้นกว่าแต่เดิม คือเพิ่มตัวละครให้มากขึ้น แลคิดเครื่องแต่งตัวละครขึ้น[๒] แล้วริเล่นเรื่องให้แปลกกว่าเดิมออกไป บทร้องซึ่งเดิมตัวละครต้องร้องเปนกลอนด้นโดยประดิษฐ์ของตนเอง (อย่างโนรายังร้องอยู่ทุกวันนี้) ก็มีกวีช่วยกันคิดแต่งกลอนให้เรียบร้อยเพราะพริ้งยิ่งขึ้น บทละครครั้งกรุงเก่าซึ่งยังมีอยู่บัดนี้ยังพอสังเกตได้ว่า ที่เปนบทรุ่นเก่ากลอนเปนอย่างละครชาตรี

---

๑ เข้าใจว่าเรื่องพระรถกับเรื่องนางมโนห์ราละครผิดกัน เรื่องพระรถนายโรงเปนตัวบทสำคัญ เรื่องนางมโนห์รานางเปนตัวบทสำคัญ เพราะฉนั้นละครโรงไหนตัวนายโรงถนัดทำบทชาย ก็ชอบเล่นเรื่องพระรถ ถ้าถนัดทำบทหญิง ก็ชอบเล่นเรื่องนางมโนห์รา.

๒ เรื่องเครื่องแต่งตัวละครจะได้อธิบายต่อไปในตอนหนึ่งต่างหาก

ต่อบทรุ่นหลังมาจึ่งเปนกลอนแปด[๑] ถึงกระนั้นก็ยังไม่เหมือนบทลครชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ลครนอกที่เล่นกันในราชธานีคงเปลี่ยนแปลงกระบวรเล่นมาโดยลำดับ ตั้งแต่ครั้งกรุงเก่าจนในกรุงเทพ ฯ จึ่งมาเปนอย่างลครที่เล่นกันในชั้นหลังนี้ แต่การที่แก้ไขเปลี่ยนแปลงกระบวรเล่นลครในราชธานีอย่างไร ลครในมณฑลนครศรีธรรมราชอยู่ห่างไกลราชธานี ไม่มีใครเปลี่ยนแปลงแก้ไข แบบลครแต่ครั้งกรุงเก่าซุนศรัทธาหัดไว้อย่างไร ก็คงเล่นสืบมาตามแบบเดิม จึ่งกลายเปนลครโนราชาตรีไปอีกอย่างหนึ่งในทุกวันนี้ ต้นเดิมของลครชาตรีกับลครนอกพิเคราะห์ดูเห็นว่าจะเปนดังแสดงมา.

ว่าด้วยลครใน

ทีนี้จะว่าด้วยลครในต่อไป หลักในทางสันนิฐานด้วยเรื่องต้นเดิมของลครในมีอยู่ในข้อที่ลครในเล่นเฉภาะเรื่องรามเกียรติ์กับเรื่องอุณรุทแลเรื่องอิเหนาข้อนี้เปนสำคัญ อันเหตุที่ลครในจะเล่นเรื่องอิเหนานั้นรู้ได้เปนหลักฐาน ดังจะอธิบายในตอนว่าด้วยเรื่องอิเหนาต่อไปข้างน่า ปรากฏว่าพึ่งเล่นเมื่อในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์ ซึ่งเสวยราชย์ครองกรุงศรีอยุธยาในระหว่าง พ. ศ. ๒๒๗๕ จน พ. ศ. ๒๓๐๑ ก่อนนั้นลครในเล่นแต่เรื่องรามเกียรติ์กับเรื่องอุณรุท ๒ เรื่องเท่านั้น

---

๑ บทลครครั้งกรุงเก่า เรื่องพระสุธนนางมโนห์รา กับเรื่องสังข์ทอง ได้พิมพ์แล้วเมื่อ พ. ศ. ๒๔๖๒

ก็เรื่องรามเกียรติ์กับเรื่องอุณรุท เปนพงศาวดารอินเดียในตอนที่นับถือกันในลัทธิไสยศาตรว่า พระนารายน์อวตารลงมาบำรุงมนุษโลกทั้ง ๒ เรื่อง พวกชาวอินเดียโดยมากถือเปนคติแต่โบราณแลยังมีถือกันแม้จนในบัดยบันนี้ ว่าการเล่นแสดงตำนานเช่นเรื่องรามเกียรติ์แลเรื่องมหาภารตะ เปนการเฉลิมเกียรติยศพระเปนเจ้า เกิดสวัสดิมงคลแก่ผู้เล่นแลผู้ดู ในรัชกาลบัดยุบันนี้พวกแขกชาวอินเดียซึ่งเข้ามาค้าขายอยู่ในกรุงเทพ ฯ ก็ได้เคยชวนกันไปเล่นโขนเรื่องรามเกียรติ์ถวายทอดพระเนตรที่พระตำหนักจิตรลดาครั้งหนึ่ง โดยถือว่าเปนการมงคลดังกล่าวมา เพราะฉนั้นเชื่อได้ว่า แต่เดิมคงเปนด้วยพวกพราหมณ์ชาวอินเดียที่เปนครูบาอาจารย์การพิธีแต่ปางก่อน สอนให้ไทยเล่นแสดงตำนานเช่นเล่นเรื่องรามเกียรติ์เพื่อให้เกิดสวัสดิมงคล แลบางทีจะเล่นเรื่องปางอื่น ดังกฤษณาวตาร คือเรื่องอุณรุทด้วย จึงได้มีประเพณีการเล่นโขนเกิดขึ้นในประเทศนี้ ในประเทศชวาก็มีโขนเล่นเช่นเดียวกับไทย ผิดกันแต่ที่โขนชวาใช้น่ากากแทนหัวโขนกับที่ตัวโขนชวาเจรจาเอง แลผิดกันชอบกลอีกอย่าง ๑ ที่โขนชวาชอบเล่นแต่เรื่องมหาภารตะ หาชอบเล่นเรื่องรามเกียรติ์เหมือนไทยไม่ เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาศเมืองยกยา จะใคร่ทอดพระเนตรโขนชวาเล่นเรื่องรามเกียรติ์ สุดต่านต้องทูลขอผัดให้ซักซ้อมเสียก่อนแล้วจึงจะมาเล่นถวายได้.

เรื่องตำนานของการเล่นโขนในประเทศนี้ มีเค้ามลอยู่ในกฎ

มณเฑียรบาลตอนตำราพระราชพิธีอินทราภิเศก จะยกมากล่าวแต่เฉภาะที่เนื่องด้วยเรื่องเล่นโขน มีเนื้อความว่าในการพระราชพิธีอินทราภิเศกนั้น ปลูกเขาพระสุเมรุสูงเส้น ๑ กับ ๕ วาที่ท้องสนามหลวงแลที่เชิงเขาทำเปนรูปนาค ๗ เศียรเกี่ยวพระสุเมรุ แล้ว "เลก[๑] ตำรวจ (แต่ง) เปนรูปอสูร ๑๐๐ มหาดเล็กเปนเทพยดา ๑๐๐ (แล) เปนพาลีสุครีพ มหาชมภู แลบริวารพานร (อีก) ๑๐๓ ชักนาคดึกดำบรรพ์อสูรชักหัว เทพยดาชักหาง พานรอยู่ปลายหาง" ถึงวันที่ ๕ ของการพระราชพิธีเปนวันกำหนดชักนาคดึกดำบรรพ์ แลวันที่ ๖ เปนวันชุบน้ำสุรามฤตย์ "เทพยดาผู้ (เล่น) ดึกดำบรรพ์พร้อม (ด้วย) รูปพระอิศวร พระนารายน์ พระอินทร์ พระวิศณุกรรม ถือเครื่องสำหรับธรรมเนียมเข้ามาถวายพระพร" ดังนี้ ลักษณการที่ทำในพระราชพิธีอินทราภิเศกดังกล่าวมานี้ ก็คือการเล่นแสดงตำนานในไสยสาตรเพื่อแสวงสวัสดิมงคล มาแต่มูลเหตุอันเดียวกันกับที่เล่นโขนเรื่องรามเกียรติ์ แลยังมีความกล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดารแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ว่า "ศักราช ๘๓๘ ปีวอกอัฐศก (พ.ศ. ๒๐๑๗) ท่านประพฤติการเบญจาเพศ พระองค์ให้เล่นดึกดำบรรพ์ดังนี้" ดังนี้ ก็ทำนองเมื่อพระชันษาได้ ๒๕ ปีจะทำพระราชพิธีอินทราภิเศก มีการเล่นฉุดนาคดึกดำบรรพ์นั้นเอง เพราะฉนั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

---

๑ คำว่า เลก ได้พบในหนังสือจดหมายเหตุราชทูตลังกาเข้ามาขอพระสงฆ์สยามไปให้อุปสมบทชาวสิงหฬ ใช้ว่า เลกะมะ ความหมายว่า กรม

ทรงลบศักราช (เมื่อ พ. ศ. ๒๑๘๑) จึงเอาแบบอย่างมาทำอิกครั้ง ๑ บางที่ เกิดมี กรมโขนขึ้น ก็จะมาแต่การเล่น ดีกดำบรรพ์ใน พระราชพิธีอินทราภิเศกนี้เอง โดยทำนองจะมีพระราชพิธีอื่น อันมีการเล่นแสดงตำนานเปนส่วนหนึ่งในการพิธี เกิดเพิ่มเติมขึ้นโดยลำดับมา จนการเล่นแสดงตำนานกลายเปนการที่มีเนื่อง ๆ จึงเปนเหตุให้ผีกหัดโขนหลวงขึ้นไว้สำหรับเล่นในการพระราชพิธี แลเอามหาดเล็กหลวงมาหัดเปนโขนตามแบบแผนซึ่งมีอยู่ในตำราพระราชพิธีอินทราภิเศก เพราะเปนลูกผู้ดีฉลาดเฉลียวผีกหัดเข้าใจง่าย ใครได้เลือกก็ยินดีเสมอได้รับความยกย่องอย่างหนึ่ง เพราะฉนั้นจึงได้เปนประเพณีสืบมาจนชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ที่พวกโขนหลวงนับอยู่ในผู้ดีที่เปนมหาดเล็ก จนถึงมีบุตรหลานข้าราชการไปผีกหัด ดังเช่นเล่ากันมาว่าพระเจ้าเชียงใหม่กาวิโลรสสุริยวงศ์ได้เคยเปนตัวอินทรชิต เมื่อเปนมหาดเล็กหลวงอยู่ในรัชกาลที่ ๑ นั้นเปนต้น

ตามความที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่ามูลเหตุที่เล่นโขนกับเล่นลครในประเทศนี้ผิดกันห่างไกล โขนเปนการเล่นของผู้ดีมีบรรดาศักดิ์เล่นในพระราชพิธี ลครเปนการเล่นของราษฎรที่รับจ้างหาเลี้ยงชีพ ผิดกันเปนข้อสำคัญดังนี้.

โขนก็ดี ลครก็ดี ชั้นเดิมเปนของผู้ชายเล่น การฟ้อนรำที่ผู้หญิงเล่นนั้นชั้นเดิมปรากฏแต่ว่าเปนนางรำ คงได้ตำรามาจากอินเดียเหมือนกัน จึงมีทั้งในเมืองไทยเมืองพม่าแลเมืองชวา ไทยเรียกว่าระบำ

พม่าเรียกว่าเยนปวย ชวาเรียกว่าสะเรมปี[๑] ลักษณที่เล่นก็เปนท่านองเดียวกันทั้ง ๓ ประเทศ คือรำเปนคู่ ๆ เข้ากับขับร้องรับบีพาทย์เปนของสำหรับให้ดูกระบวรที่รำงามกับพังลำนำขับร้องแลดนตรีที่ไพเราะหาได้เล่นเปนเรื่องเหมือนอย่างโขนแลละครไม่ เมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราช มองสิเออ เดอ ลา ลุแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาเมืองไทย ก็ว่าได้ดูทั้งโขนทั้งละครแลระบำ[๒] กว่าวว่าโขนแลละครนั้นผู้ชายเล่น ความอันนี้เปนเค้าเงื่อนว่าในสมัยนั้นละครผู้หญิงยังไม่มี ถ้ามีก็เห็นจะเล่นให้แขกเมืองดู จึงสันนิฐานว่าละครในเปนของเกิดมีขึ้นเมื่อภายหลังแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราช

อันมูลเหตุที่จะมีละครผู้หญิงขึ้นในสยามประเทศนั้น ยังไม่พบเรื่องราวกล่าวไว้ณที่ใด จึงได้แต่พิเคราะห์ดูโดยเค้าเงื่อนอันมีในเรื่องตำนานของโขนละคร สันนิฐานว่าชั้นเดิมเห็นจะเปนด้วยพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดพระองค์หนึ่งซึ่งครองกรุงศรีอยุธยา (บางทีจะเปนในชั้นก่อนรัชกาลสมเด็จพระนารายน์) ทรงพระราชดำริห์ให้นางรำเล่นระบำเข้ากับเรื่องไสยสาตร เช่นให้แต่งเปนเทพบุตรเทพธิดาจับระบำเข้ากับเรื่องรามสูรเปนต้น เห็นจะเล่นระบำเช่นกล่าวนี้ในการพระราชพิธีอันใดอันหนึ่งในพระราชนิเวศน์ เปนท่านองเช่นเล่นดิกดำบรรพ์ที่กล่าวมาเปน

---

๑ นางรำชวามีอิกอย่าง ๑ เรียกว่าบะดูโย รำ ๘ คน เซอรสะแตมฟอดแรฟฟ์ล อธิบายว่า เปนชั้นต่ำลงมา ที่เปนชั้นสูงสำหรับเจ้าเมือง รำแต่ ๔ คน เรียกว่าสะเรมปี

๒ อธิบายไว้ในหนังสือซึ่งเขาแต่งเรื่องเมืองไทย อยู่ในตอนซึ่งว่าด้วยการเล่นของไทย

เดิมก่อน บางทีจะเปนระบำเรื่องนี้เองที่เปนต้นตำหรับละครในจึงได้เล่น
ระบำเรื่องรามสูรเบิกโรงละครในมาจนในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ทำนอง
เมื่อเล่นระบำเปนเรื่องขึ้นแล้ว จะเลยเปนแบบแผนสำหรับเล่นในการ
พระราชพิธีภายในพระราชนิเวศน์ เหมือนอย่างที่โขนหลวงเคยเล่นการ
พระราชพิธีข้างภายนอก ครั้นต่อมาจะเล่นระบำให้เรื่องแปลกออกไป
จึงเลือกเอาเรื่องโขนบางตอนที่เหมาะแก่กระบวนฟ้อนรำ เช่นตอน
อุณรุทในเรื่องกฤษณาวตารเปนต้น มาคิดปรุงกับกระบวรละครผีก
ซ้อมให้พวกนางรำของหลวงเล่น ครั้นเล่นก็เห็นว่าดี จึงให้มีละคร
ผู้หญิงของหลวงขึ้นแต่นั้นมา ต้นเดิมของละครผู้หญิงน่าจะเปนเช่นว่า
มานี้ ชั้นแรกเห็นจะเล่นแต่เรื่องอุณรุท แล้วจึงได้หัดเล่นเรื่อง
รามเกียรติ์อีกเรื่อง ๑ บางทีจะเปนเพราะเหตุที่เอาเรื่องอุณรุทไปให้นาง
รำของหลวงเล่นนั้นเอง โขนจึงมิได้เล่นเรื่องกฤษณาวตารต่อมา คำที่
เรียกว่า “ละครใน” เข้าใจว่าจะมาแต่เรียกกันในชั้นแรกว่า “ละคร
นางใน” ฤๅ “ละครข้างใน” แล้วจึงเลยเรียกแต่โดยย่อว่า “ละครใน”
เมื่อมีละครในขึ้นอีกอย่างหนึ่งฉะนี้ คนทั้งหลายก็เรียกละครเดิมว่า “ละคร
นอก” จึงมีชื่อเปนละคร ๒ อย่างต่างกัน

ที่เมืองชวาก็มีละครหลวงที่เมืองยกยาเรียกว่า วายังวอง เปน
ละครผู้ดีแลเอาเรื่องมหาภารตะของโขนมาเล่นเปนละคร ทำนองเดียวกับ
ละครในของไทยเรา แต่ผิดกันในข้อสำคัญที่ละครชวาผู้ชายเล่นผสมโรง
กับผู้หญิง แม้ถูกชายของสุดต่านก็ว่าหัดเปนละครหลายองค์ ได้ให้

เปนตัวพระเอกเล่นถวายพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทอดพระเนตรก็องค์หนึ่ง ละครในของชวาจะมีขึ้นด้วยเหตุใดข้อนี้หาทราบไม่ แต่นึกว่าคงพ้องกับเหตุที่มีละครใน ๆ เมืองเราโดยนัยอันหนึ่ง คือซึ่งเห็นว่ากระบวรเล่นอย่างโขนดีแต่จะเล่นเรื่องตอนรบพุ่งถ้าจะเล่นเรื่องตอนประโลมโลกสู้เล่นอย่างละครไม่ได้ จึงเอาเรื่องโขนกับวิธีละครมาปรุงประสมกันเล่นเปนละครในขึ้นอีกอย่าง ๑

เรื่องมูลเหตุที่จะเกิดมีละครในซึ่งกล่าวมา เปนความสันนิฐานก็จริงอยู่ แต่มีหลักฐานที่เห็นได้ว่าละครในเกิดแต่เอาแบบโขนกับแบบละครนอกมาปรุงประสมกับแบบระบำเปนแน่ มีที่สังเกตเปนหลายอย่าง ว่าโดยย่อคือเรื่องที่เล่นเอามาแต่โขน กระบวรเล่นแลชื่อที่เรียกว่า “ละคร” เอามาแต่ละครนอก วิธีร้องแลวิธีรำเอามาแต่ระบำ เห็นได้เช่นมีคนต้นเสียงร้องต่างหาก ตัวละครไม่ร้องบทเองเหมือนละครนอก แลกระบวรพ้อนรำก็ช้ากว่าละครนอก เพราะเหตุที่กล่าวมานี้ละครในกับละครนอกจึงเล่นผิดกัน ละครในเล่นเอาการที่รำงามกับร้องเพราะเปนหลัก ไม่นิยมต่อการที่จะเล่นเปนกระบวรตลกคนองให้เห็นขบขัน ฝ่ายละครนอกถือเอาการที่จะเล่นให้สนุกสนานชอบใจมหาชนเปนหลัก ไม่ประจงในการพ้อนรำขับร้องเหมือนเช่นละครใน เพราะละครในกับละครนอกกระบวรเล่นผิดกันดังกล่าวนี้ ในชั้นหลังมาผู้ที่เปนเจ้าของละครในจึงมักให้หัดเล่นละครนอกด้วย เวลาจะดูเล่นให้เปนสง่าผ่าเผยก็ให้เล่นอย่างละครใน ถ้าจะดูเล่นสนุกสนานก็ให้เล่นอย่างละครนอก ที่ละคร

ผู้หญิงของหลวงเล่นละครนอก แลที่ทรงพระราชนิพนธ์บทละครนอก ดังปรากฏเมื่อในรัชการที่ ๒ ก็เปนด้วยเหตุนั้นเอง

ที่แต่ก่อนมามีพระราชบัญญัติห้ามมิให้ผู้อื่นหัดละครผู้หญิง ข้อนี้พิเคราะห์ตามเรื่องตำนานก็พอจะแลเห็นเหตุได้ ด้วยละครผู้หญิงเปนของพระเจ้าแผ่นดินทรงพระราชดำริห์ให้หัดนางในขึ้นสำหรับเล่นในการพระราชพิธีในพระราชนิเวศน์ เสมออย่างเปนเครื่องราชูปโภคอันหนึ่ง ซึ่งผู้อื่นมิควรจะทำเทียม แต่เข้าใจว่าการที่ห้ามมิให้ผู้อื่นเอาอย่าง จะมีมาแต่ชั้นแรกหัดโขนแล้ว เพราะโขนก็เปนการเล่นสำหรับพระราชพิธีที่สำคัญ จนถึงพิธีราชาภิเศกดังกล่าวมา คงเปนของต้องห้ามมิให้ผู้อื่นเล่นอยู่เอง แต่ปรากฏในชั้นหลังมาว่ามีความนิยมเกิดขึ้นอิกอย่าง ๑ ว่า การฝึกหัดโขนนั้นทำให้ชายหนุ่มที่ได้ฝึกหัดแคล่วคล่องว่องไวในกระบวรรบพุ่ง เปนประโยชน์ไปจนถึงการต่อสู้ข้าศึก จึงพระราชทานอนุญาตให้เจ้านายแลขุนนางผู้ใหญ่ ตลอดจนผู้ว่าราชการเมืองหัดโขนได้ไม่ห้ามปรามดังแต่แรก ด้วยเห็นเปนประโยชน์แก่ราชการแผ่นดิน เพราะฉนั้นเจ้านายแลข้าราชการผู้ใหญ่แต่ก่อน ใครมีสมพลบ่าวไพร่มากจึงมักหัดโขนขึ้นสำหรับประดับเกียรติยศ เมื่อโขนมีขึ้นแพร่หลาย การที่เล่นโขนก็เล่นไปจนในการมหรศพซึ่งเปนการใหญ่ เช่นในการฉลองพระอารามเปนต้น ตลอดจนในการศพผู้มีบันดาศักดิ์สูงตั้งแต่ครั้งกรุงเก่ามา ส่วนการเล่นละครในนั้น ต่อมา (จะเปนแต่ครั้งกรุงเก่าฤๅต่อรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ข้อนี้ไม่

ทราบแน่) ก็พระราชทานอนุญาตให้เจ้านายแลขุนนางผู้ใหญ่เล่นได้[๑] แต่ต้องหัดเปนละครผู้ชาย คงห้ามแต่ละครผู้หญิงอย่างเดียวที่มิให้ผู้อื่นมีนอกจากของหลวง จนถึงรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์จึงได้เลิกข้อห้าม

ว่าด้วยเครื่องแต่งตัวละคร

ลักษณเครื่องแต่งตัวละครก็มีเค้าเงื่อนที่สันนิฐานเรื่องตำนานของละครได้อีกทางหนึ่ง แต่ยังไม่ได้อธิบายในตอนที่ว่าด้วยละครนอกแลละครใน เพราะเห็นว่าถ้าเอาไปกล่าวกับประเภทละคร เรื่องเครื่องแต่งตัวละครจะแยกย้ายเปนหลายตอนไปเสีย จึงได้ยังมาอธิบายเฉภาะเรื่องเครื่องแต่งตัวละครในตอนนี้[๒]

ละครนอกที่เล่นกันชั้นแรกในประเทศนี้ เห็นจะแต่งตัวอย่างคนสามัญ เปนแต่แต่งให้รัดกุมแน่นแฟ้นทำบทบาทได้สดวก[๓] ถ้าหากว่าจะทำบทเปนตัวต่างเพศก็เปนแต่เอาเครื่องประดับประกอบเข้า พ่อให้คนดูรู้ว่าทำบทเปนตัวใด ดังเช่นเอาผ้าขาวม้าห่มสไบเฉียงให้รู้ว่า

---

๑ ปรากฎว่าเมื่อรัชกาลที่ ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ทรงหัดละครอิเหนา

๒ ลักษณเครื่องแต่งตัวละครที่อธิบายในตอนนี้ กล่าวตามที่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัติวงศ์ทรงชี้แจงให้ทราบเปนพื้น

๓ ละครพม่าที่ข้าพเจ้าได้เห็นที่เมืองร่างกุ้ง ดูก็แต่งเปนคนสามัญไม่สังเกตได้ว่าใช้เครื่องแต่งตัวแปลกกว่าปรกติอย่างไร

ทำบทเปนหญิง แลใส่หน้ากากฤาเขียนหน้าให้รู้ว่าทำบทเปนยักษ์มาร เปนต้น (ดูจะแต่งตัวเปนทำนองเดียวกับที่เล่น "ถูกหมด" กันทุกวันนี้) อันเครื่องแต่งตัวอย่างเช่นละครแต่งเปนยืนเครื่องก็ดี เปนนางก็ดี เข้าใจว่าเปนของคิดประดิษฐ์ขึ้นต่อภายหลัง ในชั้นเมื่อเล่นละครกันแพร่หลายแล้ว

ความที่กล่าวมานี้มีเค้าเงื่อนอยู่ที่ละครโนราชาตรีมีแบบเครื่องแต่งตัวแต่อย่างยืนเครื่อง (คือที่ใส่เทริดแลสวมเครื่องอาภรณ์กับตัวเปล่านั้น) อย่างเดียว ไม่มีแบบอย่างเครื่องแต่งตัวนางจนทุกวันนี้ ก็ละครโนราชาตรีนี้เปนแบบเดิมของละครนอกดังอธิบายมาแล้ว เหตุไฉนจึงมีเครื่องแต่งตัวแต่ยืนเครื่องอย่างเดียว ไม่มีเครื่องแต่งตัวนาง จะว่าเปนเพราะเมื่อขนศรัทธาลงไปหัดละครที่เมืองนครศรีธรรมราช (ดังกล่าวในเรื่องตำนาน) ลืมแบบอย่างเครื่องแต่งตัวนางเสียฤา ก็ไม่เห็นว่าจะเปนได้อย่างนั้น จึงสันนิฐานว่าชั้นเดิมทีเดียวละครคงแต่งตัวอย่างคนสามัญ เปนแต่แต่งเครื่องประกอบในเวลาเล่น (ข้อนี้ละครโนราชาตรีก็ยังใช้เอาผ้าขาวม้าห่มให้รู้ว่าทำบทเปนหญิงจนทุกวันนี้) ต่อเมื่อมีละครเล่นกันแพร่หลายแล้ว จึงมีผู้คิดประดิษฐ์เครื่องแต่งตัว (อย่างเช่นยืนเครื่องละครโนราชาตรีแต่ง) ขึ้นสำหรับแต่งตัวละครที่จะทำบทเปนท้าวเปนพระยา ในละครโรงหนึ่งก็เห็นจะแต่งแต่คนเดียว เพราะฉนั้นจึงเรียกว่า "ตัวยืนเครื่อง" ความบ่งว่าละครตัวอื่นมิได้แต่งเครื่อง ถ้าแต่งเครื่องทั้งหมดด้วยกันก็คงไม่เรียกว่าตัว

ยืนเครื่อง ฤๅถ้ามีเครื่องแต่งตัวเปนหลายอย่าง ก็คงเรียกให้ต่างกัน ว่ายืนเครื่องพระแลยืนเครื่องนาง จะหาเรียกแต่ว่า "ยืนเครื่อง" เท่านั้นไม่ ชรอยเมื่อชุนศรัทธาลงไปหัดลครที่เมืองนครศรีธรรมราชแบบเครื่องแต่งตัวลครที่กรุงเก่าจะยังมีแต่อย่างยืนเครื่องอย่างเดียว ชุนศรัทธาจึงได้ไปแต่แบบแต่งตัวยืนเครื่องกับเครื่องสำหรับแต่งประกอบ ที่ลครในกรุง ฯ ใช้กันในสมัยนั้น ยังมีหน้ากากที่จำอวดลครโนราชาตรีใส่ปรากฏเปนตัวอย่างอยู่จนทุกวันนี้ เห็นได้ว่าเปนเครื่องแต่งประกอบสำหรับตัวที่เล่นเปนตัวกาก เช่นยักษ์มารพรานภูตเปนต้น ในสมัยเมื่อยังไม่เกิดเครื่องแต่งตัวลครอย่างเช่นหัวโขนที่ใช้กันในชั้นหลัง เพราะฉนั้นเครื่องแต่งตัวยืนเครื่องอย่างเช่นลครโนราชาตรีแต่ง เห็นจะเปนเครื่องแต่งตัวลครที่คิดประดิษฐ์ขึ้นก่อนอย่างอื่น ต่อมาอีกชั้นหนึ่งจึงคิดประดิษฐ์เครื่องแต่งตัวลครขึ้นใหม่อีก ๒ อย่าง เปนเครื่องแต่งยืนเครื่องอย่างหนึ่ง เปนเครื่องแต่งนางอย่างหนึ่ง ซึ่งเปนต้นแบบอย่างเครื่องแต่งตัวลครที่ใช้กันในกรุง ฯ มาจนทุกวันนี้ แบบเครื่องลครที่คิดใหม่แก้ไขให้ผิดกับแบบเก่า (เช่นที่ลครโนราชาตรีแต่ง) หลายอย่าง เปนต้นว่าตัวยืนเครื่องให้นุ่งสนับเพลาชักเชิงขึ้นไปถึงเหนือน่อง นุ่งผ้าก็ลดเชิงลงมาถึงเข่าไม่หยักรั้งอย่างแต่ก่อน แลให้ใส่เสื้อตลอดจนปลายแขน ไม่แต่งตัวเปล่าเหมือนอย่างลครโนราชาตรี ส่วนเครื่องแต่งตัวนางนั้น นุ่งผ้าจีบกรอมถึงท้องน่องแลห่มผ้าแถบ (ลายทอง) สพักสองบ่าพาดชายไปข้างหลัง ไว้

ชายเสมอน่อง

การที่แก้ไขเครื่องแต่งตัวดังกล่าวมา เมื่อคิดดูก็ดูเหมือนจะแลเห็นได้ว่าแก้ไขเพราะเหตุใด เพราะเครื่องแต่งตัวที่คิดแก้ใหม่ใช้เหมือนกันทั้งลครหลวงแลลครราษฎร ข้อนี้เปนเค้าเงื่อนให้เห็นว่าเดิมคงเปนของคิดแก้ไขสำหรับแต่งลครหลวง แล้วลครราษฎรจึงเอาอย่างไปแต่ง ที่ลครราษฎรจะคิดแบบอย่างขึ้นก่อนแล้วลครหลวงไปเอาอย่างมาแต่งนั้นใช่วิสัยที่จะเปนได้ ลองคิดดูต่อไปว่าเครื่องแต่งตัวแบบเดิมมีเสียหายขัดข้องอย่างใดฤๅจึงต้องแก้ไขไปเปนอย่างอื่น ยกตัวอย่างดังเช่นที่ให้ตัวยืนเครื่องใส่เสื้อ มิให้แต่งตัวเปล่าดังแต่ก่อนจะเปนเพราะเหตุใด จะว่าเพราะเห็นแต่งตัวเปล่า (อย่างเครื่องที่โนราชาตรีแต่ง) น่าเกลียดจึงให้ใส่เสื้อก็ไม่เห็นจะเปนได้ ด้วยในสมัยนั้นการที่ไม่ใส่เสื้อยังนิยมกันอยู่ทั่วไป ถึงในราชสำนักเวลาเฝ้าแหนโดยปรกติก็ไม่ใส่เสื้อ ประเพณีที่ใส่เสื้อเข้าเฝ้าเปนนิจพึ่งมีเมื่อรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์ ถึงกระนั้นในการที่แต่งเครื่องอาภรณ์บางอย่าง ดังเช่นเด็กแต่งตัวใส่เกี้ยวนวมในงานโกนจุกก็ยังแต่งกับตัวเปล่าเว้นแต่เด็กหญิงที่เจริญถันมณฑลจึงให้ใส่เสื้อบีดบัง เด็กแต่งเครื่องเกี้ยวนวมพึ่งมาใส่เสื้อเปนประเพณีทั่วไปต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๕ เพราะเหตุดังกล่าวมา จึงเห็นว่าที่ให้ยืนเครื่องลครใส่เสื้อนั้นคงเปนเพราะจะแต่งตัวลครผู้หญิง จะให้แต่งตัวเปล่าอย่างผู้ชายขัดอยู่จึงให้ใส่เสื้อถึงที่มิให้ยืนเครื่องนุ่งผ้าหยักรั้งดังแต่ก่อน ก็คงเปนเพราะเห็นว่าแลเห็น

ตลอดต้นขาน่าเกลี้ยดด้วยเปนผู้หญิง อาไศรยเค้าเงื่อนที่กล่าวมาสันนิฐานว่าการที่คิดแก้ไขแบบแผนเครื่องแต่งตัวละครครั้งนั้น เห็นจะแก้เมื่อแต่งนางรำของหลวงเปนเทพบุตรเทพธิดาเล่นจับระบำดังกล่าวมาแล้วแล้วจึงเลยเอามาใช้เปนเครื่องแต่งตัวละครผู้หญิงของหลวง เพราะฉนั้นเครื่องแต่งตัวละครจึงมีแต่ ๒ อย่าง บรรดาตัวละครที่ทำบทเปนชายถึงจะเปนตัวดีตัวเลวก็แต่งอย่างยืนเครื่องทั้งนั้น แปลกกันแต่เครื่องสวมศีศะตัวที่เปนท้าวพระยาใส่ชฎา ตัวที่เปนเสนาอำมาตย์ใช้แต่ผ้าโพกศีศะ ฝ่ายพวกที่ทำบทเปนหญิงก็ใช้เครื่องแต่งตัวนางทั้งนั้น แปลกกันแต่เครื่องสวมศีศะโดยทำนองเดียวกัน คงเปนแบบหลวงคิดขึ้นในครั้งกรุงเก่า แล้วละครข้างนอกเอาอย่างไป จึงได้ใช้ตามกันต่อมาจนในกรุงรัตนโกสินทร์

ยังมีเค้าเงื่อนให้คิดเห็นต่อไปว่า เสื้อที่ยืนเครื่องละครใส่นั้น มิใช่เปนของคิดประดิษฐ์ขึ้นใหม่ ที่แท้เอาแบบเสื้อโขนมาให้ละครแต่ง ซึ่งเห็นความข้อนี้เพราะเสื้อที่ยืนเครื่องละครใส่ (แม้จนทุกวันนี้) ตัวเสื้อกับแขนเสื้อสีต่างกัน เช่นตัวเสื้อเปนสีเขียว แขนเสื้อเปนสีแดงเปนต้น ลักษณเสื้ออย่างนี้มาแต่เสื้อเครื่องรบอย่างโบราณ คือใส่เสื้อแขนยาวชั้นในตัว ๑ แล้วสวมเสื้อเกราะแขนสั้นชั้นนอกอีกตัว ๑ สีแขนกับสีตัวจึงต่างกัน เพราะเดิมเปนเสื้อ ๒ ตัว เครื่องแต่งตัวโขนชั้นเดิมก็เห็นจะไม่ใส่เสื้อเปนพื้น เสื้ออย่างว่านี้คงสำหรับแต่งแต่โขนตัวดี เช่นพระรามพระลักษณ์แต่งในเวลาออกรบเปนต้น ถ้า

เปนเสื้อคิดแบบใหม่สำหรับแต่งละครก็เห็นจะทำสี่เดียวทั้งตัว (อย่างเช่นที่มักทำกันในชั้นหลังนี้) ไม่เอาแบบเสื้อรบมาใช้ เครื่องโขนที่ละครเอามาใช้ยังมีอีกหลายสิ่ง ไม่แต่เสื้ออย่างเดียวเท่านั้น เหมือนเช่นม้าแผงโขนขี่คร่อม ละครใช้เอาไว้ข้างตัว ก็เปนเค้าเงื่อนให้เห็นได้ว่าเอาของโขนมาใช้เมื่อหัดละครผู้หญิง ยังเครื่องสวมศีศะที่ละครแต่งยังเรียกว่า “หัวโขน” อยู่จนทุกวันนี้ ก็บ่งชัดว่าเอาแบบอย่างของโขนมาใช้ เปนหลักฐานอีกชั้นหนึ่งว่าละครในเกิดแต่ถ่ายแบบโขนมาเล่นดังได้แสดงมา

เครื่องแต่งตัวโขนละครเปนของถ่ายแบบอย่างมาแต่เครื่องยศศักดิ์ท้าวพระยาแต่ดึกดำบรรพ์เปนพื้น แต่ก่อนมาจึงมักเปนของคิดประดิษฐ์ขึ้นสำหรับแต่งโขนละครของหลวงก่อน ต่อพระราชทานอนุญาตฤๅไม่ห้ามปรามผู้อื่นจึงจะเอาอย่างไปแต่งโขนละครของตนได้ ถ้าใครไปคิดทำเครื่องแต่งตัวโขนละครเอาแต่โดยพลการก็อาจจะมีความผิดความข้อนี้มีอุทาหรณ์ครั้งรัชกาลที่ ๑ เมื่อแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ความปรากฏว่าเจ้านายแลข้าราชการที่รวบรวมผู้คนฝึกหัดโขนละครขึ้นใหม่ คิดแบบอย่างสร้างเครื่องแต่งตัวโขนละครคล้ายคลึงกับเครื่องต้นเครื่องทรง จึงโปรดให้ตั้งพระราชกำหนด[๑] เมื่อณวันพุธหัศบดีเดือน ๑๐ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีชาลฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ (พ.ศ. ๒๓๓๗) มีเนื้อความว่า “เจ้าต่างกรมแลข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้รักษาเมือง

---

๑ พระราชกำหนดนี้อยู่ในกฎหมายหมวดพระราชกำหนดใหม่เปนบทที่ ๒๕.

ผู้รังกรมการ (แด) ช่าง (เครื่อง) โขน (เครื่อง) ลครทุกวันนี้ แต่งยืนเครื่องแต่งนางย่อมทำมงกุฎ ชฎา ชายไหวชายแครง กรรเจียกจร ดอกไม้ทัด นุ่งโจงไว้หางหงษ์ ต้องอย่างเครื่องต้นอยู่ ไม่ควรหนักหนา" ต่อไปห้ามมิให้ทำเช่นนั้นเป็นอันขาด "แลกำหนดให้แต่งตัวยืนเครื่องนุ่งผ้าตีปีก ผ้าจีบโจงอย่างโขนก็ตาม แต่งตัวนางแต่รัดเกล้า อย่าให้มีกรรเจียกจรดอกไม้ทัด" ถ้าผู้ใดมิฟังทำให้ผิดกฎรับสั่งจะเอาตัวเป็นโทษจงหนัก ดังนี้ พระราชกำหนดนี้ในรัชกาลหลังมาเห็นจะโปรดให้ผ่อนผัน ไม่ห้ามปรามกวดขันดังแต่แรก เครื่องแต่งตัวลครในกรุงเทพ ฯ ในชั้นหลังต่อมาจึงปรากฏสิ่งที่ห้ามในพระราชกำหนดเป็นหลายอย่าง คือจรหูแลดอกไม้ทัดเป็นต้น

เครื่องแต่งตัวลครที่คิดประดิษฐ์ขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ทราบว่าเครื่องแต่งศีศะซึ่งเรียกว่า "บั้นจุเหร็จ" เป็นของคิดประดิษฐ์ขึ้นแต่งลครหลวงเมื่อรัชกาลที่ ๒ เดิมสำหรับแต่งแต่บั้นหยักับอุณากรรณในเรื่องลครอิเหนาแทนผ้าตาดโพกศีศะซึ่งใช้มาแต่ก่อน (จึงเรียกว่า "บั้นจุเหร็จ" แปลความว่าโจรบ้า ซึ่งอิเหนาแลบุษบาแปลงเป็นบั้นหยิแลอุณากรรณนั้น) ครั้นภายหลังมาใช้บั้นจุเหร็จแทนผ้าโพกเผื่อไปถึงตัวอื่นแลเรื่องอื่น จนตัวไกรทองแลขุนแผนพระไวลครก็มักใช้ใส่บั้นจุเหร็จมาจนทุกวันนี้ เข้าใจว่ากระบังหน้านางลครก็ทำนองจะประดิษฐ์ขึ้นในคราวเดียวกับที่ประดิษฐ์บั้นจุเหร็จสำหรับยืนเครื่องเป็นคู่กัน แต่ข้อนี้ไม่มีหลักฐานที่จะทราบได้เป็นแน่นอน

รัดเกล้ายอดอิกอย่าง ๑ เปนของประดิษฐ์ขึ้นในชั้นกรุงรัตน
โกสินทร์เมื่อในรัชกาลที่ ๔ แลมีประกาศห้ามมิให้ผู้อื่นใช้นอกจาก
ลครหลวง ได้ยินว่าแต่ก่อนมาเคยห้ามมิให้ผู้อื่นทำชฎารัดเกล้าทอง
คำใส่ลครให้เหมือนกับลครหลวง แต่ก็มีผู้ลอบทำให้ลครใส่ ทำนอง
ความอันนี้จะทราบประจักษ์พระราชหฤไทยในพระบาทสมเด็จ ฯ พระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงประกาศห้ามแต่มิให้ผู้อื่นทำเครื่องลครลง
ยาราชาวดี ถึงกระนั้นมีเรื่องเล่ากันมาว่า เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จ ฯ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้หาลครสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหา
ศรีสุริยวงศ์เข้าไปเล่นถวายทอดพระเนตร ท่านให้เที่ยวว่างยืมชฎาลคร
โรงอื่น จนเกิดประหลาดใจกันว่าจะเปนเพราะเหตุใด เหตุที่แท้นั้น
เพราะท่านทำเครื่องทองคำแต่งพระเอกนางเอกของท่านใส่ ไม่กล้า
จะแต่งเข้าไปเล่นถวายตัว จึงต้องยืมเครื่องลครโรงอื่น

แต่การที่หวงห้ามแบบอย่างเครื่องแต่งตัวลครหลวงมีมาเพียงรัช
กาลที่ ๔ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ ก็เลิกการห้ามปราม ลครจึงแต่งตัว
กันตามชอบใจทั่วไป มีเจ้าของลครคิดแก้ไขเครื่องแต่งตัวลครเปลี่ยน
แปลงไปต่าง ๆ ตามอำเภอใจหลายอย่าง ดังเช่นทำเสื้อลครเปนสี
เดียวทั้งตัวเสื้อแลแขนเสื้อ บางโรงก็ไม่ใช้อินทร์ธน แลทำเปนแถบ
สายสพายให้ตัวเสนาใส่แทนเครื่องอาภรณ์ยืนเครื่องอย่างเก่าก็มี แล
ยังมีเครื่องแต่งลครเกิดขึ้นเพราะเล่นเรื่องแปลกปลาดออกไป ดังเช่น
เครื่องแต่งตัวเปนแขกเปนฝรั่ง สำหรับเล่นเรื่องพระอภัยมณีเปนต้น

เครื่องแต่งตัวละครก็ห่างเหินจากแบบเดิมมาทุกที เรื่องเครื่องแต่งตัวละครมีตำนานดังแสดงมา

ว่าด้วยปี่พาทย์สำหรับเล่นละคร

การเล่นละครต้องมีคนทำดุริยางค์ด้วยอีกพวกหนึ่ง เหมือนกันทั้งละครไทยละครพม่าแลละครชวา เพราะฉนั้นเห็นได้ว่าการที่มีดุริยางค์เล่นกับละครคงเปนแบบแผนมาแต่อินเดียด้วยกันกับตำราละคร[๑]

เครื่องดุริยางค์ที่เล่นกับละคร เรียกกันเปนสามัญว่าพิณพาทย์บ้างปี่พาทย์บ้าง อันที่จริงคำว่าพิณพาทย์กับปี่พาทย์หมายความต่างกัน พิณพาทย์หมายความว่าเครื่องดนตรี อันเปนเครื่องสายสำหรับดีดสี เพราะเดิมใช้พิณเปนหลัก ปี่พาทย์นั้นหมายความว่าเครื่องดุริยางค์อันเปนเครื่องตีเป่า เพราะเดิมใช้ปี่เปนหลัก เพราะฉนั้นเครื่องที่ทำในการเล่นละครควรเรียกว่า "ปี่พาทย์" ความข้อนี้สมด้วยแบบแผนซึ่งมีมาในรัชกาลที่ ๔ เช่นในหมายรับสั่งย่อมใช้ว่า "ปี่พาทย์ ทุกแห่ง" เครื่องปี่พาทย์ตามตำราอินเดียว่ามี ๕ สิ่ง เรียกรวมกันว่า "ปัญจดุริยางค์" อธิบายเปนรายสิ่งว่า

๑ สุสิรำ คือ ปี่

๒ อาตตำ คือ กลองขึงหนังน่าเดียว

---

๑ อธิบายเรื่องปี่พาทย์ตอนนี้ กล่าวตามความที่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ทรงชี้แจงให้เข้าใจเปนพื้น.

๓ วิตตำ คือ กลองชั้นหนังสองน่า

๔ อาตตวิตตำ คือ กลองหุ้มหนังรอบตัว

๕ ฆนำ คือ ฆ้องโหม่ง ฤๅฉิ่ง ฉาบ อันทำด้วยโลหะ

ในตำราว่า สุสิรำ สำหรับทำดำนำ อาตตำ วิตตำ อาตตวิตตำ สำหรับทำเพลงประกอบ ฆนำ สำหรับให้จังหวะ

เครื่องบีพาทย์ของไทยเราก็ดี บีพาทย์มอญพม่าแลบีพาทย์ชวาก็ดี เห็นได้ว่าได้ต้นตำรามาแต่เครื่องบัญจดุริยางค์ของชาวอินเดียด้วยกัน เปนแต่มาแก้ไขไปตามความนิยมในภูมิประเทศต่าง ๆ กัน

สุสิรำ คือ บี ก็มาทำเปนหลายอย่าง เรียกว่าบีอ้อ บีชวา บีมอญ บีไทยเปนต้น แลบีไทยก็ยังต่างกันโดยขนาด เรียกเปนบีใน บีกลาง บีนอกอีกชั้นหนึ่งดังนี้

อาตตำ คือ กลองชั้นหนังน่าเดียวนั้น ก็มาทำเปนทับ[1] เปนรำมะนา เปนกลองยาวเปนต้น

วิตตำ ซึ่งอธิบายว่ากลองชั้นหนังสองน่านั้น เข้าใจว่ากลองชนิดที่ใช้สายโยงยึดหนังน่ากลอง อาจจะทำเสียงกลองให้สูงฤๅต่ำได้ด้วยเร่งแลหย่อนสายที่ขึงน่ากลอง กลองสองน่าประเภทนี้มาเปนตะโพน. เบิงมาง แลกลองแขกเปนต้น[2]

---

๑ เรามักเรียกกันว่า โทน. ที่ถูกนั้นโทนเปนกลองอย่างชั้นหนังสองน่า ชาวอินเดียเรียกว่า โทละ

๒ บรรดากลองประเภทนี้ เดิมใช้ตั้งเสียงด้วยสายขึงทั้งนั้น วิธีที่เอาเข้าสุกกับขี้เท่าติดพอกน่ากลองให้เปนเสียงสูงต่ำมาคิดได้ต่อทีหลัง กลองของชาวอินเดียแลชวามลายูยังไม่ใช้จนบัดนี้.

อาตตวิตตำ ซึ่งว่าเปนกลองหุ้มหนังรอบตัวนั้น เข้าใจว่าจะเปนกลองอย่างที่กริ่งหนังติดแน่นกับตัวกลองทีเดียว โดยประสงค์จะให้เสียงดัง คืออย่างกลองชนครนั้นเอง

ฆนำ คือ ฉิ่ง ฉาบ ฆ้องโหม่ง ฆ้องคู่ (เช่นเล่นชนครโนราชาตรี) แลฆ้องราว (เช่นเล่นระเบ็ง) เหล่านี้อยู่ในพวก ฆนำ เพราะเหตุสำหรับตีให้จังหวะ แลเปนของทำด้วยโลหะเช่นเดียวกัน

บีพาทย์ที่ไทยเราเล่นชนครรำมี ๒ อย่างต่างกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยายังเปนราชธานี คือ บีพาทย์สำหรับเล่นชนครชาตรีอย่าง ๑ บีพาทย์สำหรับเล่นโขนชนครในกรุง ฯ อย่าง ๑ เมื่อพิเคราะห์ดูลักษณบีพาทย์ทั้ง ๒ อย่างที่กล่าวมา เห็นว่าบีพาทย์ชนครชาตรีคงเปนของเก่าก่อนบีพาทย์โขนชนคร เพราะเปนเครื่อง ๕ แลมีรายสิ่งเกือบจะตรงกับที่อธิบายไว้ในลักษณเครื่องเบ็ญจดุริยางค์ตามตำราอินเดีย คือ

๑ บี ตรงกับ สุสิรำ ในตำรา

๒ ทับ (ใบที่ ๑) ตรงกับ อาตตำ ในตำรา

๓ ทับ (ใบที่ ๒) ใช้แทนโทนสองน่า วิตตำ ในตำรา

๔ กลอง ตรงกับ อาตตวิตตำ ในตำรา

๕ ฆ้องคู่ ตรงกับ ฆนำ ในตำรา

ส่วนบีพาทย์โขนชนครนั้น ก็เปนเบ็ญจดุริยางค์ด้วยมีเครื่อง ๕ สิ่ง แต่ทว่าแก้ไขห่างจากตำราเครื่องเบ็ญจดุริยางค์ของเดิมออกไป คือ

๑ สุสิรัง ปีคงอยู่ตามตำรา

๒ อาตตัง เปลี่ยนทับเปนระนาด

๓ วิตตัง ใช้ตะโพน คือโทนสองน่า

๔ อาตตวิตตัง กลองคงอยู่ตามตารา

๕ ฆนัง เปลี่ยนฆ้องคู่เปนฆ้องวง

เครื่องปี่พาทย์โขนละครที่กล่าวมานี้ เรียก (ในชั้นหลังมา) ว่าปี่พาทย์เครื่องห้า เพราะมีเครื่อง ๕ สิ่ง ที่จริงจำนวนสิ่งก็เท่ากับเครื่องปี่พาทย์อย่างเช่นเล่นละครชาตรี แต่ผิดกันในข้อสำคัญ ที่ปี่พาทย์ละครชาตรีมีเครื่องทำเสียงสูงต่ำเปนลำนำได้แต่ปี่สิ่งเดียว แต่ปี่พาทย์เครื่องห้ามีเครื่องที่ทำลำนำได้ถึง ๓ สิ่ง คือปี่ระนาดแลฆ้องวง จึงเห็นได้ว่าปี่พาทย์ทั้ง ๒ อย่างนั้น ปี่พาทย์ละครชาตรีคงเปนอย่างเดิม แล้วมาคิดแก้ไขไปเปนอย่างปี่พาทย์เครื่องห้า เพื่อจะให้ทำเพลงได้กว้างขวางยิ่งขึ้นกว่าเดิม

เครื่องปี่พาทย์ ๓ สิ่ง คือระนาด ฆ้องวง แลตะโพน ซึ่งมาใช้ในปี่พาทย์เครื่องห้าแทนทับ ๒ ใบกับฆ้องคู่ของเดิมนั้น เมื่อพิเคราะห์ดูเห็นว่าจะเปนของเกิดขึ้นด้วยเหตุต่างกัน คือ

เหตุที่เกิดฆ้องวงนั้น เดิมในเครื่องดุริยางค์คงใช้แต่ฆ้องโหม่งใบเดียว สำหรับตีเปนจังหวะ ต่อมาเติมฆ้องเข้าให้เปนเสียงสูงใบหนึ่ง เสียงต่ำใบหนึ่ง จึงเปนฆ้องคู่ (อย่างเช่นเล่นละครโนราชาตรีแลหนังตลุง) ครั้นต่อมาอีกชั้นหนึ่งเติมฆ้องเข้าอีกใบหนึ่งให้เปนสามเสียง จึงเปน

ฆ้องราว (อย่างเช่นเล่นระเบ็ง แลตีเข้ากับกลองมลายู) ที่หลังมาเกิดความรู้ขึ้นในครั้งใดครั้งหนึ่งว่า ถ้าเอาผงตะกั่วผสมกับขี้ผึ้งติดถ่วงในปุ่มฆ้อง อาจจะทำให้เสียงฆ้องเปนเสียงอย่างใดก็ได้ ความรู้อันนี้ที่เปนเหตุให้ทำฆ้องได้ครบ ๗ เสียง จึงคิดเพิ่มฆ้องราวให้เปนฆ้องวง ๑๖ ใบ ตีเปนเพลงลำนำต่าง ๆ ได้

เหตุที่เกิดระนาดนั้น เห็นจะมาแต่กระบอกเพลงของพวกชาวป่า คือตัดกระบอกไม้ไผ่ไว้ข้อข้างหนึ่ง เอากระทุ้งกับแผ่นดินให้เกิดเสียงก้องออกมาจากกระบอก กระบอกขนาดยาวสั้นต่างกันเสียงที่ก้องก็สูงต่ำผิดกัน พวกชาวป่ามีช่าเปนต้น รู้เค้าว่าจะตัดกระบอกอย่างไร ให้ก้องเปนเสียงไรได้ก็เกิดกระบอกเพลงขึ้น ใช้กระบอกเพลงหลาย ๆ อันกระทุ้งตามจังหวะให้เปนเพลงลำนำ จึงมีชื่อเรียกกันว่า “เพลงกระบอก” ต่อมามีผู้คิดทำกระบอกเพลงให้เปนเสียงต่างกันได้ด้วยกระบวรเหลาไม้กระบอกให้หนาแลบางผิดกัน จึงอาจทำกระบอกเพลงให้เบาแลมีเสียงไพเราะขึ้น อย่างกระบอกเพลงที่พวกชวาเรียกว่า “อุงคฺฉุง” คือใช้กระบอกย่อม ๆ เรียงกันเปนรางตะสองสามกระบอก ถือรางไกวด้วยมือให้กระบอกกระทบกันก้องเปนเสียงต่าง ๆ มาอีกชั้นหนึ่งจึงเกิดความคิดตัดไม้ไผ่มาเหลาเปนซี่กแล้วร้อยเชือกฤๅวางเรียงบนราง ใช้รางเปนเครื่องให้เกิดก้อง แลถ่วงซี่กระนาดด้วยตะกั่วผสมขี้ผึ้งได้เสียงครบ ๗ เสียงอย่างเช่นฆ้องวง ไม้ ๑๙ อันก็อาจ

ตีให้เกิดเสียงต่าง ๆ จนทำเปนลำนำได้[๑]

เหตุที่เกิดตะโพนนั้น เดิมเครื่องดุริยางค์ใช้กลองใบละเสียง ๓ ใบ ที่หลังมาคิดแปลงโทนสองน่า ที่ชาวอินเดียเรียกว่า "โทละ" นั้น ให้น่าใหญ่ข้างหนึ่งน่าเล็กข้างหนึ่ง แล้วเอาเข้าสุกผสมกับขี้เท่าติดตรงใจกลางหนังหุ้มกลองข้างน่าใหญ่ ทำให้เปนกลองสองเสียงได้ในใบเดียว ก็เกิดเปนตะโพนขึ้น

เพราะตะโพนเปนของตี ๒ มือ แลทำได้เปน ๒ เสียง บีพาทย์ใช้ตะโพนใบเดียวทำเพลงได้เท่ากับทับของดนตรีชาตรี ๒ ใบ ด้วยเหตุนี้เมื่อใช้ตะโพนจึงอาจจะเลิกทับได้ทั้ง ๒ ใบ แล้วเอาระนาดเข้าแทนโดยมิต้องเพิ่มจำนวนคน ส่วนที่เปลี่ยนฆ้องราวมาเปนฆ้องวง คือเปลี่ยนฆ้องตีจังหวะเปนฆ้องตีลำนำนั้น ก็เห็นจะเปนเพราะใช้ตะโพนให้จังหวะ คือเห็นว่าบีพาทย์ทำเพลงที่ใช้ตะโพน ถึงขาดฆ้องราวก็ไม่สำคัญอันใด แต่มีบางเพลงที่ไม่ใช้ตะโพน เมื่อทำเพลงเช่นนั้นจึงใช้ตีฉิ่งให้จังหวะแทน ด้วยเหตุนี้คนตะโพนจึงเปนคนตีฉิ่งบีพาทย์เปนประเพณีมา สันนิฐานว่าลักษณการที่เปลี่ยนเครื่องบีพาทย์เดิมมาเปนบีพาทย์เครื่องห้าจะเปนดังทำนองที่ได้อธิบายมา แต่ความคิดที่เปลี่ยนแปลงจะเกิดขึ้นในประเทศนี้ทั้งนั้น ฤๅเราได้แบบอย่างมาแต่ที่อื่นบ้าง ข้อนี้ทราบไม่ได้ ด้วยบีพาทย์พม่ามอญชวาก็มีระนาดฆ้องทำนองเดียวกับของเรา

---

๑ ระนาดเดิมมีแต่ ๑๘ ซีก เปนของเติมในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ๒ ซีก จึงเปน ๒๑ ซีก.

เขาเอาอย่างเราไป ฤๅเราเอาอย่างเขามาก็อาจจะเปนได้ทั้ง ๒ สถาน ถึงพิเคราะห์ดูโดยทางตำนานการเล่นละครรำของไทยเรา ข้อซึ่งว่าบี่พาทย์ละครชั้นเดิมคงใช้บี่พาทย์อย่างละครชาตรี ข้อนี้มีเค้าเงื่อนอยู่มาก เพราะละครชาตรีเปนละครนอกเดิมของเราดังได้อธิบายมาแล้ว ขุนศรัทธาคงพาทั้งแบบละคร แลบี่พาทย์สำหรับเล่นละครลงไปจากกรุงศรีอยุธยาด้วยกัน ต่อเมื่อพวกชาวนครศรีธรรมราชได้แบบละครแลบี่พาทย์ลงไปเล่นกันแพร่หลายแล้ว ละครทางในกรุง ฯ จึงเปลี่ยนมาใช้บี่พาทย์เครื่องห้า เหตุไรจึงเปลี่ยนก็ดูเหมือนพอจะคิดเห็นได้ ด้วยมีเค้าเงื่อนอยู่ที่เครื่องบี่พาทย์ละครชาตรี ด้วนเปนเครื่องขนาดย่อม ๆ เห็นได้ว่าเปนของทำสำหรับให้หอบหิ้วขนไปได้ง่าย เพราะเดิมละครมักต้องเดินทางไปเที่ยวหางานเล่น อย่างเช่นละครโนราชาตรียังเที่ยวหางานอยู่จนทุกวันนี้[๑] แต่บี่พาทย์เครื่องห้าเปนเครื่องขนาดเบื้อง จะขนหอบหิ้วไปไม่สดวกเหมือนเครื่องบี่พาทย์ละครชาตรี เพราะฉนั้นคงเปนเครื่องสำหรับการเล่นที่เล่นเปนตำแหน่งแห่งที่ จึงสันนิฐานว่าเดิมเห็นจะเปนบี่พาทย์โขน พึ่งเอามาใช้เปนบี่พาทย์ละครเมื่อหัดละครผู้หญิงของหลวง แล้วละครโรงอื่นจึงเอาอย่างต่อไป เพราะเหตุนั้นละครที่ในกรุง ฯ ทั้งละครหลวงแลละครราษฎรจึงใช้บี่พาทย์เครื่องห้าด้วยกันทั้งนั้น

ความที่กล่าวข้อนี้ คือที่ว่าละครรำของไทยเราเดิมใช้บี่พาทย์อย่างละครชาตรี แล้วจึงเอาบี่พาทย์เครื่องห้าของโขนมาใช้นั้น ยังมี

---

๑ ลักษณละครโนราชาตรีเที่ยวหางานจะปรากฎในตอนว่าด้วยประเพณีละครต่อไปข้างน่า.

เค้าเงื่อนอยู่ในเพลงบีพาทย์อีกทางหนึ่ง จะนำมาแสดงไว้ด้วย คือ.

น่าพาทย์ของละครชาตรีมีแต่ ๙ เพลง[๑] คือ

๑. เพลงโทน ละครรำซัด (ตรงกับเพลงช้า)

๒ เพลง (เร็ว)

๓ เสมอ

๔ เชิด

๕ โอด

๖ ลงสรง

๗ โลม

๘ เชิดฉิ่ง

๙ เพลงฉิ่ง

เพลงทั้ง ๙ ที่กล่าวมานี้ ตรงกับที่มีในแบบละครนอกละครในทั้งนั้น เห็นได้ว่าเปนเพลงตำราละครเดิม ส่วนน่าพาทย์ทำโชนนั้น มีตำราของเก่าอยู่ในหอพระสมุด ฯ ดังนี้.

โหมโรงเย็น ๕ เพลง

๑ ตระสารนิบาต แล้วรัว

๒ เข้าม่าน ทำ ๖ เที่ยว (แล้ว) ลงลา

๓ กราวใน

---

๑ กระบวรเพลงของละครชาตรีในนี้ กล่าวตามคำชี้แจงของนายสระ ครูละครชาตรีในกรุงเทพ ฯ

๔ เชิด

๕ กราวรำ

โหมโรงเช้า ๙ เพลง

๑ ตระสารนิบาต แล้วรัว

๒ เข้าม่าน ทำ ๖ เที่ยว (แล้ว) ลงลา

๓ เสมอ แล้วรัว

๔ เชิด

๕ กลม

๖ ชำนัน สองท่อน

๗ กราวใน

๘ ชุบ

๙ กราวรำ

โหมโรงกลางวัน ๑๔ เพลง

๑ กราวใน

๒ เสมอข้ามสมุท แล้วรัว

๓ เชิด

๔ ชุบ แล้วลงลา

๕ กระบองตัน แล้วรัว

๖ ตะคุกรุกรัน

๗ ใช้เรื่อ แล้วรัว

๘ ปลูกต้นไม้ แล้วรัว

๙ คุกพาทย์ แล้วรัว

๑๐ พันพิราพ

๑๑ ตระสารนิบาต

๑๒ เสี่ยน ๒ เที่ยว

๑๓ เชิด ประถม แล้วรัว

๑๔ บาทสกุณี ปลายลงกราวรำ

นอกเรื่องโหมโรง

ไหว้ครู ๒ เพลง

๑ ปรายเข้าตอก

๒ ตระประคนธรรพ

เรื่องเตร็ด ๒๑ เพลง

๑ ตระตะหริ่ง

๒ ตระเชิงกะแชง

๓ ตระท้าวน้อย

๔ ตระเชิงเที่ยน

๕ ตระเสื่อขับ

๖ ตระหญ้าปากคอก

๗ ตระปลายพระลักษณ์

๗ ตระมารละม่อม

๘ ตระแรมไพร

๑๐ ตระเชินเหนื่อ

๑๑ ตระเชินใต้

๑๒ แผละ

๑๓ เหาะ

๑๔ โคมเวี่ยน

๑๕ เชิน

๑๖ พระยาเดิน

๑๗ สยาเดิน

๑๘ สยาครัว

๑๙ เชิดฉาน

๒๐ เชิดนอก

๒๑ กราวนอก

ดูตำรานี้ก็เห็นได้ว่าเพลงน่าพาทย์โขนเปนเรื่องหนึ่งต่างหาก มากกว่าน่าพาทย์ดครหลายเท่า มีเหมือนกับน่าพาทย์ดครชาตรีแต่เพลงเสมอกับเชิด ๒ เพลงเท่านั้น จึงเปนเค้าเงื่อนว่าปี่พาทย์เครื่องห้าคงเปนปี่พาทย์สำหรับโขนอยู่ก่อน ดครเอามาใช้ต่อภายหลัง ไม่แต่ดครเท่านั้น ถึงที่เอาปี่พาทย์เครื่องห้าไปใช้เปนเครื่องแห่แตเครื่องประโคม ที่สุดจนใช้เปนเครื่องบรรเลงในเวลาทำการทัพศึก ดังปรากฏในเรื่องพระ

ราชพงศาวดาร เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ยังดำรงพระยศเปนเจ้าพระยาจักรี แลกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทยังเปนที่เจ้าพระยาสุรสีห์ ทรงรักษาเมืองพิศณุโลกต่อสู้อะแซหวุ่นกี้พม่าล้อมไว้จนสิ้นเสบียงอาหาร กองทัพกรุงธนบุรีก็ไปช่วยแก้ไขไม่ได้ จะตีหักข้าศึกออกจากที่ล้อม จึงทรงพระราชดำริห์เปนกลอุบาย ให้บีพาทย์ทำบนหอรบให้ครึกครื้นขึ้นกว่าแต่ก่อน เพื่อจะให้ข้าศึกสำคัญว่าจะตั้งรักษาเมืองต่อไป ความที่กล่าวนี้เปนอุทาหรณ์ว่าใช้บีพาทย์เครื่องห้าเปนเครื่องบรรเลงในเวลาทำสงคราม ทำนองเดียวกับแตรวงของทหารในชั้นหลัง แต่ก็มีเค้าเงื่อนว่าเอาไปจากโขนเหมือนกัน เพราะมีความปรากฏดังได้กล่าวมาแล้วว่า พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนได้พระราชทานอนุญาตให้ผู้มีบันดาศักดิ์หัดโขนเพื่อประโยชน์ในการทำสงคราม เจ้านายแลขุนนางผู้ใหญ่ทั้งที่อยู่ในราชธานีแลที่ปกครองหัวเมืองจึงมักหัดโขนขึ้นไว้ โขนมีที่ไหนบีพาทย์เครื่องห้าก็ต้องมีที่นั่น เพราะฉนั้นบีพาทย์เครื่องห้าจึงได้มีแพร่หลาย แล้วจึงเลยใช้เปนเครื่องประโคมแลเครื่องบรรเลงต่อไป

แต่บีพาทย์นั้นใช้เฉภาะเครื่องห้าสิ่งมาตั้งแต่ครั้งกรุงเก่าจนตลอดรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์ มีมาจับเพิ่มเติมเครื่องบีพาทย์ขึ้นเปนเครื่องใหญ่ต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เข้าใจว่าเพราะเกิดเล่นเสภารับบีพาทย์เปนเหตุขึ้นก่อน เสภาอย่างโบราณขับอย่างเล่านิทาน หามีส่งบีพาทย์ไม่ มีเกิดวิธีส่งบีพาทย์เมื่อในรัชกาลที่ ๒

ความข้อนี้ปรากฏอยู่ในคำไหว้ครูเสภาบทหนึ่งว่า.

“เมื่อครั้งพระจอมนรินทร์แผ่นดินถวัล เสภาขับยังหามีปี่พาทย์ไม่
มาเมื่อพระองค์ผู้ทรงไชย ก็เกิดมีขึ้นในอยุธยา”๑
ความที่กล่าวในกลอนก็สมกับคำที่เล่ากันมา ว่าพระบาทสมเด็จ ฯ
พระพุทธเลิศหล้านภาไลยโปรดทรงฟังเสภา ได้ทรงพระราชนิพนธ์เสภา
ก็หลายตอน คือตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างแล้วเข้าห้องนางแก้วกิริยา
ซึ่งชอบขับชอบฟังกันมาจนทุกวันนี้นั่นเปนต้น คงโปรดให้คนขับเสภาร้อง
ลำนำส่งปี่พาทย์เหมือนทำนองมโหรี จึงเกิดมีเสภาส่งปี่พาทย์ขึ้นแต่นั้น
มา แต่กล่าวกันว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ปี่พาทย์แม้ที่รับเสภาก็ยังคง
ใช้เครื่องห้า เปนแต่ใช้สองน่าแทนตะโพน ต่อถึงรัชกาลที่ ๓ เห็นจะ
เปนเพราะเล่นเสภาส่งปี่พาทย์กันแพร่หลาย จึงได้มีผู้คิดเครื่องปี่พาทย์
เพิ่มเติมขึ้น แต่จะขอยั้งเรื่องที่ว่าด้วยเพิ่มเติมเครื่องปี่พาทย์ไว้พรรณา
ข้างน่าต่อไป จะอธิบายว่าด้วยปี่พาทย์เครื่องห้าซึ่งเล่นละครเสียให้หมด
กระบวรก่อน

ลักษณที่ละครเล่นกับปี่พาทย์นั้นเปน ๒ กระบวร คือใช้ร้องเปน
หลักกระบวรหนึ่ง ใช้ปี่พาทย์เปนหลักกระบวร ๑ จะพรรณากระบวร
ที่ใช้ร้องเปนหลักก่อน ลักษณที่ร้องละครเปน ๓ จังหวะ คือ จังหวะ
ช้า จังหวะกลาง แลจังหวะเร็ว ส่วนจังหวะช้านั้น คือ :—

---

๑ บาทหลังนี้ผู้ที่จำไว้บอกว่า “ก็เกิดคนดีในอยุธยา” เห็นว่าผิด ด้วยความไม่รับกับคำต้น.

๑) ร้องช้าถูกคู่รับไม่ใช้ปี่พาทย์ เรียกเปนสามัญว่า “ร้องช้า” ในกระบวรร้องอย่างนี้ยังมีลำนำอื่นอีกหลายเพลง ที่เรียกว่า “ช้าอ่านสาร” “ยานี” แล “ชมตลาด” เปนต้น

๒) ร้องช้าเข้ากับปี่ เรียกว่า “ช้าปี่” “โอ้ปี่” แลโอ้ชาตรี เปนต้น

๓) ร้องช้าเข้ากับโทน เช่นร้อง “ลงสรง” แล “ชมดง” เปนต้น[๑] กระบวรร้องช้าใช้ร้องแต่บางบทซึ่งจะให้เห็นเปนบทสำคัญกล่าวกันว่าแต่เดิมเปนแต่ร้องเข้ากับปี่ฤาเข้ากับโทน ดังบอกไว้ข้างน่าบท หาได้รับปี่พาทย์ทั้งวงไม่ ถึงลครหลวงเมื่อรัชกาลที่ ๒ ก็ว่าไม่ใคร่โปรดให้ร้องรับปี่พาทย์ทั้งวง เห็นจะเปนด้วยทรงพระราชดำริห์เห็นว่าพาให้ลครรำเยิ่นเย้อไป การที่ลครร้องรับปี่พาทย์ทั้งวง ว่ามักเกิดขึ้นใหม่ในสมัยเมื่อเล่นปี่พาทย์กัน มามีชุกชุมขึ้นต่อในรัชกาลที่ ๔ แลที่ ๕ กล่าวกันมาดังนี้

ลครร้องจังหวะกลางนั้น คือ “ร้องร่าย” มีแต่ลูกคู่รับ ไม่ทำปี่พาทย์ ใช้ร้องพื้นเรื่องลคร เพราะฉนั้นลครจึงร้องร่ายมากกว่าอย่างอื่น

ลครร้องจังหวะเร็วนั้น พวกลครชาตรีเรียกว่า “ร้องสับ” พวกลครในกรง ๆ เรียกว่า “ร้องสับไท” เห็นจะมาแต่คำว่า “ศัพท” ด้วยกัน มีแต่ลูกคู่รับไม่ทำปี่พาทย์เหมือนกับร้องร่าย แต่จังหวะเร็ว ใช้แต่เฉภาะเมื่อลครทำบทรุกรัน เช่นเวลาไล่กันเปนต้น

ส่วนกระบวรลครที่ใช้ปี่พาทย์เปนหลักนั้น ทำโหมโรงอย่าง ๑

---

๑ ร้องชมดงรับปี่พาทย์ เปนของเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ริขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๕

ทำเพลงรำอย่าง ๑

โหมโรง คือทำ บีพาทย์ บรร เลงใน เวลา ลคร แต่งตัว ก่อนจะ เล่น เปนการบอกให้มหาชนทราบว่าจะมีลคร การโหมโรงของลครชาตรี ใช้เพลงตามแบบเก่า ทำแต่ “เพลงชัด” เพลง ๑ “เชิด” เพลง ๑ กับ “เพลง” เพลง ๑ รวม ๓ เพลงเท่านั้น แต่โหมโรงลครนอก แลลครในอย่างในกรุง ฯ บีพาทย์ทำเพลงเรื่องยืดยาวตามแบบโหมโรงโขน อย่างเช่นแสดงมาแล้ว เปนแต่แก้ไขบ้างเล็กน้อย เห็นได้ชัดว่าบีพาทย์เอาน่าพาทย์โขนมาใช้ เปนเค้าเงื่อนอิกอย่าง ๑ ในข้อที่ว่าลครในแลบีพาทย์เครื่องห้ามาแต่โขน ดังได้อธิบายมา อนึ่งเมื่อเวลาลครเลิกบีพาทย์ยังทำลาโรงอิกอย่าง ๑ เปนคู่กับโหมโรง แต่ทำเพลงกราวรำเพลงเดียวเพราะเปนเวลาเลิก ประเดี๋ยวคนก็กลับหมด

ที่บีพาทย์ทำเพลงรำของลครนั้น ก็ใช้จังหวะช้า กลาง แลเร็วเปน ๓ อย่าง คล้ายกับจังหวะที่ลครร้อง ใช้บีพาทย์ทำแต่โดยลำพังอย่าง ๑ ใช้ร้องช่วยบีพาทย์ด้วยอิกอย่าง ๑ เปน ๒ กระบวรต่างกัน

ที่บีพาทย์ทำโดยลำพังนั้น เช่น รำเสมอ รำกลม รำเชิด เปนต้น

ที่ร้องช่วยบีพาทย์นั้น คือ เมื่อลครรำเพลงช้า เพลงเร็ว แลเชิดฉิ่ง

เพลงช้า ตะโพนทำจังหวะ จ๊ะ โจ่ง จ๊ะ ทิง โจ่ง ทิง ร้องบท “เย็นย่ำ จะค่ำอยู่แล้วลงรอนรอน” แด “ฉุยฉาย” เปนต้น

เพลงเร็ว ตะโพนทำจังหวะ ต๊ะ ทิ่ง ทิ่ง ร้องบท “รักเจ้าสาว

คำเอย” ฤๅ “แม่ศรีเอย” เปนต้น

เชิดฉิ่ง ตีฉิ่งเปนจังหวะเร็ว (ไม่ใช้ตะโพน) ร้องบท “หริ่งหริ่ง ได้ยินเสียงฉิ่งก็จับใจ” เปนต้น

ลักษณะร้องชวยเพลงราทง ๓ อย่างที่กล่าวมานี้ เมื่อพิเคราะห์ดู ก็ดูเหมือนจะเห็นเค้าเงื่อนในทางตำนานว่า จะเปนประเพณีเก่าแก่แต่เมื่อลครยังใช้ปี่พาทย์ลครชาตรี ซึ่งปี่สิ่งเดียวอาจจะทำเปนลำนำได้ เพราะเพลงช้าเพลงเร็วแลเชิดฉิ่ง ๓ เพลงนี้ ปี่พาทย์ต้องทำอยู่นาน ลครจึงจะรำจบกระบวร ในระหว่างนั้นทำนองจะเห็นหนักแรงคนปี่นักจึงคิดให้ร้องลำนำช่วยปี่พาทย์ เพราะฉนั้นบทที่ใช้ร้องความจึงไม่เข้ากับเรื่อง เสมออย่างว่านิกบทอะไรได้ก็ร้องไป พอให้เปนลำนำชวนลครรำแล้วก็ใช้ได้

แต่นี้จะว่าด้วยเรื่องเพิ่มเติมเครื่องปี่พาทย์ต่อไป ปี่พาทย์เครื่องห้าของเดิมมีปี่ (ใน) ๑ ระนาด (เอก) ๑ ฆ้องวง (ใหญ่) ๑ ตะโพน ๑ กลอง ๑ รวม ๕ สิ่ง มีฉิ่งอีกสิ่ง ๑ ซึ่งเข้าใจว่าใช้สำหรับให้จังหวะผลัดกันกับตะโพน จะเปนเครื่องประกอบมาแต่ชั้นเดิม ส่วนเครื่องที่เพิ่มเติมขึ้นใหม่นั้น มีสังไสยว่าจะเพิ่มมาก่อนรัชกาลที่ ๓ อยู่ ๓ สิ่ง คือ กลองแขกคู่ ๑ เห็นจะเพิ่มตั้งแต่เล่นลครเรื่องอิเหนาแต่ครั้งกรุงเก่ามา สำหรับแต่เวลารำอย่างแขก เช่นรำกฤชเปนต้น (แล้วจึงเลยเอาไปทำกระบี่กระบอง) กลองปี่พาทย์เดิมก็ใบเดียว (อย่างเช่นใช้ในปี่พาทย์เครื่องแห่) เติมกลองขึ้นเปน ๒ ใบนี้อีกสิ่ง ๑ สองน่า

สำหรับคนกลองตีขัดกับตะโพน (ในเวลาเพลงไม่ใช้กลอง) นี้สิ่ง ๑ เครื่อง ๓ สิ่งที่กล่าวมานี้เห็นจะเติมเข้าในเครื่องปี่พาทย์มาถ่อน เครื่องปี่พาทย์ที่กล่าวกันมาว่าเติมขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้น คือ ปี่นอกเดิมสำหรับเล่นหนัง เอามาเติมขึ้นเปนคู่กับปี่ใน ๑ ระนาดทุ้ม คิดขึ้นเปนคู่กับระนาดเอก ๑ ฆ้องวงเล็ก คิดขึ้นเปนคู่กับฆ้องวงใหญ่ ๑ เห็นจะเพิ่มฉาบขึ้นเปนเครื่องประกอบคู่กับฉิ่งในสมัยนี้ ปี่พาทย์ชนิดนี้เรียกว่า "ปี่พาทย์เครื่องคู่" เพราะเครื่องเปนคู่ ๆ กันดังได้อธิบายมา[๑] ปี่พาทย์เครื่องคู่ในชั้นแรกมีขึ้น มีแต่ของเจ้านายแลขุนนางผู้ใหญ่ ใช้เล่นแต่เสภาเพราะจะฟังน้ำเสียงปี่พาทย์เปนสำคัญ ถ้าจะมีใช้เล่นละครบ้างก็เห็นจะน้อยโรง ปี่พาทย์โขนละครที่เล่นกันโดยมากนั้น ยังคงใช้เครื่องห้าอย่างเดิมจนรัชกาลที่ ๔

ถึงรัชกาลที่ ๔ เล่นปี่พาทย์กันชุกชุมขึ้นกว่าแต่ก่อน มีปี่พาทย์เครื่องคู่แพร่หลาย แต่วิธีที่เล่นอย่างครั้งรัชกาลที่ ๒ คือที่เล่นเสภา ส่งปี่พาทย์นั้นกลับเปนเล่นปี่พาทย์รับเสภา เพราะเอาปี่พาทย์เปนหลักเสภากลายไปเปนแต่เครื่องประกอบ ในชั้นนี้เกิดเครื่องปี่พาทย์ขึ้นใหม่

---

๑ ปี่พาทย์เครื่องห้านั้นเดิมก็เห็นจะเรียกแต่ว่าปี่พาทย์ ครั้นเกิดปี่พาทย์เครื่องคู่จึงเรียกปี่พาทย์ที่มีอยู่ก่อนว่าปี่พาทย์เครื่องห้า แลปี่พาทย์เครื่องคู่นั้น เดิมก็เห็นจะเรียกว่าปี่พาทย์เครื่องใหญ่ ครั้นมีปี่พาทย์เครื่องใหญ่ขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ อีกอย่างหนึ่งจึงเรียกปี่พาทย์เครื่องใหญ่เดิมลดลงเปนปี่พาทย์เครื่องคู่ ดังจะกล่าวต่อไปข้างน่า สันนิฐานว่าจะเปนมาดังนี้.

อิก ๒ อย่าง คือระนาดทองอย่าง ๑ กับระนาดเหล็กอย่าง ๑ ปี่พาทย์ที่มีระนาดครบ ๕ รางเรียกกันว่า "ปี่พาทย์เครื่องใหญ่"๑ มีปรากฏอยู่ในหมายรับสั่งครั้งครอบถครหลวงเมื่อปีชาด พ. ศ. ๒๓๙๗ ว่า :—

ให้หมื่นไฉน (ไพเราะห์) จัดปี่พาทย์สำรับ ๑ "ให้มีเครื่องครบวงอย่าให้เอาปี่พาทย์ตามธรรมเนียมมาทำ" คือหมายสั่งให้จัดปี่พาทย์เครื่องคู่ไปทำ แลกล่าวความต่อไปในหมายนั้นว่า "ให้ท่านพระยามนตรีสุริยวงศ์จัดปี่พาทย์สำรับใหญ่สำรับ ๑" มาทำด้วย ความตอนหลังนี้หมายว่าปี่พาทย์เครื่องใหญ่ระนาด ๕ ราง เห็นได้ว่าเปนของพึ่งมีขึ้นในเวลานั้น แม้ของหลวงก็ยังไม่มี แต่ต่อมาปี่พาทย์ก็กลายเปนเครื่องใหญ่ขึ้นตามกันอิกชั้น ๑ ปี่พาทย์เครื่องค่ก็ใช้เล่นลครมากขึ้น คงใช้ปี่พาทย์เครื่องห้าแต่ลครนอกที่เล่นงานปลีกแลงานเหมา กับปี่พาทย์หลวงวงหมื่นไฉน ที่ทำประโคมในการหลวงเท่านั้น

การเล่นปี่พาทย์เครื่องใหญ่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ ชุกชุมเพียงใด จะเห็นได้ในจำนวนวงปี่พาทย์ ซึ่งปรากฏในหมายรับสั่งครั้งโปรด ฯ ให้ขอแรงมาทำสมโภชพระแก้วมรกฎ เมื่อเดือน ๕ แรมค่ำ ๑ ปีมะโรง พ. ศ. ๒๓๙๙ คือ :—

ปี่พาทย์ผู้ชาย ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว วง ๑

---

๑ ระนาดเหล็กกับระนาดทองนี้ กล่าวกันว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริขึ้นอย่าง ๑ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ริขึ้นอย่าง ๑ แต่ความจริงจะเปนอย่างไรหาทราบแน่ไม่.

ปี่พาทย์ผู้ชาย ของกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ วง ๑
ปี่พาทย์ผู้ชาย ของกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ วง ๑
ปี่พาทย์ผู้ชาย ของกรมขุนสรรพศิลป์ปรีชา วง ๑
ปี่พาทย์ผู้ชาย ของกรมหลวงวงศาธิราชสนิท วง ๑
ปี่พาทย์ผู้ชาย ของสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา วง ๑
ปี่พาทย์ผู้ชาย ของกรมหมื่นราชสีหวิกรม วง ๑
ปี่พาทย์ผู้ชาย ของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ์ วง ๑
ปี่พาทย์ผู้ชาย ของพระยาเพ็ชรพิไชย วง ๑
ปี่พาทย์ผู้ชาย ของพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม) วง ๑
ปี่พาทย์ผู้ชาย ของเจ้าหมื่นสรรเพ็ชภักดี (เพ็ง) วง ๑
ปี่พาทย์ผู้ชาย ของพระประดิษฐ์ไพเราะห์ (มีแขก) วง ๑
ปี่พาทย์ผู้หญิง ของกรมหมื่นวรจักรธรานุภาพ วง ๑
ปี่พาทย์ผู้หญิง ของกรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศ วง ๑
ปี่พาทย์ผู้หญิง ของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ์ วง ๑
ปี่พาทย์ผู้หญิง ของเจ้าพระยารวิวงศ์ฯ (ขำ) วง ๑

เปนปี่พาทย์ผู้ชาย ๑๒ วง ปี่พาทย์ผู้หญิง ๔ วง รวม ๑๖ วงด้วยกัน ปี่พาทย์ ๑๖ วงนี้ มีเค้าเงื่อนเห็นได้ว่าเปนปี่พาทย์เครื่องใหญ่สำหรับทำรับเสภาทั้งนั้น เพราะขาดปี่พาทย์ของกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ แลปี่พาทย์ผู้ชายของกรมหมื่นมเหศวร ฯ ทั้งปี่พาทย์ของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งทำนองจะเปนแต่ปี่พาทย์เครื่องห้า ฤๅเครื่องคู่สำหรับ

ใช้เล่นลครอย่างเดียวจึงมิได้เกณฑ์

การสมโภชพระแก้วมรกฎครั้งนั้น นอกจากบี่พาทย์ยังเกณฑ์มโหรีแลศักรวาเข้ามาเล่นด้วย มีบาญชีจำนวนวงปรากฎในหมายรับสั่งดังนี้ :—

มโหรีผู้หญิง ของพระยาเพ็ชรพิไชย วง ๑
มโหรีผู้หญิง ของพระยาพิพิธโภไคสวรรย์ วง ๑
ศักรวาผู้ชาย ของกรมหมื่นภูบดีราชหฤไทย วง ๑
ศักรวาผู้ชาย ของพระองค์เจ้าสิงหรา (กรมหลวงบดินทร) วง ๑
ศักรวาผู้ชาย ของพระองค์เจ้าชมพูนุท (กรมขุนเจริญ) วง ๑
ศักรวาผู้ชาย ของหม่อมเจ้าพนม (ในกรมหลวงเทเวศร์) วง ๑
ศักรวาผู้หญิง ของพระสรรพากร วง ๑
ศักรวาผู้หญิง ของหลวงรัตนสมบัติ วง ๑
ศักรวาผู้หญิง ของเสมียนตรากรมนาวังน่า วง ๑
ศักรวาผู้หญิง ของนายเลี้ยงมหาเล็ก (ภายหลังเปนจมื่นราชนาคา) วง ๑

มีรายการในหมายรับสั่งว่า บรรดาบี่พาทย์ให้มีเสภาทุกวง แลให้บี่พาทย์ มโหรี ศักรวา ผู้หญิงอยู่ (ที่พระระเบียง) ในม่านข้างด้านใต้พระอโบสถ บี่พาทย์ มโหรี แลศักรวาผู้ชาย ให้ตั้งรายกัน (ที่พระระเบียง) ทางด้านเหนือแลด้านตวันตกตวันออกตามฉลากที่เขียนไว้ตามห้อง ให้แต่งตัวนุ่งห่มพวกบี่พาทย์มโหรีแลศักรวาประกวด

ประชัน แลให้เจ้าของจัดเปนโต๊ะที่บูชาตั้งน่าวงบี่พาทย์ มโหรี่ แล ศักรวาของตนด้วย กำหนดให้ทำแต่เพลาพลบค่ำไปจนเสด็จขึ้นจึงเลิก ดังนี้

การเกณฑ์ครั้งที่กล่าวนี้ เชื่อได้ว่าเกณฑ์หมดจำนวน ทั้งบี่พาทย์เครื่องใหญ่ มโหรี่ แลศักรวา ของเจ้านายแลขุนนางบรรดามีอยู่ในกรุง ฯ ในสมัยนั้น เมื่อพิเคราะห์ดูก็เห็นได้ว่า การเล่นมโหรี่อย่างโบราณร่วงโรยลงมาก เหลืออยู่แต่ ๒ วง เพราะเปลี่ยนมานิยมเล่นฉครผู้หญิงแลบี่พาทย์รับเสภาเสียโดยมาก จนถึงหัดผู้หญิงให้ทำบี่พาทย์แทนมโหรี่อย่างเก่าก็มี ความนิยมที่แปรไปเปนเล่นบี่พาทย์เช่นกล่าวมานี้ ก็มีผลต่อไปถึงฉคร คือที่เกิดชอบร้องลำต่าง ๆ รับบี่พาทย์ในเวลาฉครใช้บทนั้น มีมากขึ้นแต่รัชกาลที่ ๔ เปนต้นมาตลอดจนรัชกาลที่ ๕ จนถึงเจ้าพระยานรรัตน์ราชมานิต ให้ร้องลำ ๓ ชั้นให้ฉครของท่านรำ แต่เห็นจะมีโรงเดียวเท่านั้น

ยังมีเครื่องบี่พาทย์ที่เกิดเพิ่มเติมขึ้นนอกจากที่ได้กล่าวอิกหลายอย่าง เปนต้นว่ากลองนั้นชั้นเดิมก็ใช้แต่ ๒ ใบ ภายหลังเติมขึ้นเปนสำรับละ ๓ ใบ ๔ ใบ เข้าใจว่าเปนของเติมขึ้นเมื่อฉครใช้บี่พาทย์เครื่องใหญ่ ยังกลองฝรั่ง ซึ่งมักเรียกกันมาแต่ก่อนว่า “กลอง (อะ) เมริกัน” ก็เปนของเติมขึ้นเมื่อฉครเล่นเรื่องพระอภัยมณี เพราะเหตุที่ทำเพลงฝรั่ง บี่พาทย์เล่นฉครเพิ่มเครื่องมากขึ้นโดยลำดับดังแสดงมา

ฉครครั้งรัชกาลที่ ๕ ใช้บี่พาทย์เครื่องใหญ่เปนพื้น ต่อฉครโรง

เล็ก ๆ ฤาดครบ้านนอกจึงใช้เครื่องคู่ ที่จะใช้เครื่องห้าหาใคร่มีไม่ ส่วนบีพาทย์เบญจดุริยางค์อย่างดั้งเดิมยังใช้เล่นแต่ดครโนราชาตรีกับหนังตลุงอยู่จนทุกวันนี้ ว่าด้วยเรื่องบีพาทย์ที่เล่นดครจบเนื้อความเพียงเท่านี้

ว่าด้วยประเพณีเล่นดครรำ

การฟ้อนรำเปนหลักของวิชาดคร (รำ) เพราะฉนั้นผู้เปนครูบาอาจารย์แต่ก่อนจึงคิดแบบรำเปนท่าต่าง ๆ ตั้งชื่อบัญญัติไว้ให้เรียกเปนตำรา แล้วคิดร้อยกรองท่ารำต่าง ๆ นั้นเข้ากระบวรสำหรับรำเข้ากับเพลงบีพาทย์ เรียกว่า “รำเพลง” อย่าง ๑ อิกอย่าง ๑ สำหรับรำเข้ากับบทร้อง เรียกว่า “รำใช้บท” บรรดาผู้ที่จะฝึกหัดเปนดครมักหัดตั้งแต่ยังเด็ก ครูให้หัดรำเพลงก่อน แล้วจึงให้หัดรำใช้บท เมื่อรำได้แล้วครูจึง “ครอบ” ให้ คืออนุญาตให้เล่นดคร แต่นั้นไปจึงนับว่าเปนดคร การอันนี้เปนประเพณีดั้งเดิม ยังมีเค้ามูลเหมือนกันทั้งดครโนราชาตรีที่มณฑลนครศรีธรรมราช แลดครนอกดครในที่ในกรุงเทพ ฯ นี้ แต่กระบวรการฝึกหัดแลวิธีเล่นของดครโนราชาตรีแลดครนอกดครในผิดกันในข้อสำคัญอยู่หลายอย่าง จะต้องอธิบายแยกกันทีละอย่างจึงจะได้ความชัดเจน

ประเพณีลครไนราชาตรี

การฝึกหัดลครโนราชาตรี[๑] หัดรำเพลงแต่ ๑๒ ท่า ตามตำรา
ของชนศรัทธาที่เปนครเดิม (ดังกล่าวมาในตอนว่าด้วยลครนอก)
ท่ารำ ๑๒ ท่านั้น คือ:—

ที่ ๑ ท่าแม่ลาย (กนก)
ที่ ๒ ท่าราหูจับจันทร์ (ท่าเชาควายก็เรียก)
ที่ ๓ ท่ากินร (รำ)
ที่ ๔ ท่าจับระบำ
ที่ ๕ ท่าลงฉาก (เข้าใจว่าตรงกับที่เรียกว่าท่าหงษ์ดีดาในคำกลอน)
ที่ ๖ ท่าฉากน้อย (เข้าใจว่าตรงกับที่เรียกว่าท่าช้างประสานงาในคำกลอน)
ที่ ๗ ท่าผาลา
ที่ ๘ ท่าบัวตูม
ที่ ๙ ท่าบัวบาน
ที่ ๑๐ ท่าบัวคลี่

---

๑ ประเพณีลครโนราชาตรีที่อธิบายต่อไปนี้ กล่าวตามคำชี้แจงของนายจงภักดี (ขาว) เปนพื้น นายจงภักดีเคยเล่นลครโนราชาตรีอยู่ที่เมืองตรังค์เมื่อก่อนเข้ามารับราชการในกรุงเทพ ฯ

ที่ ๑๑ ท่าบัวแย้ม

ที่ ๑๒ ท่าแมลงมุมชักใย

ท่ารำ ๑๒ ท่าที่กล่าวมานี้ เรียกรวมกันว่า "เพลงครู" ยังมีกลอนตำรารำของพวกละครโนราชาตรีในมณฑลนครศรีธรรมราชอีกความหนึ่งว่า:—

◎ สอนเอยสอนรำ ครูให้ข้ารำแต่บ่า
ปลดปลงลงมา แล้วให้ข้ารำเพียงพก
วาดไว้ปลายอก เรียกแม่ลายกนกผาลา
ชักสูงขึ้นเพียงหน้า เรียกช่อระย้าดอกไม้
ปลดปลงลงมาใต้ ครูให้ข้ารำโคมเวียน
นี่เรียกรูปวาด ไว้วงให้เหมือนรูปเขียน
ท่านี้คงเรียน ท่าชาวตะเคียนพาดตาล
ท่านี้แลนุช พระพุทธเจ้าท่านห้ามมาร
ท่านี้นงคราญ พระรามเธอข้ามสมุท
ยกขึ้นสูงสุด เปนท่าพระยาครุธร่อนมา
ครุธเฉี่ยวนาคได้ ร่อนกลับไปในเวหา
ทำท่าหณุมาน เหาะหยานไปเผาลงกา
รำท่าเทวา สารถีขี่ม้าชักรถ
ท่านางมัทรี จรลีห่างเขาวงกฎ
ท่าพระดาบศ ดีดาจะเข้าอาศรม

สี่มุมปราสาท วาดไว้เปนรูปพรหม
ท่านเอวกดม เรียกพระนารายน์น้าวศร

(ผู้บอกให้จำได้แต่เท่านี้)

พิเคราะห์ดูชื่อท่ารำต่าง ๆ ที่เรียกในกลอนนี้ เข้าใจว่าจะมีผู้คิดตำรานี้ขึ้นสำหรับหัดลครโนราชาตรีในชั้นหลัง มิใช่ตัวต้นตำราจึงไม่ใช้กันทั่วไปเหมือนอย่าง ๑๒ ท่าที่กล่าวมาก่อน

การฝึกหัดลครโนราชาตรี เมื่อหัดรำเพลงครูได้แล้ว ครูจึงสอนให้ท่องบท เพราะลครโนราชาตรียังใช้ร้องกลอนสด (เหมือนอย่างเล่นเพลงฤาดิเก) ไม่มีหนังสือบทอย่างลครในกรุงเทพ ฯ แล้วสอนให้ร้องแลรำทำบทไปจนพอทำได้ ผู้ที่เปนครหัดจึงพาไปให้ครใหญ่ครอบ เรียกว่า "เข้าครู" อันลักษณครอบลครโนราชาตรีนั้นจะนิมนต์พระสงฆ์สวดมนต์ฉันเช้าด้วยฤาไม่แล้วแต่ใจไม่จำเปน การที่ทำพิธีครูใหญ่เอาเทริดแขวนไว้ที่กลางโรงพิธี ตรงใต้เทริดนั้นตั้งขันสาครลายสิบสองนักษัตรคว่ำแลปูหนังเสือไว้บนก้นขัน ลักษณที่จะครอบ ครูใหญ่ให้เด็กขึ้นนั่งบนก้นขันแล้วปลดเอาเทริดลงมาครอบศีศะให้ แล้วให้เด็กลุกขึ้นรำเพลงครูเข้ากับปี่พาทย์จนจบเพลง แล้วเอาเทริดกลับไปแขวนไว้อย่างเดิม ทำอย่างนั้นทีละคนไปจนหมดตัวผู้ที่จะเปนลครก็เปนเสร็จพิธีครอบ ส่วนตัวจำอวดนั้นเปนแต่ครูเอาหน้ากากใส่ให้แทนครอบด้วยเทริดไม่ต้องรำ เพราะตัวจำอวดมักเกิดแต่พวกปี่พาทย์ฤาลูกคู่ที่ชอบเล่นเปนจำอวด เคยเห็นเล่นลครขึ้นเข้าก็เลยเปน

หนังสือหายาก 792.09593 ศ 769 ท น.332.16760

ตัวลครไป ไม่ได้หัดรำมาแต่เดิม

ลักษณการเล่นลครโนราชาตรีนั้น ลครโรงหนึ่งต้องมีคน ๑๔ คนเปนอย่างน้อย คือ ตัวครู (เปนผู้คุมลครไม่ต้องเล่นเอง) คน ๑ ตัวนายโรง (คือยืนเครื่อง บางทีก็เปนครด้วย) คน ๑ ตัวนาง (คือเด็กผู้ชายหัวจุกทำบทนาง) คน ๑ จำอวด (เรียกว่าพรานตามเรื่องมโนห์รา) คน ๑ รวมตัวลคร ๓ คน คนตีแกระ (คือลูกคู่ตีกรับ) ๕ คน บีพาทย์ คนเป่าบี (เปนนายวง) คน ๑ คนตีทับ ๒ คน คนตีกลอง คน ๑ คนตีฆ้องคู่คน ๑ รวมพวกบีพาทย์ ๕ คน รวมเบ็ดเสร็จเปน ๑๔ คนด้วยกัน ใครจะหาลครไปเล่นกลางวันก็ได้ฤๅเล่นกลางคืนก็ได้ ถ้าเล่นกลางวัน ลงโรงราวเวลา ๑๐ นาฬิกาก่อนเที่ยง ไปเลิกราวเวลาบ่าย ๔ นาฬิกา ถ้าเล่นกลางคืนลงโรงราวเวลา ๗ นาฬิกา เลิกเวลาเที่ยงคืน เรียกค่าธรรมเนียมเล่นกลางคืนเท่ากับเล่นกลางวันอีกวันหนึ่ง

อัตราค่าธรรมเนียมที่ลครโนราชาตรีเรียกจากผู้หานั้น แต่เดิมเล่นวันหนึ่งเรียกเงินโรง ๒ บาท กับเงินค่ากำนนเบิกโรง ๕๐ สตางค์ แลนอกจากเรียกเงินเจ้าของงานยังต้องเลี้ยงอาหารด้วย ๒ เวลา แลยังต้องให้ยืมผ้าใหม่สำหรับตัวนายโรงกับตัวนางนุ่งคนละผืน แต่เมื่อเสร็จงานส่งผ้าคืนให้เจ้าของ

ข้อที่ว่าต้องให้ยืมผ้านุ่งนี้ข้าพเจ้าได้เคยพบเอง ครั้งหนึ่งข้าหลวงหาลครโนราชาตรีมาเล่นให้ข้าพเจ้าดูที่เมืองสงขลา ได้ยินลครโหมโรง

อยู่ช้านานผิดสังเกต จึงให้ไปถามว่าเมื่อไรจะถงโรง ได้ความว่า
ยังไม่ได้ผ้านุ่งจึงยังเล่นไม่ได้ แต่เรื่องยืมผ้านุ่งนี้เห็นจะเปนประเพณี
ที่เกิดขึ้นในมณฑลนครศรีธรรมราชเอง มิใช่ประเพณีที่ขุนศรัทธาพา
ลงไปจากกรุงศรีอยุธยา น่าจะเปนเพราะเหตุที่พวกลครโนราชาตรี
ในมณฑลนครศรีธรรมราชต้องเที่ยวหางานเล่นลคร บางทีต้องเตร็จ
เตร่ไปต่างบ้านต่างเมืองไกล ๆ ผ้าที่นุ่งติดตัวไปไม่สมประกอบ เวลา
จะเล่นลครเจ้างานเห็นโสโครกรำคาญตา ให้ยืมผ้าใหม่นุ่งจึงเลยเปน
ธรรมเนียมมา

ลักษณที่พวกลครโนราชาตรีเที่ยวหางานนั้น ถ้าอยู่บ้านไม่ใคร่
มีใครหาไปเล่น ก็พากันขนเครื่องลครแลเครื่องบีพาทย์เดินทางไป
เที่ยวหางาน ไปถึงหมู่บ้านแห่งใดในระยะทางคาดว่าจะหางานได้ ก็ตี
กลองขึ้นเปนสำคัญ ให้พวกชาวบ้านรู้ว่าพวกลครมาถึง ถ้าใครได้
บลบานไว้จะแก้สินบลก็ดี ฤๅจะมีการงานก็ดี ก็มาว่าหาลครไปเล่น
ถ้าหากไม่มีใครหาเล่นงาน พวกลครก็คิดอ่านว่ากล่าวกับชาวบ้าน
เพียงให้ได้เข้าปลาอาหารกินอิ่มหนำแล้วเล่นลครให้ดูวัน ๑ แล้วก็เดิน
ทางต่อไป วิธีเดินทางอย่างว่ามานี้เห็นจะเปนวิธีของพวกลครแต่
โบราณ. เหมือนกับวิธีที่แบ่งผลประโยชน์กันในพวกลครโนราชาตรี
คือได้เงินโรงมาเท่าใด ได้แก่ตัวนายโรง ๓ ส่วน ได้แก่ตัวนางแลตัว
จำอวดคนละ ๒ ส่วน นอกจากนั้นได้คนละส่วน ๑ ตัวครูได้ค่าคำนน
เปนประเพณีเหมือนกันดังนี้ทั่วไป

ยังมีประเพณีของละครโนราชาตรีที่เปนการแปลกอิกอย่าง ๑ เกิด
แต่กลัวถูกกระทำร้ายด้วยวิทยาคม มักใช้เศกเป่าแลมีเครื่องป้องกัน
ต่าง ๆ เปนต้นว่ามีด้ายมงคลสวมเทริดที่ใส่ศีศะ แลบางทีก็ใช้ผ้า
ประเจียดห้อยบ่าเวลาที่ออกโรงเล่นละคร เปนอย่างนี้จนกระทั่งถึง
พวกแขกมลายูที่เอาอย่างละครโนราชาตรีไปเล่นเปนละครแขก ก็เอา
เลขยันต์ของไทยไปใช้ด้วย คงเปนประเพณีมาเก่าแก่แต่ครั้งกรุงเก่า
เห็นจะเปนเพราะเหตุนี้เองพวกละครนอกที่เล่นในกรุงเทพ ฯ จึงมักเข้า
ใจกันว่า พวกละครโนราชาตรีถนัดใช้วิทยาคม ทำได้ทั้งให้คนดู
หลงรัก แลให้ละครที่เล่นประชันมีอันเปนไปต่าง ๆ ไม่มีใครจะใคร่
กล้าเล่นประชันกับละครชาตรีด้วยเกรงวิทยาคม แล้วจึงเลยเกิดเข้าใจ
กันกลายไปว่า ถ้าจะเล่นละครแก้สินบลให้ศักดิ์สิทธิ์แล้วต้องเล่นละคร
ชาตรี ละครชาตรีจึงเปนการเล่นสำหรับแก้สินบลอยู่ในกรุงเทพ ฯ จน
ทุกวันนี้

ละครโนราชาตรีที่เล่นในกรุงเทพ ฯ นี้ เห็นจะแรกมีเมื่อครั้งกรุง
ธนบุรี ด้วยพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เมืองนครศรีธรรมราช กวาดครัว
ชาวนคร ฯ เข้ามาเปนอันมาก ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์จึง
ปรากฏว่ามีละครชาตรีเล่นในงานมหรศพที่ในกรุงเทพ ฯ ดังกล่าวไว้
ในโคลงกรมหมื่นศรีสุเรนทร์ทรงแต่งเรื่องพระบรมศพสมเด็จพระปฐม
บรมมหาชนก ฯ ว่า :—

๏ ชาตรีตลุบตุบทึ้ง กลองโทน
รำสบัดชัดสะเอวโอน อ่อนแปล้
คนกรับรับขยันโยน เสียงเย็น
ร้องเรื่องรถเสนแก้ ห่อขยุ้มยาโรย ฯ

แต่ลครชาตรีที่เล่นอยู่ในกรุงเทพ ฯ ทุกวันนี้ เปนเชื้อสายพวกชาวเมืองพัทลุง ซึ่งอพยพเข้ามาเมื่อในรัชกาลที่ ๓ อิกคราว ๑

ประเพณีเล่นลครชาตรีที่กล่าวมาว่าตามประเพณีเดิม แต่เดี๋ยวนี้หาเหมือนแต่ก่อนไม่ ด้วยบ้านเมืองบริบูรณ์ขึ้น การเล่นก็เปลี่ยนแปลงไปตามความเจริญของบ้านเมือง เปนต้นว่าลครโนราชาตรีที่เล่นในมณฑลนครศรีธรรมราชทุกวันนี้ มีตัวลครมากขึ้น ไม่เล่นแต่ ๓ คนเหมือนแต่ก่อน เงินโรงซึ่งเคยเรียกวันละ ๒ บาท เดี๋ยวนี้ก็เรียกเปนวันละ ๘ บาท ๑๐ บาท ส่วนลครชาตรีที่เล่นในกรุงเทพ ฯ ทุกวันนี้ก็ทิ้งแบบอย่างลครโนรา มาเล่นเปนอย่างลครนอกเสียเปนอันมาก ยังรู้ว่าเปนลครชาตรีแต่ด้วยเครื่องปี่พาทย์กับทำนองเวลาแรกลงโรงเท่านั้น

ประเพณีลครนอก

ลครนอกที่เล่นกันในกรุง ฯ เห็นจะแก้ไขแบบแผนหันมาเอาอย่างลครในตั้งแต่ครั้งกรุงเก่าเปนลำดับมา จนทุกวันนี้ลครนอกกับลครในเกือบจะเปนอย่างเดียวกัน ยังผิดกันแต่ชั่วทำนองร้องกับกระบวร

เล่นบางอย่าง เพราะฉนั้นข้อความที่จะกล่าวต่อไปนี้ ประเพณีอย่างใดที่ละครนอกกับละครในเหมือนกัน จะอธิบายรวมกันไว้ในตอนว่าด้วยประเพณีละครนอก จะคัดแต่ข้อที่ละครในผิดกับละครนอกไปอธิบายเมื่อว่าด้วยประเพณีละครใน

กระบวรรำละครที่ผีกหัดกันในกรุง ฯ พิศดารกว่าที่หัดละครโนราชาตรีในมณฑลนครศรีธรรมราชมาก มีคำกลอนของเก่าบอกตำราท่ารำต่าง ๆ ไว้ดังนี้ :—

กลอนตำรารำ

เทพประนม, ปฐม, พรหมสี่หน้า สอดสร้อยมาลา, ช้านางนอน
ผาลาเพี้ยงไหล่, พิศมัยเรียงหมอน กังหันร่อน, แขกเต้าเข้ารัง
กระต่ายชมจันทร์, จันทร์ทรงกลด พระรถโยนสาร, มารกลับหลัง
เยื้องกราย, ฉุยฉายเข้าวัง มังกรเรียกแก้วมุจลินท์
กินรรำ, ซ้ำช้างประสานงา ท่าพระรามาก่งศิลป์
ภมรเคล้า, มัจฉาชมวาริน หลงใหลได้สิน, หงษ์ลินลา
ท่าโตเล่นหาง, นางกล่อมตัว รำยั่ว, ชักแป้งผัดหน้า

ลมพัดยอดตอง, บังพระสุริยา เหราเล่นน้ำ, บัวชูฝัก
นาคำม้วนหาง, กวางเดินดง พระนารายน์ฤทธิรงค์ชวางจักร
ช้างหว่านหญ้า, หนุมานผลาญยักษ์ พระลักษณ์แผลงอิทธิฤทธิ์

กินรพ้อนฝูง , ยูงพ้อนหาง ชัดจางนาง , ท่านายสารถี
ตระเวนเวหา , ชี่ม้าตีคลี ตีโทนโยนทับ , งูชวัางค้อน
รำกระบี่สี่ท่า , จีนสาวไส้ ท่าชนีร่ายไม้ , ทงขอน
เมขลาล่อแก้วกลางอัมพร กินรเคียบถ้ำ , หนังน่าไฟ
ท่าเสือทำลายห้าง , ช้างทำลายโรง โจงกระเบนตีเหล็ก , แทงวิไสย
กรดสุเมรุ , เครือวัลย์พันไม้ ประไลยวาต , คิดประดิษฐ์ทำ
กระหวัดเกล้า , ชี่ม้าเคียบค่าย กระต่ายต้องแร้วแคล้วถ้ำ
ชักซอสามสายย้ายลำนำ เปนแบบรำแต่ก่อนที่มีมา[๑]

ฯ ๑๙ คำ ฯ

ในหนังสือบทละครเรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ ตอนพระนารายน์ปราบนนทุก ก็คัดท่ารำต่าง ๆ ไปแต่งเปนบทนางนารายน์รำว่า :—

เทพประนม , ปฐม , พรหมสี่หน้า สอดสร้อยมาลาเฉิดฉิน
ทั้งกวางเดินดง , หงษ์บิน กินรินเคียบถ้ำอำไพ
อิกช้านางนอน , ภมรเคล้า แขกเต้า , ผาลาเพียงไหล่
เมขลาโยนแก้วแววไว มยุเรศพ้อนในอัมพร

---

๑ กลอนตำราท่ารำนี้ ได้มาจากเมืองนครศรีธรรมราช แต่เห็นว่าเปนตำราละครในกรุง ฯ มิใช่ตำราโนราชาตรี เพราะแต่งเปนกลอนแปด ทั้งท่ารำต่าง ๆ ในกลอนนี้ ก็ตรงกับตำรารำของเก่าที่มีในหอพระสมุด ฯ แต่ฉบับที่ได้มา จดตามที่ครูโนราชาตรีเมืองนครศรีธรรมราชจำไว้ได้ กลอนความวิปลาศขาดหายอยู่หลายแห่ง ที่พิมพ์นี้ต้องเอาตำราเก่าสอบซ่อม บางทีจะคลาดกับของเดิมบ้าง.

ลมพัดยอดตอง , พรหมนิมิตร ทั้งพิศมัยเรี่ยงหมอน
ย้ายท่ามัจฉาชมสาคร พระสี่กรข้างจักรฤทธิรงค์
ฝ่ายว่านนทุกก็รำตาม ด้วยความพิศมัยใหลหลง
ถึงท่านาคาม้วนหางวง ก็ชิดลงถูกเพลาเข้าทันใด

ดังนี้ ก็เห็นได้ว่ามาแต่ตำราอันเดียวกัน เป็นแต่เลือกคัดมาบางท่าแต่พอเหมาะแก่การเล่นลคร

ลครที่ฝึกหัดในกรุงเทพ ฯ ก็มักหัดแต่เด็กเหมือนลครโนราชาตรีในมณฑลนครศรีธรรมราช วิธีหัดลครนั้นชั้นต้นครูหัดให้รำเพลงต่าง ๆ คือที่ ๑ เพลงช้า ที่ ๒ เพลงเร็ว ที่ ๓ เชิดกลอง ที่ ๔ เสมอ รำได้แล้วจึงหัดให้รำใช้บท อย่างนี้เป็นสามัญเหมือนกันหมดทุกคน แล้วแต่ใครจะหัดเป็นตัวยืนเครื่องฤๅเป็นตัวนาง ครูก็หัดให้ตามกระบวรนั้น ถ้าครเห็นว่าศิษย์คนไหนฉลาดท่วงทีจะรำเป็นลครตัวดีได้ ก็หัดเพลงรำสำหรับลครตัวดีเพิ่มเติมต่อไปอีกชุด ๑ เช่นรำเชิดฉิ่ง รำลงสรง แลออกกลมเป็นต้น รำใช้บทก็หัดเพิ่มเติมให้ถึงบทลครตัวเอก เช่นรำโอ้โลมเป็นต้น แลยังมีกระบวรที่หัดอนุโลมตามแบบโขน เช่นรำท่ายักษ์แลท่าลิงแลออกกราวออกคุกพาทย์เป็นต้น เหล่านี้ก็อยู่ในจำพวกวิชาที่หัดเพิ่มเติมให้แต่บางคนเหมือนกัน

เมื่อฝึกหัดกระบวรรำชั้นต้นได้ตลอดแล้ว ครูจึงครอบให้เป็นลคร

---

๑ วิธีหัดแลครอบลครนอกที่อธิบายในหนังสือนี้ กล่าวตามคำชี้แจงของพระสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน) เป็นพื้น.

การที่จะครอบลครนั้น ครอบได้แต่ครูผู้ชาย ครูผู้หญิงถึงจะดีวิเศษ อย่างไรก็ครอบไม่ได้ ครูผู้ที่จะครอบลครต้องเปนผู้ที่มีอายุแลมีชื่อเสียงในการเล่นโขนลคร จนคนทั้งหลายยกย่องเปนครูบาอาจารย์โดยมากแล้ว จึงจะเชิญให้เปนครูครอบลคร ในสมัยหนึ่งไม่มีกี่คน มีตัวอย่างดังเช่น ครูเกษ เดิมเปนตัวพระรามโขนข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เปนครูครอบลครเมื่อในรัชกาลที่ ๔ บรรดาลครครั้งรัชกาลที่ ๔ ซึ่งยังมีตัวเหลืออยู่ในเวลานี้ ได้ลองถามทั้งผู้มีบันดาศักดิ์ซึ่งเปนลครหลวง แลพวกลครเชลยศักดิ์ข้างนอก บอกว่าครูเกษครอบให้แทบทั้งนั้น ในเวลาที่แต่งหนังสือนี้ ครูครอบลครก็ปรากฏชื่อเสียงแต่พระยานัฏกานุรักษ์ (ทองดี) กับพระสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน) ๒ คนนี้ ดูเหมือนจะเปนครูครอบลครทั้งบ้านทั้งเมืองก็ว่าได้

การครอบลครในกรุง ฯ ทำพิธีพิศดารมาก เบื้องต้นต้องหาฤกษ์แลหาโรงพิธีให้กว้างขวางพอแก่การ มักทำที่โรงลครแห่งใดแห่งหนึ่ง แลมีเจ้าของลครเปนผู้จัดการอุปการด้วย จึงจะทำการได้สดวก.

ลักษณจัดโรงพิธีครอบลครนั้น ทางด้านหุ้มกลองฝ่าย ๑ จัดเปนน่าพระ มีเตียงตั้งพระพุทธรูปไว้ชั้นสูง ชั้นรองลงมาตั้งเทวรูป ถัดลงมาตั้งหัวโขนของเก่าที่นับถือเปนครูบัชยาย คือ หัวฤาษี ๑ พระอิศวร ๑ พระวิศณุกรรม ๑ พระพิราพ ๑ พระราม ๑ พระลักษณ์ ๑

กับชฎา ๑ รัดเกล้า ๑ หนังค่างสำหรับครอบหัวจำอวด ๑ ทางด้านหุ้มกลองอิกฝ่าย ๑ จัดตั้งวงบี่พาทย์ มีเครื่องบูชาตั้งทั้ง ๒ ฝ่าย แต่บี่พาทย์นั้นต้องหาตัวครูที่สำคัญมาคือตะโพน เพราะสมมุติที่ตะโพนเป่นพระประคนธรรพ[๑]ในการไหว้ครู ครูผู้ครอบถูกครอยู่ในมณฑลที่กลางโรงพิธีกับพวกศิษย์ทั้งปวง

การพิธีที่ทำนั้นเปน ๓ ภาค คือ พิธีสงฆ์ภาค ๑ พิธีไหว้ครูภาค ๑ พิธีครอบภาค ๑ แต่พิธีสงฆ์นั้น นิมนต์พระสงฆ์มาสวดมนต์ในตอนบ่าย ให้พวกศิษย์ฟังสวดมนต์เหมือนทำนองพิธีโกนจุก รุ่งขึ้นเช้าเลี้ยงพระ ครั้นพระสงฆ์กลับแล้วจึงเริ่มทำพิธีไหว้ครูอันเปนภาคที่ ๒ คือครูที่จะครอบนุ่งขาวห่มขาว เริ่มการพิธีนำศิษย์จุดธูปเทียนบูชาพระแลบูชาครูปรัยายทางน่าพระ เรียกน่าพาทย์ให้ทำเพลงสาธุการแล้วหันหน้ากลับไปบูชาพระประคนธรรพทางบี่พาทย์ เมื่อบูชาพระประคนธรรพแล้วหันหน้ากลับมาทางน่าพระอิก คราวนี้ครูเรียกน่าพาทย์ ให้ทำเพลงต่าง ๆ บูชาครูปรัยายเรียงเปนลำดับกัน คือ :—

(๑) ทำเพลงเหาะบูชาพระอิศวร

(๒) ทำเพลงกดมบูชาพระวิศณุกรรม

(๓) ทำเพลงรอนบูชาพระพิราพ

(๔) ทำเพลงเฉิดฉิงบูชาครูนาง

---

๑ พวกลครเรียกกันว่า พระประโคนทับ ทรงพระราชวิจารณ์ในรัชกาลปัตยุบันนี้ว่าที่ถูกนั้นคือ พระประคนธรรพ หมายความว่าพระฤาษีนารทผู้เปครูคนตรี.

(๕) ทำเพลงแผละบูชาพระยาครุธ[๑]

ครั้นทำเพลงบูชาครูบัธยายเสร็จแล้ว ครูจึงเรียกน่าพาทย์ให้ทำเพลงลงสรง แล้วประโปรยน้ำหอมสรงเทวรูป ครั้นเสร็จแล้วครูจึงเรียกน่าพาทย์ให้ทำเพลงโปรยเข้าตอก ครูถุกขึ้นนำศิษย์รำถวายเครื่องพลีกรรมครูบัธยายแลพระประคนธรรพ ครั้นรำถวายเครื่องพลีกรรมแล้วจึงเส้นสุรา เรียกน่าพาทย์ให้ทำเพลงนั่งกินแลเพลงเส้นเหล้า ครั้นเส้นเสร็จแล้วจึงพร้อมกันสมโภชครูบัธยาย บีพาทย์ก็ทำเพลงทำขวัญ. ครูกับศิษย์พร้อมกันเวียนเทียนเดียงมณฑลแลวงบีพาทย์ครบ ๓ รอบ แล้วครูเจิมจุณเทวรูปแลน่าโขนเปนเสร็จวิธีไหว้ครู แต่นเริ่มทำพิธีครอบลครอันเปนภาคที่ ๓ ต่อไป

ลักษณพิธีครอบลครนั้น เอาขันสาครลายสิบสองนักษัตรคว่ำไว้กลางโรงตรงน่าพระลงมา (เหมือนแบบครอบลครโนราชาตรี ผิดกันแต่ไม่ใช้คลุมด้วยหนังเสือ) มีผ้าขาวปูบนก้นขัน ตัวครูผู้ครอบเอาหนังค่างใส่ในหัวฤาษีแล้วเอาขึ้นสวมศีศะสมมติตนเปนพระฤาษี[๒] เรียกน่าพาทย์ให้ทำเพลงพราหมณ์เข้า แล้วถือไม้เท้ารำเข้ามานั่งบนก้นขัน เรียกน่าพาทย์ให้ทำเพลงมหาฤกษ์ แล้วเรียกศิษย์ที่จะครอบเข้าไป

---

๑ ที่ว่าเพลงบูชาตรงนี้ ที่แท้เปนเพลงเชิญประชุมครูบัธยาย เพลิงเชิดฉิ่งที่ ๔ เข้าใจว่าเชิญครูลคร เพลงแผละที่ ๕ เข้าใจว่าเชิญพระนารายน์ซึ่งทรงครุธ ควรอยู่เปนที่ ๒ ในลำดับ.

๒ พระฤาษีที่ครอบลครนี้ ทรงพระราชวิจารณ์ในรัชกาลบีตยุบันนี้ว่า คือพระภรตฤาษี ซึ่งเปนผู้คิดการเล่นลคร.

ครอบทีละคน ครูเจิมให้แล้วถอดหัวฤาษี (กับหนังค่าง) ออกจากศีศะตนครอบศีศะให้ศิษย์ก่อน แล้วเอากลับมาใส่อย่างเดิม จึงเอาหัวโขนพระอิศวรกับหัวโขนพระพิราพครอบให้เปนลำดับกัน แล้วรดน้ำสังข์ใส่ด้ายมงคลที่ศีศะศิษย์แลให้ใบไม้มงคลทัดหู คือใบเงินใบทองหญ้าแพรกดอกมะเขือมัดเปนช่อ ผู้ที่จะเปนยืนเครื่องให้ทัดหูขวา ผู้ที่จะเปนนางให้ทัดหูซ้าย ครูทำให้ดังกล่าวมานี้ทีละคนจนครบตัวผู้ที่จะครอบเปนละคร

ครั้นครอบแล้วครูจึงเรียกน่าพาทย์เพลงช้ากับเพลงเร็วให้ศิษย์รำ "ถวายมือ" พร้อมกัน ครั้นรำถวายมือจบแล้ว ครูเรียกน่าพาทย์พราหมณ์ออก ครูรำออกไปพอพ้นมณฑลพิธีแล้วถอดหัวฤาษีออกจากศีศะ เปนเสร็จการพิธีครอบเพียงเท่านี้

พิธีครอบละครที่กล่าวมานี้กินเวลาช้ามาก ถ้าจำนวนศิษย์มากตั้งแต่ลงมือเลียงพระสงฆ์ไป บางทีไปเสร็จการพิธีเอาราวบ่าย ๓ นาฬิกา ถ้าจำนวนศิษย์ที่จะครอบน้อยก็ค่อยเร็วเข้าสักหน่อย ลักษณครอบละครนอกสิบได้ความดังแสดงมานี้.

ละครนอกที่เล่นกันในกรุงเทพ ฯ แต่ก่อนมา[๑] ต่างกันเปน ๒ อย่าง คือเปนละครมีเจ้าของอย่าง ๑ เปนละครประสมโรงอย่าง ๑ ผู้เปน

---

๑ วิธีเล่นละครนอกที่อธิบายต่อไปนี้ กล่าวตามคำชี้แจงของพระภิกษุหมาด วัดตำหรุ จังหวัดธนบุรี เคยเปนคนบอกบทละครเจ้าครับมาแต่รัชกาลที่ ๓ บวชเมื่อแก่ เดี๋ยวนี้อายุได้ ๘๐ ปี แต่ยังพอไต่ถามเอาเรื่องราวได้.

เจ้าของละครมักเป็นโขนฤๅเป็นละครของผู้อื่นอยู่ก่อน ครั้นเล่นดีมีชื่อเสียงแล้วจึ่งแยกมารวบรวมพวกพ้องฝึกหัดเล่นเป็นละครขึ้นโรงหนึ่งต่างหาก ดังเช่นนายบุญยังเมื่อรัชกาลที่ ๑ แลเจ้ากรับเมื่อรัชกาลที่ ๓ เป็นตัวอย่าง ตัวเจ้าของละครเป็นครูด้วย แลเป็นตัวละครสำคัญในโรงนั้นด้วย คงมาแต่เหตุนี้จึ่งเรียกกันว่า “นายโรง” อันความบ่งว่าเป็นหัวน่าของละครโรงนั้น ไม่เกี่ยวแก่ข้อที่จะเป็นตัวยืนเครื่องฤๅเป็นตัวนาง แต่นายโรงโดยมากมักเป็นตัวยืนเครื่อง (เช่นเจ้ากรับเป็นต้น) คนจึงเลยเรียกบรรดาตัวยืนเครื่องว่านายโรงไปเสียทั้งนั้น ที่จริงแต่เดิมที่เรียกว่านายโรงกับตัวยืนเครื่องหาได้หมายความเป็นอย่างเดียวกันไม่ ละครนอกที่เจ้าของมิได้เป็นละครเองก็มี เพราะบางทีมีผู้ที่ได้รับมรฎกเครื่องละครของผู้อื่น ฤๅคฤหบดีที่มีสมัครพรรคพวกเป็นครูละคร ก็คิดหัดละครขึ้นสำหรับให้เล่นหาผลประโยชน์ ถ้าเช่นนี้ก็ต้องหาตัวนายโรงละครต่างหาก

ละครประสมโรงนั้น คือผู้ที่เล่นละครได้ แต่ไม่ปรารถนาฤๅไม่สามารถจะรวบรวมผู้คนตั้งเป็นละครของตนขึ้นโรงหนึ่งต่างหาก จึงเป็นแต่รับจ้างเขาเล่นประสมโรงกับผู้อื่น บางทีเขาไปหา บางทีตัวรับงานมาหาตัวละครประสมโรงไปเล่น ตัวละครที่เล่นประสมโรงเช่นนี้มีมาก[๑] บางคนก็มีชื่อเสียงโด่งดัง ดังเช่นนายต่ายขุนช้างเมื่อ

---

๑ ในแถวถนนหลานหลวงทุกวันนี้มีละครชาตรีถ่า ๑๐ โรง โรง ๑ มีตัวละครเพียง ๒ คน ๓ คน เวลาใครหางานก็เรียกพวกโรงอื่นมาประสมโรง รับงานเล่นได้ด้วยกันทุกโรง.

รัชกาลที่ ๕ ก็เปนแต่เล่นประสมโรงกับผู้อื่น หามีลครโรงของตนไม่ พวกลครที่เล่นประสมโรงต้องมีชฎารัดเกล้าแลเครื่องแต่งตัวของตนเองพร้อมเสร็จ ใครหาไปก็เล่นได้ไม่ต้องกวนผู้หา ค่าจ้างก็มีอัตรากันเปนยุติดังจะกล่าวต่อไปข้างน่า ไม่ต้องไต่ถามตามต่อกันในเวลาหาไปเล่นลคร เพราะฉนั้นถึงเปนแต่ลครประสมโรง ถ้ามีผู้หาเล่นอยู่เนืองๆ ก็หาผลประโยชน์ได้พอเลี้ยงชีพ

ลครนอกแต่ก่อนที่เล่นได้ผลประโยชน์ร่ำรวยจนถึงสามารถสร้างวัดได้ ดังเช่นนายบุญยังสร้างวัดลครทำที่หลังบ้านชมัน แลเจ้ากรับสร้างวัดนายโรงที่บางตำหรุ ซึ่งพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามว่า วัดสัมมัชผล นั้น อาไศรยเหตุ ๒ อย่างประกอบกัน คือเบื้องต้นตัวนายโรงเปนผู้มีชื่อเสียง คนหาเล่นงานไม่ใคร่ขาดอย่าง ๑ แลเมื่อได้ผลประโยชน์มาเข้าใจใช้เปนทุนต่อไปด้วยอิกอย่าง ๑ เจ้าของลครที่เปนผู้มีชื่อเสียงทุนรอนมากเช่นเจ้ากรับสามารถจะชักชวนฤๅช่วยคนมาผึกหัดเปนลครอยู่ประจำโรง แลอาจจะสร้างสมเครื่องลครตลอดจนเครื่องบีพาทย์เปนของตนเองได้ครบครันจนอาจจะรับงานเล่นได้ถึง ๓ โรงพร้อมกัน ลครที่เจ้าของลงทุนทั้งหมดเช่นนี้ เงินโรงได้มามากน้อยเท่าใดก็เปนของเจ้าของลคร แล้วแต่จะแจกจ่ายให้บันแก่ผู้ใดเท่าใดก็ได้ตามชอบใจ จึงได้กำไรมาก แต่เจ้าของลครที่มีทุนน้อย ฤๅเปนแต่เล่นประสมโรง เวลารับงานเชาแล้วก็ต้องเที่ยวหาตัวลครแห่งอื่น แลหาบีพาทย์ของผู้อื่นมาทำ ต้อง

เสี่ยค่าจ้างเชาตามอัตรา ต่อเงินโรงเหลืออยู่จากค่าจ้างเท่าใดจึงจะได้แก่เจ้าของละคร ด้วยเหตุนี้ผู้ที่จะเล่นละครได้ผลประโยชน์ร่ำรวยอย่างนายบุญยังแลเจ้ากรับจึงมีน้อย

ลักษณที่ละครเล่นงานต่าง ๆ ในกรุงเทพ ฯ ไม่เที่ยวหางานเหมือนละครโนราชาตรีทางมณฑลนครศรีธรรมราชซึ่งกล่าวมาแล้ว บ้านเจ้าของละครอยู่ที่ไหน ก็เปนแต่เอาเครื่องละคร คือเครื่องทำเทียมสาตราวุธสำหรับเชน มีธงแดงเปนต้น ใส่กระบอกซองคลีตั้งไว้ข้างน่าบ้านให้คนเห็น ใครเห็นก็รู้ว่าจะหาละครได้ณที่นั้น เมื่อมีผู้ใดไปหาละคร พวกละครกำหนดประเภทงานต่างกันเปน ๓ อย่าง เรียกว่า “งานฉาก” อย่าง ๑ “งานปลีก” อย่าง ๑ “งานเหมา” อย่าง ๑ ที่เรียกว่างานฉากนั้น คืองานชนิดที่แต่งโรงถึงกั้นฉากให้ละครเล่น เช่นมีในงานโกนจุกบุตรธิดาของผู้มีบันดาศักดิ์เปนต้น นับเปนงานใหญ่ซึ่งต้องเล่นเต็มกำลังแลฝีมือ เรียกเงินโรงแรงกว่างานอย่างอื่น ๆ ที่เรียกว่างานปลีกนั้น คืองานชนิดที่หาละครไปเล่นเปนสามัญ ดังเช่นเล่นแก้สินบล ฤๅเล่นงานโกนจุกลูกชาวบ้าน แต่ก่อนมักเล่นในโรงโถง (เหมือนอย่างเช่นละครชาตรีเล่นอยู่ทุกวันนี้) ไม่มีฉากกั้นเปนนอกโรงในโรง ตัวละครถึงบทก็ลุกขึ้นเล่น ถ้าสิ้นบทก็ลงนั่งอยู่กับพวกลูกคู่ มีเรื่องเล่ากันมาว่านายบุญยังตัวนายโรงละครนอกที่มีชื่อเสียงครั้งรัชกาลที่ ๒ นั้นเปนคนมีโรคประจำตัว เวลาถึงบทลุกขึ้นจะรำมักต้องยืนยึดเสาโรงพักเสียหน่อยหนึ่งก่อนแล้วจึงรำ พวกละครที่นับถือฝีมือ

นายบุญยังเลยจำเอามาเปนท่าลคร พากันยิ่ดเสาโรงอย่างนายบุญยัง
อยู่ตลอดสมัยหนึ่ง ที่เรียกว่างานเหมานั้น เกิดแต่นายบ่อนเบี้ยหาลคร
ไปเล่นที่บ่อน โดยประสงค์จะล่อให้คนมาดูลครแล้วจะได้เลยเข้าไป
แทงถั่วโป ลครจะเล่นอย่างไร ๆ ไม่ว่า ต้องการแต่จะเสี่ยเงินโรง
ให้ย่อมเยาว์เปนประมาณ จึงตกลงเปนวิธีหาลครไปเล่นคราวละ ๑๐
วันเปนกำหนด เรียกว่างานเหมาด้วยเหตุนี้

ลักษณงาน ๓ อย่างที่กล่าวมา พวกลครนอกใช้เปนหลักของ
วิธีจัดการทั้งปวง ตั้งแต่กะจำนวนตัวลครเปนต้น ตลอดไปจนอัตรา
ค่าธรรมเนียมที่เรียกจากเจ้าของงาน จะอธิบายให้เห็นลักษณการที่
จัดต่อไป

(๑) จำนวนคนเล่นลคร ถ้าเล่นงานฉาก ตัวลครต้องมี ๑๔ คน
คือ นายโรง ๑ ยืนเครื่องตัวรอง ๒ เสน่า ๔ นางเอก ๑
นางรอง ๒ นางกำนัล ๔ จำอวด ๒ เชน (ฝ่ายละ ๖ คนเปน)
๑๒ คน รวมคนเล่นลคร ๒๘ คน ตัวเจ้าของโรงเช่นเจ้ากรับต้องไป
เล่นเอง แลบางทีต้องหาลครตัวดีที่อื่นมาประสมโรงเล่นให้ชอบใจเจ้า
ของงาน นอกจากตัวลครยังมีคนบอกบทคน ๑ (ไม่ต้องมีต้นเสียง
เพราะลครนอกตัวลครเปนต้นบทเอง) ลูกคู่ ๑๒ คน ปี่พาทย์เครื่อง
คู่ ๙ คน คือ เป่าปี่ใน ๑ ปี่นอก ๑ ตีระนาดเอก ๑ ระนาดทุ้ม ๑
ฆ้องวงใหญ่ ๑ ฆ้องวงเล็ก ๑ ตีตะโพน ๑ ตีกลอง ๑ บางทีมี
คนตีกลองแขกอีก ๒ คน รวมทั้งโรงถึง ๕๑ คน ถ้าเล่นงานปลีก

มีตัวถคร ๓ คน (คือถดตัวยืนเครื่องรองเสียคน ๑) มีจำอวด ๒ คน รวมคนเล่น ๑๕ คน ไม่มีเชน แถตัวเจ้าของโรงไม่ใคร่ไปเล่นเอง มีคนบอกบทคน ๑ ลูกคู่ ๘ คน บีพาทย์เครื่องสามัญ ๕ คน (คือ ถดบีนอก ๑ ระนาดทุ้ม ๑ ฆ้องเด็ก ๑ กลองแขก ๒) รวมทั้งโรงเปน ๒๘ คน ถ้าเล่นงานเหมามีตัวถคร ๘ คน จำอวด ๒ คน รวมคนเล่น ๑๐ คน คนบอกบทคน ๑ ลูกคู่ ๕ คน บีพาทย์ ๕ คน รวมทั้งโรงเปน ๒๑ คน

(๒) เวลาเล่นถคร ถ้าเล่นงานฉากลงโรงเวลาเช้า ๗ นาฬิกาเศษ เพราะมักเปนงานมีฤกษ์ เล่นไปจนบ่าย ๕ นาฬิกาจึงลาโรง กลางวันถครผลัดกันกินอาหารไม่หยุดเล่น ถ้าหาเล่นกลางคืนด้วย พอค่ำสัก ๗ นาฬิกาก็ลงโรงอิก เล่นไปจนเที่ยงคืนจึงลาโรง ถ้าเล่นงานปถึก ลงโรงเวลาเช้าราว ๘ นาฬิกา เล่นไปจนเที่ยงหยุดกินอาหาร แล้วจับเล่นตอนบ่ายแต่เวลาราว ๒ นาฬิกาไปจนบ่าย ๕ นาฬิกาลงโรง ถ้าหาเล่นกลางคืนด้วย ก็เล่นแต่ ๗ นาฬิกาไปจนเที่ยงคืนอิกพัก ๑ ถครเล่นงานเหมาที่บ่อนเบี้ยไม่เล่นตอนเช้าเพราะเปนเวลาคนไปทำมาหากิน ยังมิใคร่มีใครมาเล่นเบี้ย ลงโรงเล่นต่อราวบ่าย ๒ นาฬิกาไปจน ๕ นาฬิกาหยุดกินเข้า แล้วจับเล่นตอนค่ำแต่ ๗ นาฬิกาไปจนเที่ยงคืนอิกพัก ๑ จึงลาโรง

(๓) เรื่องที่ถครเล่นนั้นต้องเล่นตามใจเจ้าของงาน เพราะฉนั้นเงินโรงงานอย่างเดียวกัน จึงเรียกมากบ้างน้อยบ้าง เปนด้วยเรื่องถคร

ที่ให้เล่นบางเรื่องต้องมีตัวละครมาก บางเรื่องตัวละครน้อย จึงเรียกเงินโรงผิดกัน แต่มีคติอย่างหนึ่งซึ่งถือกันทั่วไปว่า ถ้าเล่นเปนการทำมิ่งสิ่งขวัญ เช่นงานโกนจุก มักเล่นเรื่องซึ่งมีชื่อเปนโชคไชย ดังเล่นเรื่องไชยเชฐ แลเรื่องสังข์ศิลป์ไชย ฤๅมิฉนั้นก็ที่ตัวเรื่องเปนโชคไชย เช่นเรื่องสังข์ทอง (เพราะชนะพระอินทร์) เปนต้น ในสมัยหนึ่งแต่ก่อนมาเจ้าของงานชอบให้ละครเล่นเรื่องไชยเชฐชุกชุม จนคนดูเบื่อถึงเกิดภาสิตเปนคำอุปมาว่า "จืดเหมือนเรื่องไชยเชฐ" ดังนี้ เรื่องที่ไม่เปนโชคไชย เช่นเรื่องรบพุ่งฆ่าฟันกัน มักเล่นในงานพระฤๅงานแก้สินบลแลงานศพ แต่การเลือกเรื่องละครเล่นงานเหมานั้นแปลกอยู่ ด้วยชุนพัฒน์นายบ่อนมักเปนจีนไม่รู้จักเรื่องละคร จึงตกลงกันเปนวิธีอย่าง ๑ คือเอาสมุดบทละครไปวางที่โต๊ะเครื่องบูชาในบ่อนแล้วทอดไม้เสี่ยงทายถามเจ้า ถ้าไม้คว่ำทั้ง ๒ อันเข้าใจว่าเจ้าไม่ชอบ ต้องหาเรื่องอื่นถามใหม่ ถ้าไม้คว่ำอันหนึ่งหงายอันหนึ่งอธิบายว่าเจ้าเปนแต่ยิ้มอยู่ คือเปนอุเบกขาจะเล่นเรื่องนั้นก็ได้ไม่ว่า ถ้าไม้หงายทั้ง ๒ อันแปลว่าเจ้าชอบใจอยากจะดูเรื่องนั้น

(๔) ค่าธรรมเนียมที่ละครเรียกจากเจ้าของงานนั้น เรียกเปนค่าธรรมเนียม ๓ อย่าง คือ ค่ากำนันอย่าง ๑ ค่าเบี้ยเลี้ยงอย่าง ๑ เงินโรงอย่าง ๑ ค่ากำนันเรียกวันละ ๒ สลึงเฟื้อง (๖๒ สตางค์ครึ่ง) แบ่งให้ตัวนายโรงเปนค่าอุบะห้อยหูเฟื้องหนึ่ง ให้จ้าอวดเปนค่า (เครื่อง) เชี่ยนหน้าสลึงหนึ่ง ให้คนบี่ (นายวงบี่พาทย์) สลึงหนึ่ง ค่ากำนน

ส่วนของนายวงบี่พาทย์นั้น ทำนองจะเรียกเปนค่าเครื่องบูชาครู แต่อธิบายกันว่าสำหรับเร่งให้โหมโรง เพราะถ้าบี่ไม่เป่าชักบี่พาทย์ให้โหมโรงก่อนลครก็เล่นไม่ได้ ค่ากำนนที่กล่าวมานี้ลครเรียกก่อนลงโรงทุกวัน ค่าเบี้ยเลี้ยงนั้นเรียกวันละ ๒ บาท ๕๐ สตางค์ เจ้าของลครเปนผู้จัดการซื้อหาอาหารที่เลี้ยงลคร เงินโรงนั้นเรียกเปนอัตราต่างกันตามประเภทงานประกอบกับเรื่องที่ลครเล่นคนมากแลคนน้อย เงินโรงงานฉากเรียกวันละ ๔๘ บาทเปนอย่างสูง วันละ ๔๐ บาทเปนอย่างต่ำ เงินโรงงานปลีกเรียกวันละ ๒๔ บาทเปนอย่างสูง วันละ ๑๖ บาทเปนอย่างต่ำ ถ้าหากเล่นกลางคืนด้วย คิดเพิ่มเงินโรงอีกกึ่งหนึ่งเหมือนกันทั้งงานฉากแลงานปลีก แต่งานเหมานั้นเหมากัน ๑๐ วันเปนเงิน ๑๐๐ บาท รวมค่าเบี้ยเลี้ยงอยู่ในนั้นเสร็จ.

(๕) อัตราค่าจ้างที่ตัวลครได้นั้นต่างกันตามที่เปนตัวดีแลเลวแลประกอบกับลักษณงานที่เล่นด้วย

ตัวลครที่มีชื่อเสียงเช่นเจ้ากรับ เล่นงานฉากได้วันละ ๓ บาท ถ้าเล่นงานปลีกได้วันละ ๒ บาท งานเหมาไม่เล่น

ตัวนายโรงสามัญ เล่นงานฉากได้วันละ ๒ บาท เล่นงานปลีกได้วันละ ๖ สลึง เล่นงานเหมาได้วันละบาท ๑

ตัวยืนเครื่องสามัญ เล่นงานฉากได้วันละบาท ๑ เล่นงานปลีกได้วันละ ๓ สลึง เล่นงานเหมาได้วันละสลึงเฟื้อง

ตัวจำอวด เล่นงานฉากได้วันละ ๖ สลึง เล่นงานปลีกได้

วันละบาท ๑ เล่นงานเหมาได้วันละ ๒ สลึง

เชนเล่นแต่งานฉาก ได้วันละสลึง ๑ (เชนมักเปนเด็ก ๆ หัด รำได้ ๓ ท่าก็เล่นได้ จึงเรียกกันว่า "สามท่าสลึง")

ตัวนางเอก เล่นงานฉากได้วันละ ๖ สลึง เล่นงานปลึกได้ วันละบาท ๑ เล่นงานเหมาได้วันละ ๓ สลึง

ตัวนางรอง เล่นงานฉากได้วันละบาท ๑ เล่นงานปลึกได้ วันละ ๓ สลึง เล่นงานเหมาได้วันละ ๒ สลึง

ตัวนางกำนัล เล่นงานฉากได้วันละ ๒ สลึง เล่นงานปลึก ได้วันละสลึงเฟื้อง เล่นงานเหมาได้วันละสลึง ๑

คนบอกบท เล่นงานฉากได้วันละ ๖ สลึง เล่นงานปลึกได้ วันละบาท ๑ เล่นงานเหมาได้วันละ ๒ สลึง

ลูกคู่ เล่นงานฉากได้คนหนึ่งวันละ ๒ สลึง เล่นงานปลึกได้ วันละสลึงเฟื้อง เล่นงานเหมาได้วันละเฟื้อง

ค่าบี่พาทย์ งานฉากบี่พาทย์เครื่องคู่ คนบี่ในซึ่งเปนนายวง ได้วันละ ๒ บาท (กับค่ากำนน) นอกนั้นคนหนึ่งวันละบาท ๑ งานปลึก คนบี่ได้บาท ๑ นอกนั้นคนละ ๒ สลึง แต่งานเหมาค่าบี่พาทย์ทำ ๑๐ วันเหมากันเปนเงิน ๑๘ บาท

อัตราค่าจ้างที่กล่าวมา เจ้าของละครให้แต่เฉภาะผู้ที่ต้องจ้าง ถ้าเปนลูกหลานฤๅบ่าวไพร่ก็แจกจ่ายให้แต่ตามเห็นสมควร

ประเพณีละครนอกที่กล่าวมานี้ เปนอย่างที่เล่นกันเมื่อในรัชกาล

ที่ ๓ ที่ ๔ แต่มาในชั้นหลังถึงในรัชกาลที่ ๕ ละครนอกเล่นงานฉาก รับแต่งโรงเองเรียกเงินโรงถึงวันละ ๒๕๐ บาท เล่นงานปลีกก็เรียกถึงวันละ ๑๒๐ บาท แลอัตราเงินโรงงานเหมาก็ทวีขึ้นไปถึงวันละ ๒๐ บาท

ประเพณีละครใน

ได้กล่าวมาแล้วว่าละครนอกเอาแบบอย่างของละครในไปใช้โดยมาก ส่วนละครในนั้นก็ละครหลวงที่เปนต้นแบบแผนของละครในโรงอื่น ๆ ทั่วไป ละครหลวงตั้งแบบแผนอย่างใดขึ้น ละครในโรงอื่นก็คอยทำตาม แล้วละครนอกก็เลยเอาอย่างต่อไปอีก เห็นจะเปนเช่นนี้มาแต่ครั้งกรุงเก่า มีอุทาหรณ์ซึ่งจะยกมาเปนตัวอย่าง ดังเช่นเครื่องแต่งตัวละคร เดิมทีเดียวตัวยืนเครื่องละครก็ไม่ใส่เสื้อ ครั้นยืนเครื่องละครผู้หญิงของหลวงใส่เสื้อ ละครผู้ชายที่หัดเล่นละครในก็ใส่เสื้อด้วยถือว่าเปนแบบละครใน ประเพณีที่ตัวยืนเครื่องใส่เสื้อก็เลยแพร่หลายตลอดไปจนถึงละครนอก ยังคงไม่ใส่เสื้ออยู่แต่พวกละครโนราชาตรี เพราะเหตุที่อยู่ห่างไกลราชธานี ดังได้อธิบายมาแล้ว แต่มีแบบแผนบางอย่างที่ละครโรงอื่นไม่สามารถจะทำตามละครหลวงได้ ดังเช่นพิธีการไหว้ครูแลครอบละคร ๆ หลวงจึงยังทำผิดกับละครอื่น มีสำเนาหมายรับสั่งครั้งครอบละครหลวงในรัชกาลที่ ๔ ปรากฏอยู่ จะเอามาพิมพ์ไว้ให้เห็น แลรักษาไว้มิให้สูญเสียด้วย

สำเนาหมายรับสั่งในรัชกาลที่ ๔

เรื่องไหว้ครูลครหลวง เมื่อปีชาลฉศก พ.ศ. ๒๓๙๗

ด้วยพระยาบำเรอภักดิ์ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่า กำหนดหม่อมฉครในพระบรมมหาราชวัง จะได้ออกมาครอบไหว้ครูลครณชลาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระสงฆ์ ๗ รูปจะได้สวดพระพุทธมนต์ณทิมดาบคด ณวัน (พุฒ) แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ เพลาบ่าย ครั้นรุ่งขึ้นณวัน (พฤหัศบดี) ขึ้น ค่ำ ๑ เดือน ๖ เพลาเช้า พระสงฆ์รับพระราชทานฉันแล้ว ครูจะได้ครอบหม่อมฉครนั้น[๑]

ให้สังฆการีนิมนต์พระสงฆ์ ๗ รูปมาสวดพระพุทธมนต์แล้วรับพระราชทานฉัน รับเภสัชอังคาตต่อวิเสศหมากพลูถวายพระสงฆ์เช้า ๙ พาน บ่าย ๗ พาน เมื่อจะนิมนต์พระสงฆ์นั้น ให้ทูลถามพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศวัชรินทร์ก่อน (แล้วแต่จะทรงกะให้นิมนต์พระสงฆ์องค์ใดบ้าง)

อนึ่งให้ชาวพระคลังในซ้าย จัดขันสิบสองนักษัตรไปตั้งที่เตียง (มณฑล) ขันหนึ่ง แล้วให้จัดดินสอพองไปตั้งที่เตียงมณฑลให้พร้อมกับขันสิบสองนักษัตร

---

๑ พิธีไหว้ครูแลครอบลครถือกันว่า ต้องทำวันพฤหัสบดี.

อนึ่งให้พระแก้วพระคลังส่วนนายระวางจัดยอดไชยพฤกษ์ ยอดสวาดิ์ ใบรัก ใบเงิน ใบทอง ใบมะตูม ผลมะกรูด ผลมะนาว หญ้าแพรก สิ่งละมัดใหญ่ เอามาส่งต่อนายเวรชาววังแต่ณวันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ เพลาเช้า ๓ โมง

อนึ่งให้กรมนาจัดมูลโคกระทงหนึ่ง เข้ามาส่งต่อนายเวรชาววังแต่ณวันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ เพลาเช้า ๓ โมง แล้วจ่ายเข้าสารซ้อมต้นนาสวนส่งให้วิเสศหุงถวายพระสงฆ์ ๑๖ ทนาน

อนึ่งให้สนมพลเรือนจัดม่านไปผูก จัดเสื่อลวดเสื่ออ่อนไปปูณทิมดาบคดให้พอทั้ง ๒ ทิมดาบ แล้วให้รับกาบกล้วยก้านกล้วยต่อกรมพระนครบาลทำบัตรพระเกตมาตั้งณชลาพระมหาปราสาท ณวันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ เพลาบ่ายบัตรหนึ่ง แล้วให้รับเครื่องนมัสการตะบะมุกเชิงต่อท่านพนักงานช้างในไปตั้งณวันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ บ่ายสำรับ ๑ ณวันขึ้นค่ำ ๑ เดือน ๖ เช้าสำรับ ๑ รวม ๒ สำรับ แล้วรับน้ำชุบาลต่อวิเสศถวายพระสงฆ์ ๗ โถ

อนึ่งให้พระครูพิธีพราหมณ์เชิญ (เทวรูป) พระนเรศร์ พระนารายน์ เข้ามาตั้งที่เตียงมณฑลชลาพระมหาปราสาท แล้วให้รับเครื่องบัตรต่อวิเสศมาบูชาพระนเรศร์ พระนารายน์ด้วย แต่ณวันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ เพลาบ่ายโมงหนึ่ง

อนึ่งให้ชาวพระอภิรมย์ ชาวพระราชยาน จัดเสลี่ยง ๒ สัปทน ๒ ไปรับพระพุทธรูปต่อราชบัณฑิต ไปรับพระนเรศร์ พระนารายน์

ณเทวสถาน เชิญเข้ามาตั้งณเตียงพระมณฑล แต่ณวันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ เพลาบ่ายโมงหนึ่ง

อนึ่งให้กรมช้างจัดเชือกบาศเข้ามาตั้งที่เตียงมณฑลบาศหนึ่ง

อนึ่งให้เจ้าพนักงานชาวพระคลังแสงสรรพยุทธจัดชอมาตั้งที่เตียงพระมณฑลชอหนึ่ง

อนึ่งให้ชาวพระคลังวิเสศจัดผ้าขาวกว้างคงบัตร ยาว ๔ แขน ๒ ผืน สำหรับจะได้ปูเตียงมณฑลทั้ง ๒ เตียง

อนึ่งให้ขุนสุรินทร์จัดสุราที่เข้มดีมาส่งต่อนายเวรชาววัง ตั้งแต่ณวันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ เพลาบ่ายโมงหนึ่ง

อนึ่งให้ชาวพระภูษามาลา จัดครอบ ๑ สังข์ ๑ ไปตั้งที่เตียงมณฑลณวันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ เพลาบ่ายโมงหนึ่ง

อนึ่งให้พระคลังศุภรัต เอาอาศนะไปแต่งถวายพระสงฆ์ให้พอพระสวดพระฉันทั้ง ๒ เพลา

อนึ่งให้ชาวพระคลังมหาสมบัติ เอากระโถนขันน้ำไปตั้งถวายพระสงฆ์ให้พอพระสวดพระฉันทั้ง ๒ เพลา

อนึ่งให้ทนายเลือกหอก ตำรวจวัง ไปยกสำรับคาวหวานถวายเหมอนอย่างทุกครั้ง

อนึ่งให้หมื่นไฉน (ไพเราะห์) จัดปี่พาทย์สำรับ ๑ ให้มีเครื่องพร้อมให้ครบวง อย่าให้เอาปี่พาทย์ตามธรรมเนียมเข้ามาทำ ให้จัดครูที่มีฝีมือเข้ามาทำให้ครบวงทั้ง ๒ เพลา

อนึ่งให้ท่านพระยามนตรีสุริยวงศ์ จัดบี่พาทย์สำรับใหญ่สำรับ ๑ ให้จัดคนทำที่ดีมีฝีมือมาคอยทำทิชดาพระมหาปราสาททั้ง ๒ เพลา แล้วให้คอยทำลครด้วยเหมือนทุกครั้ง

อนึ่งให้ชาวพระคลังราชการ เอาเสื่อลวดไปปทิชดาน่าพระมหาปราสาทให้พอ

อนึ่งให้กรมพระนครบาล ตัดก้านกล้วยกาบกล้วยมาส่งให้สนมพลเรือนทำบัตรพระเกตุให้พอบัตรหนึ่ง

อนึ่งให้ราชบัณฑิตเชิญพระพุทธรูปไปตั้งองค์หนึ่ง เมื่อจะเชิญพระพุทธรูปไปนั้น ให้ทูลถามพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศวัชรินทร์เสียก่อน (แล้วแต่จะโปรดให้เชิญองค์ใดไป)

อนึ่งให้เจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บาญชี ในกรมพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศวัชรินทร์จัดพระประคนธรรพ กับหน้าฤาษี ๙ หน้า หน้าพระราม ๑ หน้า หน้าพระลักษณ์ ๑ หน้า หน้าหนุมาน ๑ หน้า หน้าทศกรรฐ์ ๑ หน้า หน้าอินทรชิต ๑ หน้า หน้าพิราพ ๑ หน้า หน้ารามสูร ๑ หน้า หน้าช้าง ๑ หน้า หน้าม้า ๑ หน้า ไม้ตลีสำรับ ๑ พัดใบตาลเล่ม ๑ (ศรเล่ม ๑) พระขรรค์เล่ม ๑ ชนักยงค์ ๑ ตะบองอัน ๑ เร่งเอาไปเตรียมให้พร้อมทิชดาน่าพระมหาปราสาท ณวันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ เพลาบ่ายโมงหนึ่งให้ทันเข้าพระมณฑล[๑]

---

๑ หน้าโขนต่าง ๆ ที่ปรากฏในหมายรับสั่งนี้ ผิดกับครอบลครนอก เห็นจะถือเอาเทวรูปแทนหน้าโขนพระอิศวรพระนารายน์

อนึ่งให้พนักงานโรงทานแต่งของเผดียง ชี้นมาถวายพระสงฆ์ ๗ สำรับตามรับสั่ง

หมายรับสั่งมีสำเนาอยู่เท่านี้ หาปรากฏวิธีครอบไม่ ทราบว่าครั้งนั้นนายเกษพระรามข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ ๓ เปนครูครอบ วิธีครอบของนายเกษมีปรากฏอยู่[๑] ดูพิศดารกว่าวิธีครอบลครนอกที่กล่าวมาแล้ว จึงนำมาแสดงไว้ด้วย สมมติว่าเปนวิธีครอบลครในวิธีครอบลครในต้องหาฤกษ์แลจัดโรงพิธีอย่างเดียวกับครอบลครนอก เครื่องตั้งเตียงมณฑล นอกจากที่ปรากฏในหมายรับสั่งยังมีเทริดกับสมุดบทลครอิก ๒ อย่าง

เริ่มการพิธีพระสงฆ์สวดมนต์เวลาบ่าย ศิษย์ลครใส่มงคลนั่งฟังสวด แล้วพระประน้ำมนต์ให้ ครั้นรุ่งเช้าเลี้ยงพระ ๆ กลับแล้ว ครูนุ่งขาวห่มขาวนำศิษย์จุดธูปเทียนแลถวายดอกไม้บูชาพระก่อน แลตอนนี้ยังไม่ทำเพลงปี่พาทย์ เมื่อบูชาพระแล้วจึงลงมือทำพิธีไหว้ครู

พิธีไหว้ครูนั้น เริ่มแรกครูเรียกน่าพาทย์ทำเพลงสาธุการ ครูจุดเทียนทองเทียนเงินแลธูปบูชาครูบัธยายทางน่าพระ แล้วเรียกน่าพาทย์เพลงตระพระประคนธรรพ ครูหันไปจุดเทียนทองเทียนเงินแลธูปบูชาพระประคนธรรพทางวงปี่พาทย์ ครั้นบูชาเสร็จแล้วครูหันกลับมาทางน่าพระ เรียกน่าพาทย์เชิญเทวดา คือ :—

---

๑ ตำราครอบของนายเกษ พระยานัฏกานุรักษ์ (ทองดี) ได้ไว้ พรรณาในหนังสือนี้ตามคำชี้แจงของพระยานัฏกานุรักษ์.

ทำเพลงเหาะ เชิญพระอิศวร

ทำเพลงแผละ เชิญพระนารายน์

ทำเพลงกลม (เชิญเทพยดาอื่นๆ)

ทำเพลงโหมโรง (เชิญครูดุคร)

ทำเพลงช้าเพลงเร็ว สำหรับ (ครู) มนุษย์

ทำเพลงกราวนอกกราวใน สำหรับ (ครู) พานร

ทำเพลงเชิดฉิ่ง สำหรับ (ครู) นาง

ทำเพลงคุกพาทย์ สำหรับ (ครู) ยักษ์

ทำเพลงรอนพระพิราพทั้งตัว สำหรับพระพิราพ

เสร็จทำน่าพาทย์เพลงเชิญครูบัรยายแล้ว ครูเรียกน่าพาทย์ลง สรง เชิญเทวรูปออกมาสรงแลเจิมจุณแล้วเชิญกลับขึ้นตั้งไว้อย่างเดิม ครานั้นถึงถวายเครื่องพลีกรรม ครูเรียกน่าพาทย์เชิด ครูกับศิษย์ทั้งปวงยกเครื่องพลีกรรมรำถวายครูบัรยาย แล้วหันมาถวายพระประคนธรรพ รำเสร็จแล้วเรียกน่าพาทย์ทำเพลงเสมอผี เสมอมาร นั่งกิน แล้วครูเส้นสุรา บี่พาทย์ทำเพลงเส้นเหล้า เสร็จพิธีไหว้ครูขันต้นเพียงนี้แล้วทำพิธีครอบต่อไป.

พิธีครอบนั้นเริ่มด้วยบี่พาทย์ทำเพลงพราหมณ์เข้า ครูนำศิษย์รำเพลงโปรยเข้าตอกบูชาครูบัรยายแลบูชาพระประคนธรรพ แล้วครูเอาหนังค่างใส่ในหัวฤาษีเอาขึ้นสวมศีศะตน มือขวาถือไม้เท้า มือซ้ายถือสังข์ รำเพลงเสมอสามลาเข้ามานั่งบนก้นขันสิบสองนักษัตร ซึ่งมี

ผ้าขาวคลุมคว่ำไว้ตรงน่าเตียงตั้งเครื่องครูปัจจัยาย เรียกศิษย์เข้ามา ครอบให้ทีละคน คือถอดหัวฤาษีกับหนังค่างจากศีศะครูครอบศีศะให้ศิษย์ก่อน แล้วเอากลับไปใส่ศีศะครูตามเดิม ต่อนั้นเอาหัวโขนพระราม พระลักษณ์ พระพิราพ ทศกรรฐ์ แลเทริด ครอบศีศะให้ศิษย์เปนอันดับกันไป แล้วรดน้ำสังข์ แลให้ใบไม้มงคล คือ ใบมะตูม หญ้าแพรก ใบเงิน ใบทอง ซึ่งมัดเปนช่อให้ศิษย์ทัดหู แลสวมมงคลที่ศีศะศิษย์ ครอบให้อย่างว่ามานี้ทีละคนจนหมดจำนวนศิษย์ซึ่งจะครอบ แลปี่พาทย์ทำเพลงมหาไชยไปตลอดเวลาที่ครอบนั้น เมื่อครอบให้หมดแล้วครูจึงอำนวยพรให้ศิษย์พร้อมกัน แล้วปี่พาทย์ทำเพลงเสมอเถร ครูรำเปนทำนองฤาษีกลับ จบแล้วจึงถอดหัวโขนฤาษีออกจากศีศะเปนเสร็จพิธีครอบ ทำพิธีบูชาตอนท้ายต่อไป.

พิธีที่ทำตอนท้ายเปนพิธีสมโภชแลส่งครูปัจจัยายกลับ เริ่มด้วยเบิกแว่นเทียนเตียงมณฑลแลวงปี่พาทย์ ๓ รอบ แล้วครูทำพิธีเฉลิมเนตรเจิมหน้าโขน เสร็จแล้วครูขึ้นนั่งบนก้นขันสิบสองนักษัตรอิกครั้ง ๑ คราวนี้ให้ร้องบท ครูถือพัดใบตาลรำร่ายใช้บท ครั้นครูรำจบแล้วให้ศิษย์พร้อมกันรำเพลงช้าเพลงเร็ว เรียกว่า “รำถวายมือ” ศิษย์รำถวายมือจบแล้ว ทั้งครูแลศิษย์รำเพลงกราวรำส่งครูปัจจัยาย แล้วปี่พาทย์ทำเพลงเชิด เพลงเสมอเข้าม่าน (สมมติว่าครูปัจจัยายกลับไป) เสร็จการส่งครูปัจจัยายปี่พาทย์ทำเพลงกราวรำอิกครั้ง ๑ เปนเสร็จการพิธีเท่านี้.

เมื่อพิเคราะห์ดลักษณพิธีครอบดครโนราชาตรี แดครอบดคร
นอกดครในดังได้กล่าวมา เข้าใจว่าลักษณที่ครอบดครโนราชาตรี
เห็นจะเปนวิธีครอบดครอย่างเดิม เห็นได้ที่ใช้ครอบด้วยเทริด ลักษณ
ครอบดครในดังปรากฏในหมายรับสั่ง เห็นจะเอาแบบอย่างวิธีครอบ
โขนมาใช้ เพราะดครในเนื่องมาแต่โขนดังได้อธิบายมาแล้ว จึงเอา
หัวโขนมาครอบ ดครนอกคงเอาอย่างพิธีไปจากดครใน จึงใช้ครอบ
ด้วยหัวโขนเหมือนกัน ข้อที่ปรากฏว่า ตั้งขอช้างแดเชือกบาศในการ
พิธีครอบดครหลวงนั้น เห็นจะเนื่องมาแต่พิธีทอดเชือกดามเชือกของ
พราหมณ์พฤฒิบาศ เพราะในวิธีนั้นกรมช้างรำพัดชา จึงนับว่าเปน
มงคลเกี่ยวแก่การพ้อนรำ ฤๅจะมีเหตุอันใดเกี่ยวเนื่องกับโขนดครยิ่งไป
กว่านั้นข้าพเจ้าหาทราบไม่

ในการเล่นดครใน ไม่เล่นรับงานหาเหมือนอย่างดครนอก เพราะ
ดครในมักเปนดครของผู้มีบันดาศักดิ์ผีกหัดไว้สำหรับประดับเกียรติยศ
เปนแต่เล่นดูเองฤๅเล่นในการบำเพ็ญกุศล เช่นฉดองพระแดฉดองวัด
เปนต้น ถ้ามีดูเล่นเองตัวดครมักแต่งตัวอย่างปรกติ เปนแต่ให้รัดกุม
ทำบทแดรำเต้นให้คล่อง เรียกว่าแต่งอย่างน้อย ต่อเล่นออกงานจึง
ให้แต่งเครื่องดคร ถ้าหากจะไปเล่นงานตามบ้านเรือนผู้อื่น ก็เปนการ
ที่เจ้าของดครให้ไปเล่นช่วย เช่นเล่นในงานโกนจุกเปนต้น โดยเปน
มิตรสหายกับเจ้าของงาน เมื่อในรัชกาลที่ ๔ ก็มักโปรดให้ดครหลวง
ไปเล่นช่วยงานที่วังเจ้านาย แดบ้านขุนนางผู้ใหญ่ ซึ่งทรงพระกรุณา

นับเปนมิตรที่สนิทเมื่อง ๆ ฉครที่ไปเล่นช่วยงานเช่นกล่าวมา เจ้าของงานไม่ต้องให้เงินโรง เปนแต่เลี้ยงดูแลแจกบำเหน็จแก่ตัวฉคร ตลอดจนพวกบี่พาทย์แลคนร้องตามแต่จะเห็นสมควร แต่เจ้าของงานย่อมเปนผู้มีเกียรติยศสูง จึงจะได้ฉครหลวงฤๅของผู้มีบันดาศักดิ์ไปเล่นช่วย บำเหน็จที่แจกก็ต้องให้ ๆ สมกับเกียรติยศ เพราะฉนั้นจึงเปนเงินมากกว่าที่จะหาฉครนอก เล่ากันว่าค่าบำเหน็จตกประมาณราววันละ ๑,๐๐๐ บาทลงมาหา ๕๐๐ บาทเปนอย่างต่ำ ประเพณีฉครในสิบทราบความดังแสดงมา

ภาคที่ ๒ ว่าด้วยฉครอิเหนา

พงศาวดารอิเหนา

เรื่องอิเหนาเปนพงศาวดารชวา ในสมัยเมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ประมาณ ๑๘๐๐ ปี[๑] ร่วมราวคราวเดียวกับเมื่อสมเด็จพระร่วง แรกตั้งกรุงศุโขไทยเปนราชธานีในสยามประเทศนี้ อิเหนานั้นในพงศาวดารชวาเรียกชื่อว่า “อิเหนา ปันหยี กรัตปาตี” แต่พวกชวาเรียกกันเปนสามัญโดยย่อว่า “ปันหยี” นับถือว่าเปนมหาราชองค์หนึ่งในราชวงศ์ชวา เจ้านายที่ยังเปนประเทศราชอยู่ในแดนชวาทุกวันนี้ คือ

---

๑ ศักราชพงศาวดารชวาตอนเรื่องอิเหนา ต่างฉบับต่างอ้างผิดกันเปนหลายอย่าง ที่ลงในนี้ตาม เซอร์ สแตมฟอด แรฟฟ์ล ว่าเปนพงศาวดารฉบับหลวงที่เมืองสุรเกษตร.

สุสุหุนันเจ้าเมืองสุรเกษตรก็ดี สุลต่านเจ้าเมืองยกยา (อโยธยา) เกษตรก็ดี ยังถือว่าสกุลวงศ์เปนเชื้อสายสืบมาแต่อิเหนา ครั้งพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาศแดนชวา เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) สุลต่านถวายหนังสือราชพงศาวดารชวาฉบับหลวงที่เขียนไว้สำรับ ๑ ทูลชี้แจงว่ามีปรากฏในพงศาวดารว่าท้าวกุเรปั่นได้ราชธิดากรุงสยามไปเปนมเหษีองค์หนึ่ง แต่ความข้อนี้เมื่อโปรด ฯ ให้สอบดูหนังสือตรงนั้น ได้ความว่าได้ราชธิดาไปจากกรุงจาม (อยู่ข้างใต้กรุงกัมพูชา) หาใช่ไทยไม่ ส่วนสุสุหุนันนั้นถวายกฤชโบราณเล่ม ๑ ว่าเดิมเปนกฤชของอิเหนาให้ทำไว้ด้วยเหล็กชวานพ้า ซึ่งตกลงมาจากบนสวรรค์เมื่อครั้งอิเหนาครองประเทศชวาอยู่นั้น จะเห็นได้ตามที่กล่าวมา ว่าความเคารพนับถืออิเหนายังมีอยู่ในแดนชวาจนตราบเท่าทุกวันนี้ แม้จนพวกราษฎรพลเมืองชวาก็ยังชอบดูละครแลดูหนังเล่นเรื่องอิเหนาอยู่เปนนิจ เพราะฉนั้นละครชวาที่เล่นกันเปนพื้นเมืองอย่างละครนอกของเรา แลหนังชวาจึงชอบเล่นเรื่องอิเหนายิ่งกว่าเรื่องอื่น ๆ

ละครชวามีหลายอย่าง อย่างที่เล่นกันในพื้นเมืองชวาเรียกว่า “โตแปง” โรงหนึ่งมีตัวละครราว ๖ คน บีพาทย์ ๔ คน ตัวละครใส่น่ากาก ต้องมีคนพากย์คล้ายโขนของเรา คนพากย์นั้นชวาเรียกว่า “ดาหลัง” เปนผู้อำนวยการละครโรงนั้นด้วย หนังชวานั้นพวกชวาเรียกว่า “วายังกุลิต” จอขนาดเดียวกับหนังตลุงของเรา แต่

ตั้งจอกับพื้นดินให้คนดูนั่งเรียงรายทางน่าจอ มี “ดาหลัง” เปนผู้พากย์หนังนั่งอยู่ข้างหลังจอ เอาตัวหนังออกตั้งเชิดแล้วพากย์เปนกาพย์กลอนบรรยายเรื่องให้คนฟัง มีส่งปี่พาทย์ทำเปนระยะพอให้ดาหลังพักได้บ้าง เล่นกันจนดึก ๆ ด้วยพวกชวาชอบฟัง กล่าวกันว่าถ้าดาหลังดี ๆ แล้วว่าคำพากย์เพราะนัก[๑] ไปที่ไหนก็มีคนหาไม่ขาด แต่ตัวหนังชวานั้นดูไม่เปนรูปผู้รูปคน เพราะเหตุที่สาสนาอิสลามห้ามมิให้เขียนภาพรูปคน พวกชวาเล่นหนังมาแต่ยังถือสาสนาพราหมณ์ ครั้นเมื่อเข้ารีดถือสาสนาอิสลามแล้วยังชอบเล่นหนัง จึงต้องแก้ตัวหนังให้ผิดเพี้ยนผู้คนไปมิให้ขัดแก่ข้อบังคับในโกหร่าน ที่เรื่องอิเหนาแพร่หลายมาจนแดนมลายู ก็เพราะพวกชวามาเล่นละครแลหนังในเมืองมลายู พวกมลายูชอบใจก็เอาอย่างมาเล่นบ้าง คือที่เราเรียกว่า ละครแขก แล หนังแขก เคยมีเข้ามาเล่นจนในกรุงเทพ ฯ ไทยเราเห็นรูปหนังที่ทำให้ผิดเพี้ยนรูปคนก็ติเตียน ดังกล่าวไว้ในเสภาตอนทำศพนางวันทอง เมื่อพรรณาถึงเครื่องมหรศพต่าง ๆ ว่า :—

---

๑ หนังไทยแต่โบราณก็เห็นจะเล่นทำนองนี้ คำฉันท์เรื่องสมุทโฆษก็แต่งสำหรับเล่นหนัง บอกไว้ข้างต้นหนังสือนั้นชัดเจน ต่อมาชั้นหลังหนังจึงเล่นแต่เรื่องรามเกียรติ์เรื่องเดียว แต่หนังตลุงนั้นเปนของใหม่พึ่งเกิดขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๕ พวกชาวบ้านกวน (มะ) พร้าวแขวงจังหวัดพัทลุง คิดเอาอย่างหนังแขก (ชวา) มาเล่นเปนเรื่องไทยขึ้นก่อน แล้วจึงแพร่หลายไปที่อื่น ในมณฑลนั้นเรียกกันว่า “หนังควน” เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) พาเข้ามากรุงเทพ ฯ ได้เล่นถวายตัวที่บางปอินเปนที่แรก เมื่อปีชวด พ. ศ. ๒๔๑๘.

"เหล่าเจ้าพวกหนังแซกแทรกเข้ามา พิศดูหน้าตามันปอหลอ รูปร่างโสมมผมหยิกงอ จมูกโด่งโก่งคอเหมือนเปรตยื่น" ดังนี้ แต่พวกชวามลายูที่เข้าใจคำพากย์เขานับถือว่าดูหนังเปนประโยชน์ เพราะได้ความรู้แลได้ฟังคำกวีอันเปนนักปราชญ์ฉลาดเฉลียว ถึงเจ้าบ้านผ่านเมืองก็ต้องยกย่องผู้ที่เปนดาหลัง ด้วยคติอันนี้ในเรื่องอิเหนาใหญ่จึงปรากฏว่า อิเหนาปลอมตัวเปนดาหลัง แลในเรื่องอิเหนาเล็กก็ปรากฏว่าเพราะเล่นหนัง จึงได้รู้ว่านางแอหนังเปนนางบุษบา

แต่ส่วนเรื่องประวัติของตัวอิเหนาเองนั้น ชาวต่างประเทศที่ได้ศึกษาพงศาวดารชวากล่าวกันว่า เรื่องที่ปรากฏในพงศาวดารชวาเนื้อความจะเอาเปนหลักฐานในทางพงศาวดารได้แน่นอนมีน้อย เพราะเปนเรื่องเกิดเมื่อก่อนมีหนังสือจดหมายเหตุ เปนแต่เล่าแถลงสืบต่อกันมาช้านาน พวกชวานับถืออิเหนาว่ามีอิทธิฤทธิ์ เรื่องราวที่เล่าก็กล่าวแต่เปนปาฏิหาริการอัศจรรย์ต่าง ๆ ซ้ำมาในชั้นหลังมีผู้แต่งเรื่องอิเหนาเปนกาพย์กลอนบ้าง เรียบเรียงเปนเรื่องเล่นมหรศพบ้าง เรื่องประวัติของอิเหนาก็กลายเปนหลายเรื่องหลายอย่าง[๑] แต่ต้นเค้า

---

๑ ที่เราเรียกว่า เรื่องอิเหนาใหญ่แลเรื่องอิเหนาเล็ก ก็คือเรื่องพงศาวดารอิเหนาคนเดียวกันนั้นเอง เปนแต่เล่าเรื่องแตกต่างกันไป จึงกลายเปน ๒ เรื่อง ที่ในหอพระสมุด ฯ ยังมีหนังสือเรื่องอิเหนาภาษามลายูอีกฉบับ ๑ หวันเต๊ะมารดาเจ้าพระยาไทรบุรีถวายไว้ ในต้นฉบับว่าเดิมดาหลังชื่ออริยะเปนผู้แต่งเปนภาษาชวา แปลมาเปนภาษามลายู ได้ลองให้แปลเปนภาษาไทย เรื่องก็ไปอีกอย่างหนึ่ง ไม่เหมือนทั้งอิเหนาใหญ่แลอิเหนาเล็ก.

คงยุติต้องกันในเรื่องกระษัตริย์วงศ์เทวาทั้ง ๔ พระนคร แลในเรื่องที่อิเหนาได้ตุนาหงันกับราชธิดาท้าวดาหาแล้วไปลุ่มหลงนางอื่นเสีย จึงเปนเหตุให้ต้องพลัดพรากจากบ้านเมือง เที่ยวสัญจรไปตามเมืองน้อยใหญ่ในแดนชวาแลเมืองที่ตั้งอยู่ตามเกาะอื่น ๆ อิเหนามีฤทธานุภาพ เมื่อเที่ยวไปก็ปราบปรามเมืองน้อยใหญ่เอาไว้ในอำนาจได้โดยมาก ครั้นเมื่อได้กลับมาครอบครองเมืองเดิม จึงมีราชอาณาเขตรกว้างใหญ่ไพศาลยิ่งกว่ากระษัตริย์แต่ก่อน ๆ ด้วยเหตุนี้พวกชวาจึงนับถืออิเหนาว่าเปนมหาราชองค์หนึ่งในสมัยเมื่อพวกชวายังถือสาสนาพราหมณ์ (จึงปรากฏการไหว้พระปฏิมา คือเทวรูป แลมีสังปะลิเหงะ คือฤาษีในเรื่องลครอิเหนา) แต่อานุภาพมีมากอยู่แต่เพียงตัวอิเหนาชั่วเดียว พอถึงลูกซึ่งเรียกชื่อในพงศาวดารชวาว่า "มิสาตันตรมัน[๑]" ได้รับรัชทายาท เมืองขึ้นที่อิเหนาได้ไว้ก็กลับแยกกันไปอย่างเดิม ว่าโดยทางพงศาวดารเรื่องอิเหนามีเนื้อความดังกล่าวมานี้.

ว่าด้วยลครไทยเล่นเรื่องอิเหนา

มูลเหตุที่ลครไทยเราเล่นเรื่องอิเหนานั้น มีคำเล่าแถลงสืบมาว่าเมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์เสวยราชย์ครองกรุงศรีอยุธยา มีพระราชธิดาด้วยเจ้าฟ้าสังวาลย์ ทรงพระนามว่า เจ้าฟ้ากุณฑลพระองค์ ๑ เจ้าฟ้ามงกุฎพระองค์ ๑ เจ้าฟ้าราชธิดาทั้ง ๒ พระองค์นี้

---

๑ เรียกชื่อกันหลายอย่าง เลือกมาเรียกที่นี้แต่อย่างหนึ่ง.

มีข้าหลวงเปนหญิงแขกมลายู เชื้อสายพวกเชลยที่ได้มาแต่เมืองปัตตานี พวกข้าหลวงแขกเล่านิทานเรื่องอิเหนาถวายให้ทรงฟัง เจ้าฟ้าทั้ง ๒ พระองค์ชอบพระหฤไทย จึงทรงแต่งเรื่องอิเหนาเปนบทละครขึ้นพระองค์ละเรื่อง (เพราะเหตุที่เรื่องอิเหนาเล่ากันเปนหลายอย่างดังกล่าวมาแล้ว) เรียกว่าดาหลังเรื่อง ๑ อิเหนาเรื่อง ๑ แต่เปนเรื่องอิเหนาด้วยกัน คนจึงมักเรียกว่าอิเหนาใหญ่เรื่อง ๑ อิเหนาเล็กเรื่อง ๑ (เห็นจะหมายความกันในครั้งกรุงเก่า ว่าอิเหนาของพระองค์ใหญ่เรื่อง ๑ อิเหนาของพระองค์เล็กเรื่อง ๑ จะหาได้หมายความอย่างอื่นไม่)

เหตุใดเจ้าฟ้าราชธิดาทั้ง ๒ พระองค์จึงทรงแต่งเรื่องอิเหนาเปนบทละคร ไม่แต่งเปนหนังสือกลอนอ่านซึ่งมีในครั้งกรุงเก่าเปนอันมาก ข้อนี้เห็นเปนเค้าเงื่อนในทางสันนิฐานอิกอย่าง ๑ เข้าใจว่าคงเปนเพราะในสมัยนั้นเปนเวลาสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์ชอบทอดพระเนตรละคร อาจจะเปนสมัยซึ่งพึ่งแรกมีละครในมาไม่ช้านานนักก็จะเปนได้ ความข้อนี้มีเนื้อความในจดหมายเหตุทางเมืองพม่าประกอบ ว่าครั้งหนึ่งเมื่อพม่ากับไทยเปนไมตรีกัน พระเจ้าอังวะให้ราชทูตเข้ามาทูลขอครูช่างหล่อไปจากกรุงศรีอยุธยา พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาก็ให้ราชทูตไปทูลขอครูละครมาแต่เมืองพม่า ดังนี้ แต่จะเปนในรัชกาลไหนฤาเมื่อศักราชเท่าใดหาได้กล่าวไม่ ถึงกระนั้นก็ยุติกับเรื่องที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าเมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์นั้น

ไทยกับพม่าเปนไมตรีกัน พระเจ้าอังวะได้ให้ราชทูตเข้ามายังกรุงศรี
อยุธยา เมื่อปีชวด พ. ศ. ๒๒๙๗ แลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์ก็ได้
โปรดให้พระยายมราชเปนราชทูตไปตอบแทนถึงเมืองอังวะ คงเปน
ในตอนนี้เองที่พม่าว่าได้ครูช่างหล่อไปจากไทย แลไทยได้ครูดครมา
จากพม่า แต่ครูดครที่ไทยซอมาจากเมืองพม่าครั้งนั้น เห็นจะเอา
มาสอบสวนฤๅให้ฝึกหัดแต่การเล่นบางอย่าง มิใช่เอามาเปนครูฝึกหัด
ดครหลวงให้เล่นอย่างดครพม่า เพราะความปรากฏในจดหมายเหตุ
ชั้นหลังต่อมา ว่าพระเจ้าอังวะยอมว่าแบบแผนดครไทยดีกว่าดคร
ของพม่า เรื่องราวทั้งปวงชวนให้สันนิฐานว่า การเล่นดครใน
เห็นจะฝึกหัดทำนุบำรุงเมื่อในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์ยิ่งกว่าใน
รัชกาลก่อน ๆ บางทีเจ้าฟ้าราชธิดาทั้ง ๒ พระองค์นั้นจะมีน่าที่เกี่ยว
ข้องในการควบคุมฝึกซ้อมดครหลวงอย่างใดอย่างหนึ่งด้วย คงได้
ทรงทราบจากพวกข้าหลวง ว่าดครมายงของแขกที่เมืองมลายูเขา
มักเล่นเรื่องอิเหนา เพราะเปนเรื่องที่พวกชวามลายูนับถือกันมาก มี
รับสั่งให้ข้าหลวงเล่าเรื่องถวาย เห็นเปนเรื่องน่าเล่นดคร จึงลอง
ทรงนิพนธ์เปนบทดครไทยขึ้น ครั้นสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์ได้ทอดพระ
เนตรเห็นบทดครนั้นชอบพระราชหฤไทย จึงโปรดให้ดครในเล่นเรื่อง
อิเหนาอีกเรื่อง ๑ ทั้งเรื่องดาหลังอิเหนาใหญ่แลเรื่องอิเหนาเด็ก.

แต่เรื่องอิเหนา ๒ เรื่องนี้เข้าใจว่าคนพากันชอบเรื่องอิเหนาเด็ก
มากกว่าเรื่องดาหลังอิเหนาใหญ่มาแต่ครั้งกรุงเก่า ที่เห็นความข้อนี้

เพราะหนังสือต่าง ๆ แม้แต่งในครั้งกรุงเก่าชอบอ้างแต่เรื่องอิเหนาเล็ก เช่นในหนังสือบุรโณวาทคำฉันท์ ของพระมหานากวัดท่าทราย แต่งในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์ กล่าวถึงลครหลวงเล่นมหรศพสมโภชพระพุทธบาทว่า

ฟายพ้อนลครใน บริรักษจักรี
โรงริมคิรีมี่ กลฉับบ่แลชาย
ล้วนสรรสกรรจ์นาง อรอ่อนลอออาย
ใครยลบ่อยากวาย จิตรเพ้อมะเมอผัน
ร้องเรื่องระเด่นได้ บุษบาตุนาหงัน
พาพักคุหาบรร พตร่วมฤดีโฉม

ดังนี้ ก็เปนเรื่องอิเหนาเล็ก คำฉันท์เรื่องอิเหนาเจ้าพระยาพระคลัง (หน) แต่งแต่ยังเปนหลวงสรวิชิตครั้งกรุงธนบุรี เมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๓๒๒ ซึ่งขึ้นว่า

ปางนั้นบรมวงศ์ องค์อัญเชิญหวา
อุ้มองค์วนิดา กรตระกองตระการชม

เปนต้นนั้น ก็ว่าถึงเรื่องอิเหนาเล็กตอนอิเหนาลักนางบุษบาเหมือนกัน แม้เพลงยาวแลจิตรกรรมรูปวาดเขียน เมื่อชั้นแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ก็ชอบอ้างแลเชี่ยนเรื่องอิเหนาเล็ก เปนต้นว่าพระตำหนักเชี่ยวที่ประทับของเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี สมเด็จพระพี่นางในรัชกาลที่ ๑

ฝาประจันห้องก็เขียนเรื่องอิเหนาเด็ก[๑] เพราะเหตุดังนี้จึงเห็นว่าเรื่องอิเหนาเด็กเปนเรื่องที่ยกย่องกันว่าดีกว่าเรื่องดาหลังอิเหนาใหญ่ ตั้งแต่ครั้งกรุงเก่าตลอดมา

ผู้อ่านหนังสือนี้ ที่ยังไม่เคยเห็นบทละครอิเหนาครั้งกรุงเก่าก็เห็นจะมีมากด้วยกัน เพราะฉนั้นจะคัดบทตอนต้นเรื่องอิเหนา เปนสำนวนครั้งกรุงเก่ามาพิมพ์ไว้ให้เห็นเปนตัวอย่าง[๒]

บทละครอิเหนาครั้งกรุงเก่า

ช้า
◎ มาจะกล่าวบทไป ถึงสุริยวงศ์เทพไทเรืองศรี
สี่องค์ล้วนทรงธรณี ทุกบุรีรัชวาไม่เทียมทัน
ท้าวร่วมบิตุเรศมารดา วิทยายิ่งยวดกวดขัน
อันพระเชษฐาผู้ทรงธรรม์ งามล้ำเทวัญนฤมิตร
ผิวผ่องอรสุนทราโฉม ประโลมโลกเลิศล้ำละลานจิตร
ดังพระนราวงศ์ทรงฤทธิ์ ทุกทิศเกรงเดชกระจายจร

---

๑ พระตำหนักเขียวที่ว่านี้ ย้ายไปปลูกไว้ในวัดอมรินทราราม เดี๋ยวนี้ยังใช้เปนโรงเรียน ฝาที่เขียนเรื่องอิเหนายังอยู่มาจนรัชกาลที่ ๕

๒ บทละครเรื่องอิเหนาความนี้ หอพระสมุด ฯ ได้ต้นฉบับมาแต่เมืองนครศรีธรรมราช เดิมสำคัญว่าเปนพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ ครั้นพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตร ทรงพระราชดำริห์ว่า ทั้งทางสำนวนแลความที่พรรณาว่าด้วยแผนที่รี้วังบ้านเมืองเปนโวหารครั้งกรุงเก่า ได้ทรงชี้แจงไว้ในหนังสือพระราชวิจารณ์.

เปนฉัตรกั้นธรณินปี่นชวา นามกรภาราบดีศร
ชื่อหยังหยังเอกระทุกนคร อุดารัดฤทธิรอนกุเรบั้น[๑]
อันพระอนุชาไชยชาญ วโรฤทธิ์เปรียบปานพระสุริฉัน
ชาวเหลืองเรืองรองดองจันทร์ วิลาศล้ำเทวัญในโสพศ
พระครองกรุงดาหาธานี่ เอกระนัคหรีอันปรากฏ
ประกาหวันเลื่องชื่อระบือยศ ทั่วทศทิศไม่เทียมทัน
อันพระราชอนุชาที่สาม เรื่องรามพริ้งเพริศเฉิดฉัน
ชาวเชียวแช่งแชพริ้งพรรณ คมสันเดิศโลกลักขณา
พระเปนจอมจุดจักรในกาหลัง เองหยังหนึ่งหรัดกาหรา
ฤทธิรงค์ทรงเดชฦาชา ดังพระยาสิงหราชอาจอง
อันพระหริวงศ์องค์สุดนั้น เปนจอมจันทร์จักรภพสูงส่ง
ผิวภักตร์ผ่องเพริศเลิศทรง อรองค์แน่งน้อยละกลกัน
พระครองกรุงสิงหัดส่าหรี เมาตรีอากงณรังสรรค์
ทั้งสี่องค์ทรงทศทางธรรม์ เปนหลักในเขตรขัณฑ์ปัถพี
พระเดชานั้นขจรสยอนเดช พระองค์วงศ์เทเวศร์เรืองศรี
จรัสรุ่งพุ้งเผื่องทั้งธาตรี เปนที่เฉลิมโลกโลกา
อันระตูทุกเมืองซึ่งเรืองฤทธิ์ ก็ให้คิดครั่นคร้ามอยู่หนักหนา
สยบสยองพองเศียรโลมา ด้วยเกรงอานุภาพเปนพ้นคิด
ระบือถึงไหนก็ย่อท้อ ไม่หาญต้านต่อรอติด

---

๑ ควรสังเกตว่า บทลครอิเหนาใช้ศัพท์ชวาปนกับภาษาไทยมาแต่ครั้งกรุงเก่า.

ฤทธิรงค์ดังองค์พระอาทิตย์ เมื่อสถิตย์ในกลางอัมพร
บ้างน้อมเกษถวายบรรณาการ ช่อสุวรรณประทุมาลย์สลับสลอน
พระเกียรติพุ้งเพื่องเรื่องขจร ทั้งสี่พระนครเสมอกัน

ฯ ๒๙ คา ฯ

ยานี ◎ อันแว่นแควันแดนขัณฑเสมา สนุกดังเมืองฟ้าสรวงสวรรค์
อันปรางค์ปราสาททั้งสี่นั้น ล้วนสุวรรณมณีจินดา
ทั้งหางหงษ์ช่อฟ้าปราลี เลิศล้วนมณีมีค่า
มรฎปเก้ายอดโอพาร์ มีเทวาถือฉัตรประนมเรียง
อันเทพอัปสรกินริน ดีดพิณมณีประโคมเสียง
ไพเราะห์ครื้นครั่นสนั่นเวียง เพียงนางบำเรอสหัสไนย
มีปรางค์ปราสาทน้อยรายรอบ ประกอบกาบสุรกาญจน์ไม่นับได้
กนกกระหนาบคาบคั่นเปนชั้นไป อำไพเลิศโลกละลานตา
เพดานในไว้เดือนระยับย้อย ระย้าห้อยเพ็ชรดีมีค่า
ตริมุขสิงหาศน์ดาษดา ด้วยมหาเนาวรัตน์อันยิ่งยง
น่าบันบรรเจิดเลิศนัก เฉลาฉลักวิจิตรพิศวง
สุบรรณยุดนาคินทร์บรรจง หางหงษ์ระยับเพียงพรรณราย
แสงแก้วประกอบกาญจน์กุดั่นดวง วิเชียรช่วงประดับเลิศเฉิดฉาย
มีพรหมสี่หน้าเรียงราย ถือประทุมถวายบังคมคัล
อันแท่นรองปราสาทกนกห้อย ระยับพลอยมรกฎสดสี่สัน
มีสิงห์อัดหยัดหย่องเรียงรัน ทั้งเก้าชั้นวิไลยยรรยง

แววว้บจับดวงพระสุริย์ศรี เปนที่อาไลยใหลหลง
มุขเด็จเจ็ดชั้นบรรจง เหมหงษ์ทรงมันเปนหลั่นมา
พรหมภักตร์สิงหาศน์อาศน์โถง ท้องพระโรงแปดด้านทิศา
พระฉายใหญ่ตั้งมั่นเปนชั้นมา อัจกลับโมรารายเวียน
ม่านทองกรองดวงแมงทับพราย เปนนารายน์ทรงสุบรรณนาคสามเศียร
จงกลภู่กลิ่นดูแนบเนียน สุจหนี่ปูเลี่ยนละลานตา
อันวิสูตรรูดวงบนแท่นแก้ว ยี่ภู่แผ้วหอมตระหลบด้วยบุหงา
พฤกษาดัดล้วนสุวรรณอลงการ์ ฤดูดอกจินดาวิลาวรรณ
ครั้นวายุพัดระบัดต้อง เสนาะก้องบรรเลงเพลงสวรรค์
พระลานรื่นวิเชียรเรียบสลับกัน เกยแก้วเกยสุวรรณเรียงราม
พระคลังทองสิบสองหลั่นตั้งซ้ายขวา ทิมดาบมุกดาแปดด้าน
ที่นั่งเย็นล้วนแก้วเก้าประการ เรือนสนมพนักงานดาษดา
อันวิมานปรเมศร์สุราฤทธิ์ ก์สถิตย์ทั้งแปดทิศา
ทั้งโรงม้าโรงรถคชา อลงกตรจนาเปนพ้นคิด
หางหงษ์ช่อฟ้าปราลี ช้างแก้วมณีไพจิตร
สินธพชาติอาจองทรงฤทธิ์ สำหรับองค์จักรกฤษณ์อันเชี่ยวชาญ
รถแก้วบัลบังก์เปนชั้นเชิด ประกอบเกิดนฤมิตรทุกทิศศาล
ทั้งโรงนาเวศอันโอพาร ระโหฐานระยับจับตา
โรงเครื่องโรงแสงไพจิตร เพ่งพิศเรียงรันทั้งซ้ายขวา
ที่นั่งโถงโรงสุวรรณอลังการ์ ศาลาใหญ่ดาษภู่ดูงาม

อันที่นั่งทรงปืนทั้งซ้ายขวา เปนสง่าเอกเอี่ยมเหี้ยมหาญ
เกยสรงมุรธาภิเศกชาญ โรงอาลักษณ์เรียงชนานเปนหลั่นมา
อันที่พราหมณ์ชีอันวิเศษ ได้สวดพุทธเวทคาถา
เชนยทองเรียงรันเปนชั้นมา สำหรับองค์พระมหามุ
อันติกโหราพฤฒามาตย์ ราชครูเรียงรันกันตามที่
ที่นั่งลอยพรอยเพริศรูจี สำหรับที่โปรยสุวรรณทำทาน
หอกลองแก้วเจ็ดสิ่มณีวรรณ เปนหลั่นเรียงอยู่กลางราชฐาน
เรือรบรายรอบประจำงาน จะคอยราญไพรีให้วายชนม์
ทุกด้านเตรียมการรายเรียง ให้พร้อมเพรียงตรวจจัดไว้สับสน
บัวสุวรรณบัวแก้วเปนวังวน เครื่องต้นเกิดกับสำหรับเมือง
อันต้นกัลปพฤกษ์ทั้งแปดทิศ ก็เปนสิทธิ์ระบือฦาเลื่อง
อร่ามรายพรายพุ่งรุ่งเรือง ทั้งสี่เมืองวิไลยละลานตา
อันโรงเล่นการมหรศพ ก็ถ้วนครบทุกสิ่งล้วนเลขา
สุราฤทธิ์บรรจงอลงการ์ รจนาเลิศโลกวิไลยวรรณ
อันกรุงกุเรปั้นนัคเรศ ภายนอกพระนิเวศน์เขตรขัณฑ์
มีภูผาชื่อว่าหะริกัน ที่นั้นเรื่องรามอร่ามตา
อันพรรณพฤกษาผลาผล เหลือล้นบรรจงไว้หนักหนา
ทรายเชียวมรกฎรจนา พร้อมพรรณปักษาเคล้าเคียง
เปนที่สถานเทเวศร์ โนเรศร่อนร้องถวายเสียง
ทั้งสระแก้วประทุมเศรายเรียง เพียงโบกขรณีในเมืองอินทร์

มีทั้งอาศรมพระนักพรต ก็ปรากฏอยู่ในไพรสิน
น้ำพุดุดันสนั่นดิน กระแสสินธุ์ดังจะวิ่งเข้าชิงดวง
ล้วนแล้วด้วยแก้วเก้าประการ โอพารประเสริฐเชิดช่วง
แสนสำราญระรื่นชื่นทรวง หอมพวงบุหงาทั้งไพรวัน

ฯ ๖๐ คำ ฯ

นกร่อน ◎ อันกุหนุงพระนครดาหา ชื่อวิลิศมาหราเฉิดฉัน
ระยับสีมณีแนมแกมสุวรรณ อยู่นอกเขตรขัณฑ์ธานี
อันกรุงกาหลังภพไกร มีกุหนุงอำไพใสศรี
ชมพูนุทสุดประเสริฐเลิศโลกี ชื่อจะมาเลงคิรีเลิศลบ
อันกรุงสิงหัดส่าหรีนั้น ชื่อกุหนุงตุหวันชจรจบ
ดังเงินยวงขาวผ่องเปนหลักภพ ปรากฏครบทั้งสี่ธานี

ฯ ๖ คำ ฯ

ร่าย ◎ สนามไชยทรายทองในภารา แลลิ่วสุดตาไม่สุดที่
ราบรื่นดังน่าเกรี เปนที่ประลองศิลปสาตรา
ประลองรถคชสารชาญไชย ประลองอาชาไนยแกล้วกล้า
ประลองทวยหาญโยธา ซ้อมหัดอัตราให้ชำนาญ
อันฝูงทหารชาญไชย ไม่มีผู้ใดจะต่อต้าน
เข้าไหนไม่มีใครต้านทาน ฦๅสเทื่อนสท้านทุกภารา

ฯ ๖ คำ ฯ

ชมตลาด ◎ อันถนนหนทางตะพานพาด ล้วนดาษด้วยเงินยวงเลขา
ติกร้านรวดริมรัฐยา ศิลาทองเล็งแลงประดับปน
จักรวรรดิลิ่วลอยพระเวหา รจนาด้วยสุวรรณไม่หมองหม่น
ป้อมปีนยื่นเยี่ยมอยู่กลางชล ล้วนถกลโคมเพ็ชรอลงการ์
อันติกดินรางแลงศิลาสลับ ระยาบยับสอดสี่ล้วนมีค่า
พรายเพริศเลิศทรงอลงการ์ ด้วยมหาเนาวรัตนอัมพน
อันลูกค้าวาณิชทุกภาษา มาพึ่งขัณฑเสมาทุกแห่งหน
คับคั่งทั้งภูมิมณฑล ประชาชนชื่นบานสำราญใจ
บ้างเล่นฆ้องกลองลองเพลงรบ เจนจบครบการทหารใหญ่
ล้วนชำนิชำนาญการชิงไชย ตกแต่งเอาใจไม่เว้นคน
บ้างเล่นยอเล็ดแลพ้อนขับ แซ่ศัพท์พาทย์พิณทุกแห่งหน
บ้างเล่นสับประแลไก่ชน ครั้นเวลาเข้าสนทยา
ดาหลังวายังแล้วชูเชิด ฉลุฉลักลายเลิศเลขา
บ้างขับโต้ตอบกันไปมา บ้างเล่นเสภามโหรี่
ฝูงหญิงบรรจงเกษเกล้า ผัดผ่องภักตร์เผ้าสดศรี
นุ่งจวนชวาตานี ใส่เสื้อสอดสี่จับตา
ห่มสไบบางสีต่างกัน น้ำหอมปลอมคันธบุหงา
อวลอบตระหลบอยู่อัตรา ทั้งรูปโฉมโสภาไม่เว้นคน
ออกเที่ยวดูงานสำราญใจ เนื่องแน่นกันในแถวถนน
เปนเหล่าเหล่าล้วนสุมทุมคน เบียดเสียดสับสนกันไปมา

ฯ ๒๐ คำ ฯ

ร่าย ◎ ฝูงชายชายตาเมี่ยงม่าย เดินชายแวดเวียนเคียงหา
บ้างล้อเลียวเกี้ยวกล่าวเจรจา บ้างเล่มลอดสอดคว้าวุ่นวาย
บ้างดีดนิ้วผิวปากไปตามเพลง ล้วนทรงนักเลงฉุยฉาย
บ้างกุมกฤชพาดนาดกราย จับชายบรรจงจรดี
ทัดอุบะทุ่มพรรณบุหงา ถือเช็ดหน้าบางต่างสี
อุหรับจับกลิ่นน้ำมันดี บุหรี่กลิ่นฟุ้งจรุงใจ
กลิ่นร่ำกลิ่นอบตระหลบกัน กลิ่นคันธรศมาเติมใส่
ทั้งกลิ่นบุหงารำไป อบอวลยวนใจนิจกาล
ทุกข์โศกโรคไภยไม่ใกล้กราย หญิงชายมีแต่เกษมสานต์
ทั้งรูปทรงส่งศรีสคราญ สมบัติพัศฐานก็ครามครัน
อันทั้งสี่เมืองเรืองเดช ด้วยอสัญเทเวศร์มาสร้างสรรค์
แล้วพระองค์ก็ทรงทศธรรม์ จึงปรีดิ์เปรมเกษมสันต์ทั้งกรุงไกร
อันองค์อสัญแดหวา ตามจารีตก่อนมาไม่เสื่อมได้
มเหษีห้าองค์เป็นหลั่นไป ตั้งได้แต่สี่ภารา

ฯ ๑๕ คำ ฯ

ถ้าผู้อ่านสังเกตบทดรอิเหนาพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ข้างตอนต้น จะเห็นได้ว่าทรงพระราชนิพนธ์เทียบความตามบทครั้งกรุงเก่าซึ่งเอามาพิมพ์ไว้น.

เรื่องอิเหนาเดิมคงเล่นแต่ดครหลวง เห็นจะพระราชทานอนุญาต
ให้ดครผู้อื่นเล่นได้ต่อในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตามการที่ปรากฏมา

ถ้าเปนงานใหญ่ข้างฝ่ายการมงคลแล้ว ละครหลวงมักเล่นเรื่องอิเหนา ดังพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาไลย ทรงพระราชนิพนธ์ไว้เปนอุทาหรณ์ในบทละครเรื่องสังข์ทอง ตรงท้าวสามนต์กลับเข้าเมื่องเมื่อพระสังข์ปราบชนะพระอินทร์ ว่า :—

ขึ้นบนพระโรงคัลไม่ทันนั่ง ตรัสสั่งเสนาผู้ใหญ่
ลูกเขยกูปราบไชย จะเศกให้ครองกรุงในพรุ่งนี้
จงช่วยกันเร่งรัดจัดแจง ตกแต่งตั้งการภิเศกศรี
แห่แหนให้สนุกกว่าทุกที แล้วจะมีอิเหนาสักเก้าวัน
ไปปฤกษาครูละครมันก่อนเหวย ใครเคยรำดีที่ชยัน
อิเหนาเรื่องมิสาอุณากรรณ จะประชันดาหลังเมื่อครั้งครวญ

ดังนี้ ในพระราชนิพนธ์ทรงอ้างถึงแบบเก่า ครั้งละครหลวงยังเล่นทั้งเรื่องอิเหนาและเรื่องดาหลัง แต่ละครหลวงในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์หาปรากฏว่าเล่นเรื่องดาหลังไม่ ถ้าเล่นก็เห็นจะเปนแต่ในรัชกาลที่ ๑ พ้นนั้นมาปรากฏว่าเล่นแต่อิเหนาเล็กเรื่องเดียว เรื่องดาหลังจึงกลายไปเปนแต่เรื่องสำหรับละครข้างนอกเล่น หานับเปนเรื่องของละครในเหมือนอย่างเรื่องอิเหนาเล็กไม่.

ภาคที่ ๓ ว่าด้วยตำนานลคร

ตำนานลครครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย

ได้กล่าวมาข้างตอนต้นหนังสือนี้ ว่าลครรำของไทยเราเปน ๓ อย่าง คือลครชาตรีอย่าง ๑ ลครนอกอย่าง ๑ ลครในอย่าง ๑ มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเปนราชธานี แลได้อธิบายความสันนิฐานตามเค้าเงื่อนที่ปรากฏ ว่าลครชาตรีเปนลครเดิม ลครนอกเปนของเกิดขึ้นโดยแก้ไขลครชาตรี แต่ลครในคือลครผู้หญิงนั้น เมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระนารายน์มหาราชยังหาปรากฏว่ามีไม่ มาปรากฏว่ามีลครผู้หญิงในหนังสือบุรโณวาทคำฉันท์ ซึ่งแต่งในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์เปนที่แรก เพราะฉนั้นลครผู้หญิงคงเกิดขึ้นเมื่อสมัยในระหว่างรัชกาลสมเด็จพระเพทราชามาจนรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์ ฤๅถ้าจะว่าโดยศักราชก็คือในระหว่าง พ.ศ. ๒๒๓๑ จน พ.ศ. ๒๓๐๑ ก็แลในระหว่างเวลา ๗๐ ปีนี้ รัชกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์เปนเวลาช้านานยิ่งกว่า ๓ รัชกาลแต่ก่อนมา บ้านเมืองก็ปราศจากศึกสงคราม ด้วยนานาประเทศทั้งพม่ามอญตลอดจนลังกาทวีป ต่างมาขอเปนทางไมตรี จึงยกย่องพระเกียรติยศกันแต่ก่อน มีคำยอพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์ เข้าใจว่าเปนของสมเด็จพระวันรัตนวัดพระเชตุพน แต่งไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดาร[๑] ว่า

---

๑ มีในฉบับที่หมอบรัดเลพิมพ์ แต่ในฉบับพระราชหัดถเลขาตัดออกเสีย.

“อันสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าแผ่นดินนี้ มีพระกมลสันดานต่างกันกับ (สมเด็จพระพุทธเจ้าเสือ) พระบรมราชบิดา แล (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) พระเชษฐาธิราชเจ้า ปาณาติบาตพระองค์ทรงเว้นเปนนิจ ทรงประพฤติกุศลสุจริตธรรม สมณพราหมณาประราษฎร มีแต่สโมสรเปนศุขสนุกทั่ว ๆ ถ ๆ ถึงน่านวดเข้าก็เสด็จไปนวดที่ทุ่งหันตรานาหลวง แล้วเอาใส่ระแทะให้พระราชบุตรพระราชธิดาแลกำนันนางทั้งปวงลากเข้าไปในวัง แล้วเอารวงเข้าทำฉัตรใหญ่แลยาคูไปถวายพระราชาคณะที่อยู่พระอารามหลวงทุก ๆ ปีมิได้เว้น พระองค์สรรพที่จะเล่นมิได้เบื่อ ทั้งวิ่งวัววิ่งควายแลพายเรือ (จับ) เสือกับช้างให้สู้กัน มีแต่สนุกทั่วกันทุกระดู” ดังนี้ คำยอพระเกียรติทั้งนี้กับข้อที่ปรากฏ ว่าสตรีผู้หญิงของหลวงเริ่มเล่นเรื่องอิเหนาเมื่อในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์ดังได้กล่าวมา ดูก็ยุติเปนนัยอันเดียวกัน เพราะฉนั้นน่าลงเนื้อเห็นว่า สตรีผู้หญิงซึ่งเรียกว่าสตรีในนั้นจะเปนของมีขึ้นเมื่อในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์นั้นเอง

ครั้นสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์เสด็จสวรรคต เจ้าฟ้าอุทุมพรราชโอรสพระองค์น้อย ซึ่งเปนพระมหาอุปราช ได้รับรัชทายาท แต่เสด็จขึ้นครองราชสมบัติอยู่เพียง ๓ เดือน ก็ถวายราชสมบัติแก่เจ้าฟ้าเอกทัศผู้เปนพระเชษฐา ส่วนพระองค์เสด็จออกทรงผนวชเปนภิกษุภาวะ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงได้เสวยราชย์แต่ปีชาล พ.ศ. ๒๓๐๑ มาจนเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าข้าศึกเมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๓๑๐

มีหนังสือพงศาวดารฉบับ ๑ กล่าวว่า เมื่อในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์นั้น นายสังมหาดเล็กชาวบ้านคูจามรับผูกภาษีผักบุ้ง แต่การเก็บภาษีผักบุ้งครั้งนั้น นายสังข์จะได้รับอนุญาตให้เก็บอย่างไรหาปรากฏในหนังสือไม่[๑] ในหนังสือกล่าวแต่ว่านายสังกำเริบ ด้วยถือตัวว่าเปนพี่เจ้าจอมพักพระสนมเอก แลน้องสาวชื่อปานก็เปนพระสนมอิกคน ๑ จึงบังอาจตั้งข้อบังคับว่าใครเก็บผักบุ้งขายต้องเอามาขายแก่เจ้าภาษีผู้เดียว ถ้าไปขายให้ผู้อื่นต้องปรับเปนเงิน ๒๐ บาท นายสังกดราคาซื้อผักบุ้งแต่ถูก ๆ แล้วขายขึ้นราคาให้กลับไปจำหน่ายในท้องตลาด ราษฎรที่เคยขายซื้อผักบุ้งมาแต่ก่อนก็ได้ความเดือดร้อน มีราษฎรพากันไปร้องทุกข์ต่อข้าราชการผู้ใหญ่ก็ไม่มีใครนำความขึ้นกราบทูล ๆ ด้วยนายสังอ้างว่าทำภาษีเก็บเงินเข้าพระคลังหลวง ครั้นอยู่มาสมเด็จพระเจ้าเอกทัศไม่ทรงสบาย บรรทมไม่หลับมาหลายวัน จึงมีรับสั่งให้หาละครเข้าไปเล่น จะทอดพระเนตรแก้รำคาญพระราชหฤไทย นายแทนกับนายมีเปนตัวจำอวดละครที่เข้าไปเล่นนั้น เล่นทำเปนผู้ชายคน ๑ เปนผู้หญิงคน ๑ ผูกมัดกันว่าจะเร่งเอาเงินค่าผูกคอ นายมีตัวจำอวด

---

๑ มีในปูมโหรจดไว้ว่า ทำภาษีผักบุ้งเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๐๕ รัชกาลตรงกัน วิธีที่เก็บภาษีผักบุ้งนั้น เห็นจะให้เก็บอย่างหญ้ากล่ำในอากรค่าน้ำชั้นหลัง คือใครปลูกผักบุ้งไว้ ต้องเสียภาษีตามขนาดแพผักบุ้ง เพราะเหตุที่ได้ผลประโยชน์ในการหวงห้ามปลาซึ่งอาไศรยแพผักบุ้งไว้จับขาย.

ที่เปนหญิงจึงว่า “จะเอาเงินมาแต่ไหนจนจะตาย แต่เก็บผักบุ้งขายยังมีภาษี” ว่าอย่างนี้ถึงสองหนสามหน สมเด็จพระเจ้าเอกทัศได้ทรงฟังก็หลากพระไทย จึงโปรดให้ไต่ถามจำอวดทั้ง ๒ คนนั้น ครั้นทรงทราบความตามที่เปนมาก็ทรงพระพิโรธ มีรับสั่งให้เสนาบดีชำระเร่งเงินคืนให้ราษฎร ส่วนตัวนายสังนั้นเดิมมีรับสั่งจะให้เอาไปประหารชีวิตรเสีย ต่อมาค่อยคลายพระพิโรธจึงโปรดให้งดโทษประหารชีวิตรไว้ ความที่ปรากฏในหนังสือพงศาวดารดังกล่าวมา เกี่ยวเนื่องกับตำนานลครที่มีเค้ามูลให้เห็นว่า ลครผู้หญิงของหลวงครั้งกรุงเก่าเห็นจะเปนของโปรดอยู่เพียงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์ เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์สวรรคตแล้วทำนองจะละเลยมิได้ซักซ้อมเสมอเหมือนแต่ก่อน สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจะทอดพระเนตรลครจึงต้องหาลครผู้ชายเข้าไปเล่น แท้จริงเมื่อพิเคราะห์ดูโดยทางตำนาน ดูเหมือนลครผู้หญิงของหลวงซึ่งมีขึ้นครั้งกรุงเก่า จะได้เล่นอยู่ไม่ช้านานเท่าใดก็ถึงเวลาเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าข้าศึก แต่เปนการประหลาดอยู่ที่เสียกรุง ฯ ครั้งนั้น กลับเปนเหตุให้ลครไทยไปเจริญในที่อื่น ด้วยมีเรื่องตำนานทางเมืองพม่าปรากฏว่า พระเจ้าอังวะให้รวบรวมพวกลครที่ได้ไปจากเมืองไทยจัดไว้เปนลครหลวง[๑] แลเชื้อสายของพวก

---

๑ เรื่องตำนานลครไทยทางเมืองพม่าที่กล่าวตอนนี้ ว่าตามคำชี้แจงของพระอรัญรักษา (ซอเหลียง บี่ยเมธี) กรมป่าไม้ ซึ่งได้เปลี่ยนชาติมาเปนไทย พระอรัญรักษาเปนชาวเมืองมันดะเล ว่าเมื่อเปนเด็กอยู่ในเมืองพม่า ได้เคยเห็นลครไทยเล่นในพระราชวังเมืองพม่าหลายครั้ง.

ฉครครั้งนั้นเล่นฉครไทยสืบสกุลกันลงมากว่า ๑๐๐ ปี ยังมีฉครไทยเล่นอยู่ในเมืองพม่า จนกระทั่งพระเจ้าสีป่อเสียบ้านเมืองแก่อังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘

เรื่องประวัติของฉครไทยที่ตกไปอยู่เมืองพม่านั้น สืบได้ความว่าเดิมเมื่อพม่าได้พวกฉครไปจากกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าอังวะมังระให้เล่นฉครไทยถวายทอดพระเนตร ครั้นได้ทอดพระเนตรก็โปรด ยกย่องว่ากระบวรรำของไทยงามกว่าฉครพม่า บีพาทย์ไทยก็เพราะกว่าบีพาทย์พม่า จึงมีรับสั่งให้รวบรวมไทยพวกฉครแลบีพาทย์ไว้เปนกรมหนึ่งต่างหาก ประทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในราชธานี สำหรับเล่นฉครไทยในงานมหรศพของหลวง มิให้ต้องมีน่าที่ราชการอย่างอื่น เมื่อย้ายราชธานีไปตั้งที่เมืองไหนพวกฉครก็ย้ายตามไปด้วย[๑] ตำบลบ้านที่พวกฉครไทยตั้งอยู่ณเมืองมันดะเล พม่าเรียกว่า “(อ)โยธยาเซ” แปลว่าตลาดอโยธยา แต่พวกฉครไทยในชั้นหลังมีพม่าปะปนเสียมาก เหตุด้วยพระเจ้าอังวะแต่ก่อนทรงเกรงว่าวิชาฉครไทยจะเสื่อมทรามสูญไปเสีย ได้ประทานอนุญาตไว้ว่า ถ้าพวกไทยที่เปนครูฉครเห็นว่าเด็กพม่าคนไหนฉลาดเฉลียวจะฝึกหัดเล่นฉครไทยได้ก็ให้กราบทูล จะประทานให้มาเปนฉครดังนี้ จึงมีพวกพม่าสมัครให้บุตรหลานฝึกหัดเปนฉครไทย เพราะได้อยู่ในพระราชูปถัมภ์ แต่พวกฉครที่เปนเชื้อ

---

๑ พม่าย้ายราชธานีหลายครั้ง ตั้งที่เมืองอังวะบ้าง ที่เมืองอมรบุระบ้าง ที่สุดจึงย้ายไปตั้งที่เมืองมันดะเล.

สายไทยก็ยังมีตลอดมา ละครไทยที่เล่นในเมืองพม่านั้น พม่าเรียกว่า "(อ) โยธยาสัตคยี" ทำนองจะแปลว่า ละครอโยธยาของหลวง มีแต่ในราชธานี ตามหัวเมืองหามีไม่ การที่ละครไทยเล่นก็เล่นแต่งานหลวงเป็นพื้น นอกจากงานหลวงก็เล่นแต่ในงานของเจ้านายแลขุนนางผู้ใหญ่ (ซึ่งมีอำนาจอาจหมายสั่งให้ไปเล่นได้) มิได้รับงานหาไปเที่ยวเล่นในพื้นเมือง

กระบวรละครไทยที่ไปเล่นในเมืองพม่า ชั้นเดิมจะเปนอย่างไรทราบไม่ได้ แต่ในตอนหลังเมื่อตกมาถึงชั้นหลานเหลนของพวกละครเดิมเล่นประสมโรงกันทั้งชายแลหญิง ภาษาที่เล่นนั้นก็ใช้แต่ภาษาพม่าหามีภาษาไทยเจือปนไม่ เครื่องแต่งตัวละครก็ว่าทำคล้ายไปข้างอย่างพม่าเสียมาก ยังแต่เครื่องสวมศีศะ มีชฎาแลหัวโขนเปนต้นที่คงเปนอย่างไทย แต่เครื่องบีพาทย์นั้นยังคงเปนอย่างไทยอยู่

เรื่องละครที่พวกไทยเอาไปเล่นในเมืองพม่า ที่ถือกันว่าเปนเรื่องสำคัญก็คือเรื่องอิเหนากับเรื่องรามเกียรติ์ เรื่องอิเหนาเล่นร้องอย่างละคร แต่เรื่องรามเกียรติ์เล่นพากย์แลเจรจาอย่างโขน สองเรื่องนี้มักเล่นที่ในพระราชวังในงานนักขัตฤกษ์เช่นออกพรรษาเปนต้น เล่นคราวละหลาย ๆ วันทุกปี เพราะเปนเรื่องยาว จับเล่นตอนไหนก็เล่นติดต่อกันเรื่อยไปทุก ๆ คืนจนสิ้นงาน นอกจากเรื่องอิเหนากับรามเกียรติ์ ยังเล่นเรื่องสังข์ทองกับเรื่องนางเกสร[๑] พม่าเรียกว่า

---

๑ เรื่องนางเกสร เห็นจะหมายความว่า นางเกสรสุมณฑา คือเรื่องสังข์ศิลป์ไชย เปนเรื่องเล่นลครนอกครั้งกรุงเก่าเรื่อง ๑ บทครั้งกรุงเก่ายังมีอยู่ในหอพระสมุด ฯ

"เกษะศิริ" แลเห็นจะเล่นเรื่องอื่น ๆ อิก แต่ไม่ทราบชัดว่าจะเปนเรื่องใดบ้าง เรื่องประวัติลครไทยที่ไปเล่นในเมืองพม่าสืบได้ความเพียงเท่าที่ได้แสดงมา

ตำนานลครครั้งกรุงธนบุรี

ครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าข้าศึก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น ที่จริงหาได้เสียสยามประเทศไม่ ถ้าจะเรียกอย่างทุกวันนี้ ก็เสียแต่มณฑลอยุธยา มณฑลกรุงเทพ ฯ มณฑลนครไชยศรี มณฑลราชบุรี มณฑลนครสวรรค์ รวม ๕ มณฑล กับมณฑลปราจิณบุรีอิกครึ่งมณฑลเท่านั้น หัวเมืองมณฑลที่กองทัพพม่าไม่ได้ไปถึงไทยยังเปนอิศระอยู่ทุกมณฑล แต่ถึงกระนั้น ธรรมดาของที่เปนอย่างดีอันมีในประเทศ แม้จนในการเล่นเช่นโขนลคร มักมีอยู่ในราชธานี เมื่อเสียกรุง ฯ แก่พม่าข้าศึกตัวลครแลบทลครครั้งกรุงเก่าจึงเปนอันตรายหายสูญไปเสียเปนอันมาก ส่วนลครนอกเปนของราษฎร เล่นกันในพื้นเมืองแพร่หลาย ตัวลครเห็นจะหลบหลีกเหลืออยู่ได้มาก แต่ลครในน่าจะมีตัวลครเหลืออยู่น้อยเต็มที ด้วยมีแต่ของหลวง ที่แบบแผนลครในไม่สาบสูญไปเสียทีเดียว ก็เพราะมีตัวลครหลวงหลบหนีไปอยู่ตามหัวเมืองที่ยังเปนสิทธิ์แก่ไทยได้บ้าง แลมีผู้ที่ได้เคยรู้เห็นลักษณการเล่นลครใน เช่นเจ้าฟ้าพินทวดีพระราชธิดาของสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์เปนต้น อยู่มาจนครั้งกรุงธนบุรี[๑] แลเมื่อพระเจ้า

---

๑ เจ้าฟ้าพินทวดีอยู่มาจนรัชกาลที่ ๑ สิ้นพระชนม์เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๔๔

กรุงธนบุรีได้เมืองนครศรีธรรมราช เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๑๒ ได้ฉนวผู้หญิงของเจ้านคร ฯ ซึ่งพวกฉนวหลวงที่หนีไปจากกรุงเก่าไปเป็นครูฝึกหัดขึ้น มาสมทบกับพวกฉนวที่รวบรวมได้จากที่อื่น จึงหัดฉนวหลวงขึ้นใหม่ครั้งกรุงธนบุรี แลครั้งนี้ก็ถือแบบอย่างครั้งกรุงเก่า มีฉนวผู้หญิงแต่ฉนวหลวงโรงเดียว ต่อมาเมื่อโปรดให้เจ้านคร ฯ กลับไปครองเมืองนครศรีธรรมราช พระเจ้ากรุงธนบุรีประทานฉนวผู้หญิงคืนให้เจ้านคร ฯ ไปเล่นอย่างเดิม ด้วยทรงยกย่องเกียรติยศเป็นพระเจ้าประเทศราช จึงมีฉนวผู้หญิงของเจ้านคร ฯ อีกโรง ๑ ปรากฏว่าได้เคยเกณฑ์เข้ามาเล่นประชันกับฉนวหลวงในงานสมโภชพระแก้วมรกฎ เมื่อปีชวด พ.ศ.๒๓๒๓ มีแจ้งในหนังสือพระราชวิจารณ์.

ฉนวผู้หญิงครั้งกรุงเก่าที่ได้มาเป็นครูฉนวครั้งกรุงธนบุรี ปรากฏชื่อแต่คนเดียวว่าชื่อจัน เป็นตัวนางเอกฉนวหลวงครั้งกรุงเก่า [๑] นอกจากนี้จะมีใครอีกบ้างหาปรากฏชื่อไม่ ส่วนบทฉนวนั้น ครั้งกรุงธนบุรีได้บทฉนวครั้งกรุงเก่าที่เหลืออยู่แต่บางเรื่องบางตอนไม่บริบูรณ์ พระเจ้ากรุงธนบุรีต้องทรงพระราชนิพนธ์เพิ่มเติมตรงตอนที่จะเล่นฉนวหลวงในครั้งกรุงธนบุรี ความข้อนี้ปรากฏในบานแพนกบทฉนวเรื่องรามเกียรติ์ ว่าพระเจ้ากรุงธนบุรี “ทรงแต่งแต่ชั้นต้นเป็นปฐม” เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๖ ขึ้นค่ำ ๑ ปีชาด จุลศักราช ๑๑๓๒ (พ.ศ. ๒๓๑๓ คือภายหลังที่เมืองนครศรีธรรมราชได้ปี ๑) จะคัดบทพระราชนิพนธ์

---

๑ ชื่อปรากฏในเพลงยาวเก่า เรียกว่า “จันอุสา”

รามเกียรติ์ของพระเจ้ากรุงธนบุรี ตอนบุตรลพมาลงไว้ในที่นี้ พอให้เห็นเปนตัวอย่างสักตอนหนึ่ง

บทลครพระราชนิพนธ์ครั้งกรุงธนบุรี

◎ มาจะกล่าวบทไป หน่อในอวตารรังศรี
หาผลปรนนิบัติชนนี ทั้งพระฤาษีมีญาณ
วันหนึ่งชวนน้องเข้าพาที พระมุนีจงโปรดเดฉาน
ข้าไซ้เกลือกคนอันธพาล ขอประทานร่ำเรียนวิชา

ฯ ๔ คำ ฯ

◎ ฤาษีรักจูบกระหม่อมเกษ สอนให้เล่าเวทคาถา

ฯ เจรจา ฯ

หุดกูณฑ์กองวิทยา เจ็ดราตรีศรผุดพลัน

ฯ ตระ ฯ

◎ จึงประสิทธิประสาทธนูศิลป์ เจ้าจินดารมณ์หมายมั่น
เมื่อลั่นชั้นซ้ำมนต์พลัน สรรพโลกไม่ทนฤทธา

ฯ ๔ คำ ฯ เจรจา

◎ ฝ่ายสองกุมารเรียนเสร็จ ได้ทั้งกลเม็ดคาถา
รับเอาธนูศิลป์มา ลาล่าหาผลพนาลี
เข้าม่าน ◎ ครั้นถึงกาลวาศพนาไลย ปราไสน้องลพเรืองศรี
ฝ่ายพี่จะแผลงฤทธิ์ ยิงรังต้นนั้นให้ขาดไป

ฯ ๔ คำ ฯ

◎ เจ้าลพว่าใหญ่ถึงแสนวา ข้าเจ้าเห็นหาหักไม่
พระมงกุฎก็วางศรไชย สนั่นไปถึงชั้นพรหมา

ฯ ตระ เชิด ฯ

◎ ถูกรังต้นใหญ่สินชาด ยับเยินพินาศดังฟ้าผ่า
แล้วกลับต่อว่าอนุชา น้องยาจะว่าประการใด

ฯ ๔ คำ ฯ

◎ พระลพสรรเสริญบุญญา อานุภาพเปนหาที่สุดไม่
พระชนนีจะมิตกใจ ก็ชวนเก็บผลไม้กลับมา

ฯ ๒ คำ ฯ พระยาเดิน

เรื่องที่เล่นลครผู้หญิงของหลวงครั้งกรุงธนบุรี นอกจากเรื่องรามเกียรติ์ ปรากฏว่าเล่นเรื่องอิเหนาอิกเรื่อง ๑ แลเข้าใจว่าเล่นเรื่องอุณรุทด้วย เพราะมีบทลครเรื่องอุณรุทความก่อนพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๑ เข้าใจว่าจะเปนบทครั้งกรุงเก่าเหลือมา มิใช่พระราชนิพนธ์ของพระเจ้ากรุงธนบุรี ด้วยสังเกตดูกระบวรกลอนเห็นผิดกับบทรามเกียรติ์มากนัก แต่เรื่องดาหลังอิเหนาใหญ่นั้นหาปรากฏเค้าเงื่อนว่าได้เล่นลครหลวงในครั้งกรุงธนบุรีไม่

ส่วนเรื่องลครนอกจะรวบรวมบทครั้งกรุงเก่าได้ในครั้งกรุงธนบุรีกี่เรื่องนั้นข้อนี้ทราบไม่ได้ บทลครนอกครั้งกรุงเก่าที่มีฉบับอยู่ในหอพระสมุด ฯ บัดนี้ ๑๔ เรื่อง[๑] จะบอกชื่อไว้พอให้รู้ว่าลครเรื่อง

---

๑ แต่ไม่มีบริบูรณ์สักเรื่องเดียว เข้าใจว่าจะบกพร่องมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี.

ใดมีมาแต่ครั้งกรุงเก่าแล้วบ้าง คือ :—

เรื่องการเกษ	๑
เรื่องคาวี	๑
เรื่องไชยทัต	๑
เรื่องพิกุลทอง	๑
เรื่องพิมพ์สวรรค์	๑
เรื่องพิณสุริวงศ์	๑
เรื่องนางมโนห์รา	๑
เรื่องโม่งป่า	๑
เรื่องมณีพิไชย	๑
เรื่องสังข์ทอง	๑
เรื่องสังข์ศิลป์ไชย	๑
เรื่องสุวรรณศิลป์	๑
เรื่องสุวรรณหงษ์	๑
เรื่องโสวัต	๑

นอกจากนี้ยังมีบทละครนอกสำนวนกลอนเปนของเก่าก่อนรัชกาลที่ ๒ อยู่อีก ๕ เรื่อง คือ :—

เรื่องไกรทอง	๑
เรื่องโคบุตร	๑
เรื่องไชยเชฐ	๑

เรื่องพระรถ ๑

เรื่องศิลป์สุริวงศ์ ๑

เข้าใจว่าเปนเรื่องนครครั้งกรุงเก่าเหมือนกัน แต่บทที่มีอยู่ในหอพระสมุด ฯ จะเปนของแต่งครั้งกรุงเก่าฤๅกรุงธนบุรี ฤๅในรัชกาลที่ ๑ พิเคราะห์ดูไม่แน่ใจเหมือน ๑๔ เรื่องที่กล่าวมาข้างต้น

ตำนานนครครั้งรัชกาลที่ ๑

การมหรศพต่าง ๆ ซึ่งเสื่อมทรามแต่ครั้งเสียกรุงเก่า มากลับมีขึ้นบริบูรณ์เมื่อในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ เพราะพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทรงพยายามก่อกู้การทั้งปวงโดยมีพระราชประสงค์จะให้กรุงเทพมหานคร ฯ รุ่งเรืองเหมือนเมื่อครั้งบ้านเมืองดีอยู่แต่ก่อน แม้เครื่องมหรศพเปนต้นว่าโขนหุ่นของหลวงก็โปรดให้หัดขึ้นทั้งฝ่ายวังหลวงแลวังน่า แต่นครผู้หญิงนั้นมีแต่ในพระราชวังหลวงแห่งเดียวตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า บทนครในที่ขาดหายไปแต่ก่อน ก็โปรดให้ขอแรงพระราชวงศานุวงศ์แลข้าราชการที่เปนกวีสันทัดทางบทกลอนช่วยกันแต่งถวายทรงตรวจแก้ไข แล้วตราเปนบทพระราชนิพนธ์ไว้เปนต้นฉบับสำหรับพระนครครบทุกเรื่อง มีเรื่องรามเกียรติ์ ๑๑๖ เล่มสมุดไทย เรื่องอุณรุท ๑๘ เล่มสมุดไทย เรื่องดาหลัง ๓๒ เล่มสมุดไทย เรื่องอิเหนา ๓๘ เล่มสมุดไทย.

บทนครพระราชนิพนธ์ครั้งรัชกาลที่ ๑ ทั้ง ๔ เรื่องที่กล่าวมา เมื่อ

พิจารณาดูเห็นว่าเรื่องรามเกียรติ์กับเรื่องอุณรุท ๒ เรื่องนั้น ทรงพระราชนิพนธ์ใหม่ทั้งหมด[๑] แต่ส่วนเรื่องดาหลังกับเรื่องอิเหนาดูเหมือนเอาบทครั้งกรุงเก่าตั้งเป็นหลัก ทรงพระราชนิพนธ์ซ่อมแซมแต่ตรงที่บทเดิมขาดไป บทเรื่องดาหลังเวลานี้ยังมีอยู่บริบูรณ์ ถ้าใครสังเกตจะเห็นได้ว่ามีกลอนครั้งกรุงเก่าปะปน ผิดกับพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์และอุณรุท แต่บทเรื่องอิเหนารัชกาลที่ ๑ เดียวนี้ขาดหายไปเสียมาก ถึงกระนั้นมีหลักฐานอยู่ในเพลงยาวเก่า[๒] กล่าวว่า :—

“อันอิเหนาเอามาทำเป็นคำร้อง ลำหรับงานการฉลองกองกุศล
แต่ก่อนเก่าเจ้าสัตรีเธอนิพนธ์ แต่เรื่องต้นตกหายพลัดพรายไป
หากพระองค์ทรงพิภพปรารภเล่น ให้รำเต้นเล่นลครคิดกลอนใหม่
เติมแต้มต่อติดประดิษฐ์ไว้ บำรุงใจไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน” ฯ ดังนี้

แสดงเป็นสำคัญว่า บทของเดิมที่เจ้าพ้าราชธิดาทรงนิพนธ์ไว้แต่ครั้งกรุงเก่าเป็นแต่ขาดไปไม่บริบูรณ์ เพราะฉนั้นจึงเข้าใจว่าบทลครอิเหนาครั้งรัชกาลที่ ๑ หาได้แต่งใหม่ทั้งหมดไม่ ความข้อนี้พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงสันนิฐานไว้ในหนังสือพระราชวิจารณ์ ว่าบทลครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ นั้น ข้าง

---

๑ บทอุณรุทครั้งกรุงเก่า แลบทรามเกียรติ์ครั้งกรุงธนบุรี ยังมีอยู่ต่างหาก ทั้ง ๒ เรื่อง.

๒ เพลงยาวนี้มีผู้แต่งไว้ข้างท้ายบทลครอิเหนาพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒

ตอนต้นทางสำนวนเปนบทแต่งครั้งกรุงเก่า ความที่พรรณาเวียงวัง
ก็ว่าเปนกระบวรแผนที่กรุงเก่า คือมีพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์
แลพระที่นั่งทรงบีนเปนต้น ทรงพระราชดำริห์ว่าจะหาใช่พระราชนิพนธ์
รัชกาลที่ ๑ ไม่

แต่ในบทลครอิเหนาพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ ที่ยังเหลืออยู่ [๑] มี
หลักฐานในทางตำนานอยู่ในเล่ม ๓๘ อิกข้อ ๑ ตรงที่จบบทลคร มี
เพลงยาวกล่าวไว้ดังนี้ว่า :—

“อันอิเหนานิพนธ์ไว้แต่ก่อน บทกลอนเพราะพริ้งเปนหนักหนา
ใครสดับก็จับวิญญา ดังสุธาทิพรศล้ำอางกรรณ
แต่ค้างอยู่เพียงสิ้กชี้ นับปีจะสูญเรื่องเปนแม่นมั่น
ครั้งนี้พระบาททรงทศธรรม์ ถวัลยราชบี่นทวารวดี
เสด็จเถลิงจักรพรรดิพิมานอาศน์ ทรงพระราชนิพนธ์อักษรศรี
ต่อเรื่องอิเหนาแต่สิ้กชี้ โดยคดีบริบูรณ์นิทานกาล
ใครฟังแล้วจงฟังราโชวาท อย่าประมาทหลงใหลใช่แก่นสาร
อุส่าห์เพียรบำเพ็ญศีลทาน หว่านพืชไว้เปนประโยชน์ตน
ดำริห์ถึงชราร่างให้เปนนิจ บำรุงจิตรน้อมใจในกุศล
จงบำบัดอวิชาอย่าระคน ผลบุญอย่าแรมร้างให้ห่างไกล

---

๑ หอพระสมุด ฯ ได้พิมพ์บทลครอิเหนาพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ เพียงเท่าที่หา
ฉบับได้เมื่อปีมะเส็ง พ. ศ. ๒๔๖๐

ถึงน้อยเท่าผลพรรณผักกาด สุดแต่ปราถนานั้นเปนใหญ่
แม้นดับเบญจขันธ์เมื่อใด จะได้สู่สุคติสมบูรณ์” ฯ

ฯ ๑๒ คำ ฯ

ความในเพลงยาวข้อที่ว่า บทอิเหนาแต่ก่อนมีแต่เพียงสิกขี ถึงไม่กล่าวชัดว่าแต่งไว้เพียงนั้นแต่ครั้งกรุงเก่า ฤๅมาแต่งใหม่ค้างอยู่เมื่อครั้งกรุงธนบุรีก็จริงอยู่ แต่เข้าใจได้ว่าในเพลงยาวคงจะหมายความว่าบทแต่งค้างแต่ครั้งกรุงเก่า เพราะชมว่า “บทกลอนเพราะพริ้งเปนหนักหนา” บทละครครั้งกรุงธนบุรีไม่เคยได้ยินใครชมว่าเรื่องใดเพราะเลย ได้ยินแต่ติกันมาแต่ก่อน บทที่ยังปรากฏอยู่บัดนี้ เช่นเรื่องรามเกียรติ์ที่คัดมาพิมพ์ไว้เปนตัวอย่างในหนังสือนี้ จะว่าเพราะก็ไม่ได้ เพราะฉนั้นจึงสันนิฐานว่า บทละครอิเหนาซึ่งเจ้าพ้ามงกุฎทรงแต่งไว้ครั้งกรุงเก่าจบเพียงสิกขี เรื่องต่อนั้นเปนของแต่งขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๑ อันนี้เปนความรู้ในทางตำนาน

ละครครั้งรัชกาลที่ ๑ เล่นตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า ละครผู้หญิงก็มีแต่ของหลวง เล่ากันมาว่า เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาไลย ยังดำรงพระยศเปนเจ้าพ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จประทับอยู่ที่พระราชวังเดิม โปรดให้หัดละครเด็กๆ ผู้หญิง แล้วเอาบทเรื่องอุณรุทครั้งกรุงเก่ามาทรงตัดทอนให้เล่น[๑] ถูกพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์กริ้วจนต้องเลิก เพราะฉนั้นละคร

---

๑ บทละครเรื่องอุณรุทที่ทรงตัดยังมีอยู่ในหอพระสมุด ฯ

ที่ผีกหัดกันขึ้นข้างนอกจึงมีแต่ลครผู้ชาย สังเกตตามความที่ปรากฏในพระราชกำหนดเรื่องเครื่องแต่งตัวลครซึ่งกล่าวมาแล้ว เข้าใจว่าเมื่อรัชกาลที่ ๑ ก็เห็นจะมีลครมากโรงด้วยกัน แต่ปรากฏชื่อต่อมาแต่ ๒ โรง คือลครของเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์โรง ๑ เล่นเปนลครใน เมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว ตกมาเปนของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี อิกโรง ๑ คือลครนายบุญยัง เล่นเปนลครนอก ที่ปรากฏชื่อลคร ๒ โรงนี้ เพราะเหตุที่ได้เปนครูลครชั้นหลังมา.

ตัวลครครั้งรัชกาลที่ ๑ ที่ได้เปนครูลครต่อมา มีชื่อเสียงปรากฏหลายคน คือ:—

๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เปนแต่เจ้าของลครที่ได้ทรงรับมรฎกของพระเชษฐา แต่ทรงชำนาญกระบวรลคร ถึงอาจจะคิดแบบแผนวิธีพ้อนรำได้ แบบอย่างลครในที่รำกันมาทุกวันนี้ ต้นตำราเปนของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีโดยมาก จึงนับถือกันว่าเปนครูลคร ออกพระนามบูชาเวลาไหว้ครูลครในเปนนิจพระองค์ ๑

๒ นายทองอยู่ เปนตัวอิเหนาลครเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ต่อมาได้เปนที่ปฤกษาแลเปนผู้นำแบบอย่างวิธีรำของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีไปหัดลครหลวงในรัชกาลที่ ๒ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ ได้เปนครูลครในที่ผีกหัดกันขึ้นแทบทุกโรง นายทองอยู่นี้ชำนาญแต่งกลอนแลขับเสภาดีด้วย จึงนับถือกันว่าเปนครูเสภาด้วยอีกอย่าง ๑

๓ นายรุ่ง เปนตัวนางเอกลครเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ต่อ

มาได้เปนครูนาง อย่างเดียวกับนายทองอยู่เปนครูยืนเครื่อง เปนครูคู่กันมาแต่ในรัชกาลที่ ๒ จนรัชกาลที่ ๓

๔ นายบุญยัง เปนนายโรงละครนอกครั้งรัชกาลที่ ๑ ต่อมาเล่นละครจนสร้างวัดได้วัด ๑ เรียกชื่อว่าวัดละครทำ อยู่ข้างหลังบ้านขมิ้น จังหวัดธนบุรี นายบุญยังได้เปนครูฝึกหัดละครนอกที่เล่นกันชั้นหลังต่อมา

๕ นายบุญมี (เห็นจะเปนพี่ฤๅน้องนายบุญยัง) เปนครูนางละครนอกมาด้วยกันกับนายบุญยัง แลมีชื่ออยู่ในคำไหว้ครูด้วยกัน

เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี ครูทองอยู่ ครูรุ่ง ครูบุญยัง ครูบุญมี ทั้ง ๕ นี้ นับว่าเปนครูละครในกรุงรัตนโกสินทร์ที่เล่นต่อมาทั้งบ้านทั้งเมือง นอกจากทั้ง ๕ ที่กล่าวมา ยังมีชื่อละครรัชกาลที่ ๑ ที่ได้เปนครูต่อมาอีก ๗ คน คือ:—

๖ คุณมรกฎ เปนตัวยืนเครื่องละครผู้หญิงของหลวง มีชื่ออยู่ในคำไหว้ครู แต่จะวิเศษอย่างใดหาปรากฎไม่

๗ คุณเพ็ง เปนตัวพระรามละครผู้หญิงของหลวง อยู่มาได้เปนครูละครของกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ด้วยคน ๑

๘ คุณเรือง เปนตัวนางละครหลวง ได้เปนครูเจ้าจอมมารดาลูกจันทน์เล็กรัชกาลที่ ๒

๙ เจ้าจอมมารดาอัมพา รัชกาลที่ ๒ เปนตัวนางกัญจหนาละครหลวงรัชกาลที่ ๑ ในรัชกาลที่ ๒ ไม่ได้เปนละคร ถึงรัชกาลที่ ๓

เมื่อท่านออกไปอยู่วัง เปนครูหัดละครชิ้นโรง ๑ ละครของท่านได้เปนครูละครโรงอื่นหลายโรง

๑๐ เจ้าจอมมารดาละกจันทน์เล็ก รัชกาลที่ ๒ เปนตัวนางวิยะดาละครหลวงชั้นเล็กในรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๒ เปนตัวนางมะดีหวี ได้เปนครูละครหลวงแต่รัชกาลที่ ๔ มาจนรัชกาลที่ ๕ แลเปนครูละครสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ด้วย

๑๑ เจ้าจอมมารดาภู่ ในกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ เปนตัวอิเหนา เห็นจะเปนละครหลวงชั้นเล็กในรัชกาลที่ ๑ ได้เปนครูละครหลวงในรัชกาลที่ ๔

๑๒ คุณเอี่ยม เปนตัวนางละครหลวงชั้นเล็กในรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๒ ได้เปนตัวนางบุษบา อยู่มาได้เปนครูละครหลวงแต่รัชกาลที่ ๔ จนรัชกาลที่ ๕ แลได้เปนครูละครสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ด้วย

๑๓ คุณจุ้ย เปนตัวหนุมาน อยู่มาเปนครูละครวังน่าในรัชกาลหลัง

นอกจากที่กล่าวมาคงจะยังมีผู้อื่นอีก แต่หากชื่อสูญไปเสียจึงสืบไม่ได้ความ

ตำนานละครครั้งรัชกาลที่ ๒

เมื่อถึงรัชกาลที่ ๒ ละครหลวงรัชกาลที่ ๑ ร่อยหรอหมดตัวลง พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาไลย จึงโปรดให้หัดละครใน

เปนชั้นเด็กชิ้นอิกสำรับ ๑ เข้าใจว่าได้ออกโรงเล่นครั้งแรกเมื่อสมโภช
พระยาเสวตกุญชรช้างเผือกเอกเมืองโพธิสัตว์ ซึ่งเข้ามาสู่พระบารมี
เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๕๕ อันเปนปีที่ ๔ ในรัชกาลที่ ๒ ด้วยมีเนื้อความ
ปรากฏอยู่ในเพลงยาวเก่า[๑] กล่าวถึงละครหลวงที่หัดขึ้นเมื่อรัชกาล
ที่ ๒ ว่า:—

"ตั้งโรงต้นสนคนแออัด ซ้อมหัดแก้ไขในราชฐาน
เมื่อช้างเผือกมาใหม่ได้ออกงาน ทั้งเครื่องอานโอ่อ่าน่ารัก
ตัวละครเล็กเล็กเด็กหมด สมเกียรติยศสมศักดิ์
มีแต่คนมาสามิภักดิ์ จงรักรองบาทบทมาลย์" ดังนี้

ละครหลวงรัชกาลที่ ๒ ปรากฏว่าเล่นละครในแต่เรื่องอิเหนากับ
เรื่องรามเกียรติ์ บางทีจะเล่นเรื่องอุณรุทบ้าง แต่เรื่องดาหลังนั้นหาได้
เล่นไม่ พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาไลยทรงพระราชนิพนธ์
บทละครเรื่องอิเหนากับเรื่องรามเกียรติ์ขึ้นใหม่สำหรับเล่นละครหลวงไม่ใช้
บทครั้งรัชกาลที่ ๑ ทั้ง ๒ เรื่อง เมื่อพิจารณาดูพระราชนิพนธ์ที่ทรงใหม่
ทั้ง ๒ เรื่องนั้น เข้าใจว่าเหตุที่ทรงพระราชนิพนธ์เห็นจะต่างกัน ที่ทรง
เรื่องอิเหนาขึ้นใหม่ ทำนองจะเปนเพราะทรงพระราชดำริห์เห็นว่าบท
อิเหนารัชกาลที่ ๑ เปนแต่แต่งซ่อมแซมบทครั้งกรุงเก่า เข้ากันไม่สนิท
เล่นละครก็ไม่เหมาะ จึงตั้งพระราชหฤทัยจะทรงพระราชนิพนธ์เสียใหม่
หมดทั้งเรื่อง เหมือนอย่างในเช่นรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงพระราชนิพนธ์

---

๑ เพลงยาวบทนี้มีผู้แต่งไว้กับบทละครพระราชนิพนธ์เรื่องไกรทอง.

เรื่องรามเกียรติ์แต่เรื่องอุณรุท โดยพระราชประสงค์จะให้ใช้เปนต้น
ฉบับสำหรับพระนครสืบไป คงเปนด้วยเหตุนี้ เมื่อพระราชนิพนธ์
รัชกาลที่ ๒ มีขึ้นแล้ว บทอิเหนาครั้งรัชกาลที่ ๑ จึงกระจัดกระจายหาย
สูญไปเสียมาก เพราะคนเข้าใจกันว่าไม่มีกิจที่จะต้องเอาเปนธุระรักษา
ต่อไป ส่วนเรื่องรามเกียรติ์นั้น เหตุที่ทรงพระราชนิพนธ์ใหม่ในรัชกาล
ที่ ๒ ไม่ได้มีพระราชประสงค์จะให้เปนต้นฉบับสำหรับพระนครแทน
ของเดิมเหมือนอย่างเรื่องอิเหนา เปนแต่ทรงเลือกคัดเอาเรื่องบางตอน
คือตั้งแต่หนุมานถวายแหวนไปจนทศกรรฐล้มตอน ๑ ตอนบุตรลพ
ตอน ๑ มาทรงแต่งใหม่สำหรับเล่นละครหลวง เปนหนังสือ ๓๖ เล่ม
สมุดไทย[1] เพราะฉนั้นบทรามเกียรติ์ที่ทรงพระราชนิพนธ์ใหม่จึงทรง
ตัดทิ้งเรื่องเดิมเสียบ้าง เปลี่ยนแปลงไปบ้าง ประสงค์แต่ให้เหมาะแก่
กระบวรเล่นละครเปนประมาณ คงรักษาบทรามเกียรติ์รัชกาลที่ ๑
ไว้เปนต้นฉบับสำหรับพระนครอย่างเดิม จึงยังอยู่บริบูรณ์จนบัดนี้.

อนึ่งเมื่อครั้งกรุงเก่าแลครั้งกรุงธนบุรี ฤๅแม้เมื่อในรัชกาลที่ ๑
ก็ดี ไม่ปรากฏว่าละครผู้หญิงของหลวงเล่นเรื่องอื่นนอกจากเรื่อง

---

๑ บทละครเรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัตยุบันนี้ได้โปรด ฯ ให้พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ พิจารณาดูโดยทางสำนวนกลอน เข้าใจว่าทรงพระราชนิพนธ์ภายหลังเรื่องอิเหนา เล่ากันมาว่าบทตอนบุตรลพนั้น ทรงต่อตอนปลายรัชกาลเมื่อหัดละครชั้นเล็กขึ้นอีกชุด ๑ ได้ออกโรงเล่นงานฉลองวัดอรุณ ฯ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๖๓ เปนที่แรก.

รามเกียรติ์ อุณรุท แลอิเหนา อันเปนเรื่องสำหรับลครใน พึ่งมา ปรากฏว่าลครผู้หญิงของหลวงเล่นลครนอกเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ทรงเลือกเรื่องลครนอกเฉภาะตอนที่น่าเล่นลครมาทรงพระราชนิพนธ์บทใหม่ ให้ลครหลวงเล่น ๕ เรื่อง คือเรื่องสังข์ทองเปนหนังสือ ๑๗ เล่มสมุดไทย เรื่องไชยเชฐ ๔ เล่มสมุดไทย เรื่องมณีพิไชยเล่มสมุดไทย ๑ เรื่องไกรทอง ๒ เล่มสมุดไทย เรื่องคาวี ๓ เล่มสมุดไทย แลพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเปนกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงแต่งเรื่องสังข์ศิลป์ไชยถวายอิกเรื่อง ๑ เปนหนังสือ ๒ เล่มสมุดไทย นับรวมเปน ๖ เรื่อง เรียกกันว่าพระราชนิพนธ์ลครนอก แต่กระบวรที่ลครเล่นทรงแก้ไขทั้งทำนองร้องแลวิธีรำ เล่นไม่เหมือนกับลครนอกที่เล่นกันในพื้นเมือง จึงมีลครนอกแบบหลวงขึ้นอิกอย่าง ๑ ซึ่งลครของผู้มีบันดาศักดิ์ถือเอาเปนแบบอย่างมาจนทุกวันนี้

ในการที่ทรงพระราชนิพนธ์บทลครเมื่อรัชกาลที่ ๒ นั้น เล่ากันมาว่า ทรงเลือกสรรเจ้านายแลข้าราชการที่เปนกวีชำนาญกลอนไว้สำหรับทรงปฤกษา กล่าวว่ามีจำนวนรวมเปน ๗ ด้วยกัน ที่ทราบแน่แต่ ๓ คือ พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเปนกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์พระองค์ ๑ เจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีพระองค์ ๑ นายภู่ ทรงตั้งเปนขุนสุนทรโวหาร (คือสุนทรภู่) คน ๑ บางทีจะเปนกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ แลพระยาไชยวิชิต (เผือก)

เวลานั้นเปนจมื่นไวยวรนารถอิก ๒ นอกจากนี้หาทราบว่าใครไม่วิธีที่ทรงพระราชนิพนธ์นั้น เล่ากันว่าเรื่องตรงไหนที่จะไม่ทรงพระราชนิพนธ์เอง ก็พระราชทานให้กวีที่ปฤกษาเหล่านั้นรับตัดตอนไปแต่งตอนไหนทรงพระราชนิพนธ์แล้วก็ดี ฤๅกวีที่ได้รับไปแต่งแต่งแล้วนำมาถวายก็ดี เอามาอ่านน่าพระที่นั่งในที่ประชุมกวีเหล่านั้นช่วยกันแก้ไขอิกชั้น ๑

มีเรื่องเล่ากันมาว่า เมื่อทรงพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนาฉบับที่พิมพ์นี้ พระราชทานตอนนางบุษบาชมศาลเล่นธารให้พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปทรงแต่ง ครั้นทรงแต่งแล้วถึงวันจะอ่านถวายเมื่อเวลายังไม่เสด็จออก ได้รับสั่งวานสุนทรภู่ให้ช่วยอ่านตรวจแก้ไขเสียก่อน สุนทรภู่อ่านแล้วกราบทูลว่าเห็นดีอยู่แล้ว ครั้นถึงเวลาอ่านถวายมีในบทที่ทรงแต่งมาแห่งหนึ่งว่า :—

“น้ำใสไหลเย็นแลเห็นตัว ว่ายแหวกกอบัวอยู่ไหวไหว[๑]”

สุนทรภู่ติว่าความยังไม่สนิท ขอแก้เปน :—

“น้ำใสไหลเย็นเห็นตัวปลา ว่ายแหวกปทุมาอยู่ไหวไหว”

พอเสด็จขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกริ้วสุนทรภู่ว่า เมื่อทรงขอให้ตรวจทำไมไม่แก้ไข แกล้งนิ่งไว้ติหักหน้าเล่นน่าพระที่นั่ง ต่อมาอิกครั้ง ๑ เมื่อทรงพระราชนิพนธ์เรื่องสังข์ทอง

---

๑ เล่ากันมาอย่างที่ว่านี้ แต่ข้าพเจ้านึกว่าคำ “ปลา” คงจะต้องมีอยู่แล้วแห่งใดแห่งหนึ่ง ทำนองว่า “น้ำใสไหลเย็นแลเห็นตัว ปลาแหวกกอบัวอยู่ไหวไหว” ดังนี้ ถ้าขาดคำปลาไม่ได้ความที่ไหนจะทรงแต่ง.

พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับบทตอนต้นไปแต่ง ทรงแต่งบทท้าวสามนต์ปรารภจะให้ลูกสาวเลือกคู่ว่า :—

“ จำจะปลูกผั้งเสี่ยยังแล้ว ให้ลูกแก้วสมมาดปราถนา ”

เมื่ออ่านถวายสุนทรภู่กล่าวเปนคำถามว่า “ ลูกปราถนาอะไร ” พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงแก้เปน :—

“ จำจะปลูกผั้งเสี่ยยังแล้ว ให้ลูกแก้วมีคู่เสนหา ”

แต่ทรงขัดเคือง โดยเข้าพระไทยว่า สุนทรภู่แกล้งว่าให้กระทบถึงพระองค์ด้วยเหตุ ๒ ครา วันนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ราชสมบัติ สุนทรภู่จึงหนีออกบวช เพราะหวั่นหวาดเกรงพระราชอาญา

อันพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ไม่ว่าทรงบทเสภาฤาบทละคร มีข้อสังเกตได้อย่างหนึ่งว่า จะทรงเรื่องใดถ้ามีบทเดิมอยู่ คงเอาบทเดิมมาทรงตรวจตราก่อน ถ้าแลความในบทเดิมแห่งใดดีอยู่แล้วเปนไม่ทรงทิ้งเสียเลย ความที่กล่าวข้อนี้จะยกตัวอย่างมาให้เห็นสัก ๒ แห่ง คือ.

(๑) บทเรื่องสังข์ทองที่ยกมาเปนตัวอย่างนี้ เปนอย่างที่ทรงแต่งแก้มาก คงไว้แต่เค้าความของเดิม

บทเรื่องสังข์ทองครั้งกรุงเก่า

◎ เมื่อนั้น ท้าวสามนต์ได้พังชังน้ำหน้า
มันจะเอาอย่างไรที่ไหนมา ชิอ้ายเงาะป่านี่เหลือใจ

เครื่องทรงของกูมิใช่ชั่ว
จองหองพองขนเปนพ้นใจ
ได้ความเจ็บช้ำระกำใจ
เสียดายของกูไม่รู้แล้ว
จะให้อ้ายเงาะสวมกาย
มิให้จำให้อ้ายเงาะป่า
กูจะออกไปด้วยอีสาวศรี
ว่าพลางทางสรงสนานใน
ทรงเครื่องสำเร็จเสด็จมา
ครั้นว่าสรรพเสร็จสำเร็จแล้ว

เกินตัวมันเสียเปนไหนไหน
มันเห็นไม่มีที่พึ่งแล้ว
เพราะอีจัญไรดูกแก้ว
เครื่องแก้วแต่ครั้งพระไอยกา
ความกูเสียดายเปนหนักหนา
สั่งให้เอามาทันใด
ทีนี้มันจะว่าเปนไฉน
ทรงเครื่องเรืองอุไรเพริศแพร้ว
ขึ้นทรงพระยาคชาแก้ว
คลาศแคล้วออกจากวังใน

ฯ ๑๒ คำ ฯ เชิด

บททรงพระราชนิพนธ์

◎ เมื่อนั้น

อ้ายเงาะถ่อยร้อยอย่างช่างมารยา
นี่แม่ยายแล้วสิริให้
น้ำหน้าจะสอดใส่ที่ไหนเปน
แล้วให้จัดเครื่องต้นอย่างเอก
คิดเสียดายนักของรักกู
ว่าพลางทางร้องเรียกไป

ท้าวสามนต์ได้ฟังชังน้ำหน้า
กูว่าไม่ผิดปากจะยากเย็น
เมื่อมันไม่เคยพบเคยเห็น
ทำเล่นเครื่องต้นเลือกคนรู้
แต่ครั้งอภิเศกพระเจ้าปู่
จนอยู่จำใจต้องให้มัน
เหวยเสนาในใครอยู่นั่น

จงเตรียมพลผูกช้างฉับพลัน กูจะจรจรัลไปปลายนา
พระมิได้สรงน้ำสว่ำเสวย มาชินเกยหยุดยืนคอยท่า
พร้อมเสร็จเสด็จทรงคชา เสนาแห่แหนแน่นไป

ฯ ๑๐ คำ ฯ เชิด

(๒) บทราชสารท้าวกุเรปันมีถึงอิเหนา ที่ยกมาเปนตัวอย่างต่อไปนี้ เปนอย่างทรงแต่งแต่เพียงตัดบทให้สั้นเข้า คงรักษาความของเดิมไว้ทั้งหมด

บทอิเหนาพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑

◎ ในลักษณสารพระบิดา ว่ากรุงดาหาเปนศึกใหญ่
ให้เร่งยกพลสกลไกร ไปช่วยชิงไชยให้ทันที
ถึงจะไม่เลี้ยงบุษบา ว่าชั่วช้าอัปรลักษณ์ทั้งศักดิ์ศรี
แต่เขาแจ้งอยู่สิ้นทั้งธรณี ว่านางนี้เปนน้องของตัวมา
อนึ่งท้าวดาหาฤทธิไกร มิใช่อาว์ฤาไรให้เร่งว่า
อันสุริวงศ์เราเหล่าเทวา ไม่เคยเสียภาราแก่ผู้ใด
ถ้าแม้นเสียกรุงดาหา ตัวจะอายชายหน้าฤาหาไม่
อันเกิดเหตุทั้งนี้ก็เพราะใคร ถ้าไปอยู่เลี้ยงกับบุตรี
ที่ไหนจะเกิดสงคราม ใครจะหยาบหยามได้ก็ใช่ที่
ซึ่งเกิดเหตุเภทไภยครั้งนี้ เพราะตัวทำความดีเปนพ้นไป
ครั้งหนึ่งก็ให้เสียวาจา อายชาวดาหากรุงใหญ่

ครั้งนี้จะคิดประการใด จะให้เสียศักดิ์ก็ตามที
แม้นว่ามิยกไปช่วย ถึงเรามอดม้วยอย่าดูผี
อย่าดูทั้งเปลวอัคคี ขาดกันแต่วันนี้ไป

ฯ ๑๔ คำ ฯ

บทพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒

◎ ในลักษณนั้นว่าปัจจามิตร มาตั้งติดดาหากรุงใหญ่
จงเร่งรีบรีพลสกลไกร ไปช่วยชิงไชยให้ทันที
ถึงไม่เสียงบุษบาเห็นว่าชั่ว แต่เขารู้อยู่ว่าตัวนั้นเป็นพี่
อันองค์ท้าวดาหาธิบดี นั้นมิใช่อาวุธาว่าไร
มาทแม้นเสียเมืองดาหา จะพลอยอายขายหน้าฤาหาไม่
ซึ่งเกิดศึกสาเหตุเภทไภย ก็เพราะใครทำความไว้งามภักตร์
ครั้งหนึ่งก็ให้เสียวาจา อายชาวดาหาอาณาจักร
ครั้งนี้เร่งคิดดูจงนัก จะซ้ำให้เสียศักดิ์ก็ตามที
แม้นมิยกพลไกรไปช่วย ถึงเรามอดม้วยก็อย่ามาดูผี
อย่าดูทั้งเปลวอัคคี แต่นี้ขาดกันจนบรรไดย

ฯ ๑๐ คำ ฯ

บทละครที่ทรงพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อแต่งแล้วยังส่งประทานเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีไปลองซ้อมกระบวนรำอิกชั้น ๑ เล่ากันว่าเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีให้เอาพระฉายบานใหญ่มาตั้ง แล้ว

ทรงรำทำบททอดพระเนตรในพระฉาย ปฤกษากับนายทองอยู่ นายรุ่ง ช่วยกันแก้ไขกระบวรรำไปจนเห็นงามจึ่งเอาเปนยุติ ถ้าขัดข้องบางที่ถึงกราบทูลขอให้แก้บทก็มี เมื่อเจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีทรงคิดกระบวรรำเปนยุติอย่างใด ก็ทรงซ้อมให้นายทองอยู่ นายรุ่ง ไปหัดลครหลวงที่โรงลครริมต้นสน (อยู่น่าประตูพรหมศรีสวัสดิ์ ตรงที่สร้างหอธรรมสังเวชเมื่อรัชกาลที่ ๔) แล้วลครไปซ้อมถวายพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาไลยทอดพระเนตร ทรงติเตียนแก้ไขกระบวรรำอิกชั้น ๑ จึ่งจะได้ยุติลงเปนแบบแผน

ว่าโดยทางตำนานการเล่นลคร รัชกาลที่ ๒ นับเปนหัวต่อของตำนานลครตอน ๑ ด้วยแต่ก่อนนั้นมากระบวรเล่นลคร จะเปนวิธีรำก็ดี บทลครก็ดี เล่นตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า บทลครพระราชนิพนธ์ที่แต่งใหม่ในรัชกาลที่ ๑ ก็ทรงพระราชนิพนธ์เพื่อจะให้มีขึ้นเปนแบบฉบับสำหรับพระนครเปนข้อสำคัญ บททรงพระราชนิพนธ์อย่างไร ครูลครก็ต้องฝึกซ้อมผสมลครไปตามบทนั้น ด้วยเหตุนี้ลครเล่นบทพระราชนิพนธ์ครั้งรัชกาลที่ ๑ เช่นเรื่องอุณรุท จึงดูชักช้าชวนรำคาญ เพราะบทมิได้แต่งปรุงไปกับวิธีเล่นลครด้วยกัน ในรัชกาลที่ ๒ ทรงพระราชนิพนธ์บทสำหรับเล่นลครเปนข้อสำคัญ เปนต้นว่าเรื่องลครที่ทรงเลือกมาแต่งบทก็ดี บทที่แต่งขึ้นก็ดี เอาแต่ที่เหมาะแก่กระบวรเล่นลครเปนประมาณ เมื่อแต่งบทแล้วยังให้สอบซ้อมกระบวรรำให้เข้ากับบท จนเห็นเข้ากันเรียบร้อยงดงามแล้วจึงเอาเปนใช้ได้ เพราะฉนั้นกระบวรลครครั้งรัชกาล

ที่ ๒ ทั้งบทแลวิธีรำจึงวิเศษกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคยปรากฏมาแต่ก่อน จึงได้นับถือกันเปนแบบอย่างของละครรำที่เล่นสืบต่อมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ ควรนับว่าแบบละครรำของกรงรัตนโกสินทร์ได้เกิดขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๒ เปนเดิมมา

แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๒ แบบแลบทละครซึ่งทรงขึ้นใหม่ครั้งนั้น เปนแต่เล่นละครหลวง ผู้อื่นหามีใครกล้าเอาอย่างของหลวงไปเล่นไม่ เจ้านายต่างกรม เปนต้นว่ากรมพระราชวังบวร ฯ ก็ปรากฏว่าทรงหัดแต่งวผู้หญิง[๑] พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงหัดโขนตามประเพณีเดิม เพราะฉนั้นตัวละครครั้งรัชกาลที่ ๒ ที่ได้เปนครูละครต่อมาจึงมีแต่ผู้หญิงเปนพื้น มีชื่อปรากฏต่อมาหลายคน คือ :—

ครูยืนเครื่อง

๑ เจ้าจอมมารดาแย้ม เปนตัวอิเหนา มักเรียกกันว่าคุณโตแย้ม ได้เปนครูอิเหนาต่อมาแทบทั้งบ้านทั้งเมือง อยู่มาจนรัชกาลที่ ๕

๒ คุณมาลัย เปนตัวหย้าหรัน แลเปนพระสังข์ด้วย ได้เปนท้าววรจันทร์ในรัชกาลที่ ๔ แล้วเลื่อนเปนท้าววรคณานันต์ในรัชกาลที่ ๕ เปนผู้อำนวยการละครหลวงทั้ง ๒ รัชกาล

---

๑ งิ้วผู้หญิงของกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ อยู่มาจนรัชกาลที่ ๕ คนหนึ่งชื่อ คล้าย เปนพนักงานเลี้ยงนกที่ในพระบรมมหาราชวัง เคยร้องงิ้วถวายเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์เนือง ๆ

๓ คุณน้อย เปนตัวจรกา ได้เปนครูลครหลวงในรัชกาลที่ ๔

๔ คุณจาด เปนตัวล่าสำ ได้เปนครูลครหลวงในรัชกาลที่ ๔

๕ คุณทับทิม เปนตัวพระมงกุฎลครชั้นเด็ก ได้เปนครูลครพระองค์เจ้าดวงประภาวังน่าในรัชกาลที่ ๔

๖ คุณบัว เปนตัวท้าวสามนต์ ถึงรัชกาลที่ ๓ ไปเปนหม่อมห้ามกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ครั้นรัชกาลที่ ๔ กลับมาเปนครูลครหลวงเปนผู้อำนวยการลครหลวงเวลาเล่นลครนอก

๗ คุณชำ เปนตัวเงาะ ได้เปนครูลครหลวงแต่รัชกาลที่ ๔ มาจนรัชกาลที่ ๕

๘ คุณจัน เปนตัวพระสังข์ชั้นเด็ก ได้เปนครลครพระองค์เจ้าดวงประภาวังน่าในรัชกาลที่ ๔

๙ คุณน้อยงอก เปนตัวไกรทอง ได้เปนครูลครวังน่าในรัชกาลที่ ๓ แลเปนครูลครเจ้าพระยานคร ฯ น้อย ถึงรัชกาลที่ ๔ กลับมาเปนครูลครสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศริสุริยวงศ์ แลเปนครูลครเจ้าคุณจอมมารดาเอมวังน่าในรัชกาลที่ ๕ ด้วย

๑๐ คุณอิ่ม เปนตัวหย้าหรัน ได้เปนครูลครเจ้าคุณจอมมารดาเอมวังน่าในรัชกาลที่ ๕

ครูยักษ์

๑๑ คุณพัน เปนตัวอินทรชิต ได้เปนครูลครหลวงในรัชกาลที่ ๔ แลเปนผู้อำนวยการลครหลวงเวลาเล่นเรื่องรามเกียรติ์

๑๒ คุณน้อย จะเปนยักษ์ตัวใดหาทราบไม่ ได้เปนครูลครหลวงในรัชกาลที่ ๔

ครูลิง

๑๓ คุณภู่ เปนตัวหณุมาน ได้เปนครูลครหลวงในรัชกาลที่ ๔

ครูนาง

๑๔ คุณขำ เปนตัวนางบาหยัน ได้เปนครูลครหลวงในรัชกาลที่ ๔

๑๕ คุณพุ่ม เปนตัวนางกันจะหนา ได้เปนครูลครหลวงในรัชกาลที่ ๔

๑๖ คุณองุ่น เปนตัวนางสีดา ได้เปนครูลครหลวงแต่รัชกาลที่ ๔ มาจนรัชกาลที่ ๕

ตัวลครรัชกาลที่ ๒ ยังมีชื่อปรากฏอิกหลายคน เช่นคุณน้อย สุหรานากง ที่สร้างวัดอัมพวันเปนต้น แต่ไม่ปรากฏว่าได้เปนครูผีกหัดลครที่มีต่อมา จึงมิได้นับไว้ในพวกครูลคร[๑]

ตำนานลครครั้งรัชกาลที่ ๓

ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรังเกียจการเล่นลคร พอเสวยราชย์ก็โปรดให้เลิกลครหลวงเสีย ไม่ทรงเล่นลครจนตลอดรัชกาล เล่ากันมาว่าถึงโขนข้าหลวงเดิมซึ่งโปรดให้

๑ ตัวลครในรัชกาลหลังต่อไป ที่ไม่ปรากฏว่าได้เปนครูก็ไม่ได้กล่าวในหนังสือนี้เหมือนกัน.

ฝีกหัดไว้เมื่อครั้งยังเปนกรม เมื่อเสด็จผ่านพิภพแล้วก็โปรดให้เลิก
เสียด้วย แต่การที่เลิกฉครหลวงครั้งนั้น กลับเปนเหตุให้เล่นฉคร
กันขึ้นแพร่หลายกว่าแต่ก่อน เพราะผู้นิยมแบบอย่างฉครหลวงครั้ง
รัชกาลที่ ๒ มีมาก แต่ก่อนไม่กล้าจะเอาอย่างไปเล่น ด้วยเกรง
ว่าจะเปนการแข่งของหลวง ครั้นฉครหลวงเลิกเสียแล้ว ผู้มีบันดา
ศักดิ์สูงก็พากันหัดฉครตามแบบหลวงครั้งรัชกาลที่ ๒ ขึ้นหลายแห่ง ส่วน
เจ้านายนั้นมีกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพเปนต้น ตลอดจน
เจ้านายต่างกรมแลหากรมมิได้ก็หลายพระพงศ์ ส่วนขุนนางก็มีตั้ง
แต่เสนาบดีเปนต้น ต่างหัดฉครแบบหลวงขึ้นตามกัน ผู้ที่เกรงว่า
พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรด ในชั้นแรกก็เปน
แต่ลักเล่น ดังเช่นเจ้านายที่หัดโขนมาตามแบบโบราณก็หัดโขนให้
เล่นฉครด้วย ที่กล้าหัดฉครขึ้นใหม่ที่เดียวก็มี ดังเช่นกรมพระ
ราชวังบวรมหาศักดิพลเสพก็ทรงหัดฉครผู้หญิงวังน่าขึ้นทั้งชุด นอก
จากกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ยังมีเจ้าพระยาบดินทรเดชา
(สิงห์ สิงห์เสนี) กับเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณนคร)
ที่กล้าหัดฉครผู้หญิงขึ้นอีก ๒ โรง[๑] ก็ไม่ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จ ฯ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกริ้วกราดฤๅทรงห้ามปรามอย่างใด ผู้ที่ฝีกหัด

---

๑ กล่าวกันที่เมืองนครศรีธรรมราชว่า เจ้าพระยานคร ฯ น้อย หัดฉครผู้หญิง
มาแต่ในรัชกาลที่ ๒ ข้อนี้ข้าพเจ้าสงไสยอยู่ ด้วยครั้งนั้นยังเปนแต่พระยา พึ่ง
เปนเจ้าพระยาต่อในรัชกาลที่ ๓

ละครขึ้นในชั้นหลังจึงมิใคร่จะบีดบังดังชั้นแรก

ความที่ว่าพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดละคร แต่ไม่ทรงห้ามปรามผู้อื่นที่เล่นละคร ข้อนี้ในประกาศกระแสรับสั่งครั้งรัชกาลที่ ๔ เมื่อพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ผู้อื่นมีละครผู้หญิงได้นั้น ก็กล่าวความว่า “พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดละครเปนแต่ว่าทรงแช่งชักติเตียนจะมิให้ผู้อื่นเล่น ถึงกระนั้นก็มีผู้ฉลักเล่นเงียบ ๆ ด้วยกันหลายราย” ดังนี้ เนื้อความก็ตรงกัน เมื่อพิเคราะห์ดูในเวลานี้ก็ดูเหมือนจะแลเห็นได้ว่าเพราะเหตุใดจึงไม่ทรงห้าม เพราะพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรังเกียจการเล่นละครเปนส่วนพระองค์ จึงทรงเลิกละครหลวงเสีย เมื่อทรงทราบว่าใครหัดละครขึ้นก็ย่อมจะทรงติเตียนเปนธรรมดา แต่มิได้มีพระราชประสงค์จะให้เลิกละครเสียทั้งนั้นทีเดียว เพราะละครเปนการเล่นสำหรับบ้านเมืองมาแต่โบราณ แม้มีงานมหรศพของหลวงก็ยังต้องเล่นละครอยู่ตามประเพณี ข้อที่ทรงรังเกียจเฉภาะแต่การที่ผู้มีบันดาศักดิ์หัดละคร แต่ฝ่ายข้างผู้ที่หัดละครก็มีข้ออ้างอย่างหนึ่งว่า แบบแลบทละครซึ่งพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาไลยได้ทรงไว้ เปนของประณีตบรรจงไม่เคยมีเสมอเหมือนมาแต่ก่อน ถ้าทอดทิ้งเสียไม่มีใครผีกหัดให้ละครเล่นรักษาไว้ แบบแผนละครหลวงก็จะสูญไปเสีย ความที่กล่าวข้อนี้เปนความจริง ก็เหมือนเปนเครื่องป้องกันอยู่อีกอย่าง ๑ แม้พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรังเกียจการเล่นละคร จึง

มิได้ทรงห้ามปรามผู้อื่น โดยพระราชานุภาพ

เพราะประวัติเหตุเปนดังได้แสดงมา ละครที่หัดขึ้นในรัชกาลที่ ๓ จึงเปนแต่ละครของเจ้านายแลขุนนางผู้ใหญ่หัดขึ้นเปนเครื่องประดับเกียรติยศเปนพื้น ด้วนหัดตามแบบละครหลวงครั้งรัชกาลที่ ๒ ทั้งนั้น เวลานั้นครูทองอยู่กับครูรุ่ง ซึ่งเปนครูละครหลวงครั้งรัชกาลที่ ๒ ยังมีชีวิตรอยู่ ครูทั้งสองนั้นจึงได้เปนผู้ฝึกหัดทุกโรง เล่ากันว่าครูทองอยู่ครูรุ่งได้บำเหน็จจนสามารถสร้างบ้านแลปลูกเรือนฝากระดานอยู่ได้ ใหญ่โตทั้ง ๒ คน บรรดาละครที่หัดขึ้นครั้งนั้น เล่นทั้งละครในแลละครนอก ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์บทไว้เมื่อรัชกาลที่ ๒ แต่เรื่องอิเหนาเปนเรื่องที่นิยมกันยิ่งกว่าเรื่องอื่น แต่ละครนอกซึ่งราษฎรเล่นกันในพื้นเมืองยังคงเล่นตามแบบแลบทโบราณ ไม่มีใครกล้าเอาบทพระราชนิพนธ์ไปเล่นจนตลอดรัชกาลที่ ๓

ละครของเจ้านายแลขุนนางผู้ใหญ่ ซึ่งหัดขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๓ ที่มีชื่อปรากฏมาจนบัดนี้มีหลายโรง คือ :—

(๑) ละครวังน่า กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงหัดขึ้นโรง ๑ เปนละครผู้หญิงทั้งโรง เล่นทั้งเรื่องพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ แลเรื่องอื่นซึ่งทรงพระราชนิพนธ์เปนบทละครนอกขึ้นใหม่มี ๔ เรื่อง[๑] คือ :—

เรื่องรามเกียรติ์ ตอนหนุมานอาสา แต่งบทให้นางเบญกาย

---

๑ เรื่องละครนอกของกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพที่กล่าวในนี้ ว่าตามบทละครซึ่งมีฉบับอยู่ในหอพระสมุด ฯ

กับนางสุวรรณกันยุมาหิ้งกัน ทำนองเรื่องไกรทองเรื่อง ๑
เรื่องกากี ตอนครุธลักนางกากีเรื่อง ๑
เรื่องพระลอ ตอนพระลอคลั่งเรื่อง ๑
เรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนลาวทองลงมาพบกับนางวันทองตอน ๑
ตอนขุนแผนชิ้นเรือนขุนช้างตอน ๑ ตอนนางวันทองห้ามทัพตอน ๑
ฉครวังน่าเล่นอยู่เพียง ๙ ปี พอสิ้นพระชนมายุกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพแล้วก็เลิก

(๒) ฉครพระบาทสมเด็จ ฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเปนเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศร์รังสรรค์โรง ๑ เล่ากันว่ากระบวรเล่นเปนแต่กระนั้นเอง เพราะเจ้าของไม่สู้เอาพระไทยใส่ ทรงเล่นอยู่หน่อยหนึ่งก็เลิกเสียแต่เมื่อยังเปนกรม โปรดทรงแต่บีพาทย์

(๓) ฉครกรมหลวงรักษรณเรศร์โรง ๑ เล่ากันว่าเล่นอิเหนาบทพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ หาเล่นบทพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ เหมือนโรงอื่นไม่

(๔) ฉครกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ เมื่อยังเปนกรมขุนพิพิธภูเบนทร์โรง ๑ เล่ากันว่ากระบวรรำดีกว่าโรงอื่นทั้งนั้น

(๕) ฉครกรมพระพิทักษเทเวศร์ เมื่อยังเปนกรมหมื่นโรง ๑

(๖) ฉครกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ เมื่อยังเปนพระองค์เจ้าทินกรโรง ๑ เล่ากันว่าตัวฉครหัดรำแบบฉครหลวง แต่โปรดทรงเรื่องฉครนอก ได้ทรงแต่งบทฉครนอกขึ้น ๓ เรื่อง คือ:—

เรื่องสุวรรณหงษ์เรื่อง ๑
เรื่องนางแก้วหน้าม้าเรื่อง ๑
เรื่องนางกุดาเรื่อง ๑

ดูเหมือนจะยังมีเรื่องอื่นอีก แต่ไม่ทราบแน่เหมือน ๓ เรื่องที่กล่าวมา บทละครของกรมหลวงภูวเนตร ฯ ละครชั้นหลังเล่นกันแพร่หลาย นับถือกันว่าดีทัดพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒

(๗) ละครพระองค์เจ้าลักษณานุคุณ เล่ากันว่าเดิมได้โขนช้างหลวงเดิมพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปทรงเล่นโขนตามประเพณีเก่าอยู่ก่อน ภายหลังจึงโปรดให้นายเกษพระรามโขนช้างหลวงเดิมเป็นครูหัดละครขึ้นโรง ๑ เพราะฉนั้นนายเกษพระรามจึงได้เป็นครูครอบโขนละครเมื่อรัชกาลที่ ๔

(๘) ละครกรมหมื่นภูมินทรภักดี เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าลดาวัลย์โรง ๑ แต่มาเลิกเสียเมื่อรัชกาลที่ ๔

(๙) ละครสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ หัดขึ้นเมื่อยังเป็นพระยาศรีพิพัฒน์โรง ๑ แต่ว่าเล่นอยู่ไม่ช้าก็เลิก

(๑๐) ละครเจ้าพระยาบดินทรเดชา เป็นละครผู้หญิงโรง ๑ เล่ากันว่าเดิมหัดโขนให้เล่นเป็นละครผู้ชาย แล้วจึงหัดละครผู้หญิงขึ้น ครั้นเมื่อไปขัดตาทัพอยู่ที่เมืองอุดงค์มีไชย พาละครผู้หญิงไปด้วย จึงไปเป็นครูหัดละครผู้หญิงของสมเด็จพระหริรักษ์ (นักพระองค์ด้วง) เจ้ากรุงกัมพูชาขึ้นอีกโรง ๑ ด้วยละครที่มีในกรุงกัมพูชานั้น แรกมีขึ้น

เมื่อครั้งนักพระองค์จันเปนสมเด็จพระอุไทยราชาเจ้ากรุงกัมพูชา ได้ครูออกไปจากกรุงเทพ ฯ เมื่อรัชกาลที่ ๑ เปนละครนอก สมเด็จพระหิรรักษ์มาหัดละครในไปจากเจ้าพระยาบดินทรเดชา จึงได้มีละครในที่กรุงกัมพูชาแต่นั้นมา

(๑๑) ละครเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) เปนละครผู้หญิงอิกโรง ๑ เล่ากันว่าเดิมหัดโขนผู้ชาย แล้วกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพพระราชทานเครื่องละครแลตัวละครผู้หญิงวังน่าไปหลายคน[๑] เพราะเจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) เปนพระญาติของกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์นั้น จึงหัดละครผู้หญิงขึ้นที่เมืองนครศรีธรรมราช ตัวละครโรงนี้ได้เปนครูละครที่เมืองนคร ฯ แลเมืองตะกั่วป่า ที่เล่นต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕

ความนิยมแบบแลบทละครหลวงรัชกาลที่ ๒ ไม่เฉภาะแต่ผู้ที่เล่นละครเท่านั้น ถึงข้าราชการที่หัดมโหรีผู้หญิงมาแต่ก่อน ก็แปลงกระบวรมโหรีเล่นเปนละครกลายกันชุกชุม คือเอาบทละครอิเหนาพระราชนิพนธ์มาให้พวกมโหรีร้องลำนำเข้ากับเครื่องมโหรีปี่พาทย์เปนเรื่องไปอย่างเล่นละคร ผิดกันแต่ไม่มีตัวละครเท่านั้น ที่พระมหามนตรี ทรัพย์ กล่าวในเพลงยาวว่าพระมหาเทพ (ทองปาน) เมื่อยังเปนจมื่นราชามาตย์ว่า:—

---

๑ ที่กล่าวกันว่าพระราชทานตัวละครผู้หญิงวังน่าออกไปนั้น ข้าพเจ้าสงไสยว่าจะได้เปนมรฎกไปเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคตแล้ว.

"ถึงเพลาเจ้าคุณออกจากเฝ้า ให้ร้องเรื่องอิเหนาเมื่อเช้าถ้ำ
ฝ่ายหม่อมหม่อมก็คนองร้องลำนำ จนท้องน้ำเดือดระบือชา"

ดังนี้ ก็คือการที่เล่นละครนอกนั้นเอง

ละครนอกครั้งรัชกาลที่ ๓ ที่มีชื่อปรากฏต่อมา คือละครของเจ้าจอมมารดาอัมพารัชกาลที่ ๒ หัดขึ้นเองโรง ๑ กับละครเจ้ากรับโรง ๑ แต่ละครเจ้ากรับ[๑] เปนมีชื่อเสียงยิ่งกว่าโรงอื่น

ตัวเจ้ากรับนั้นเกิดในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีชาด พ.ศ. ๒๓๔๙ เปนบุตรนายถินนางกุ บ้านเดิมอยู่หลังวัดระฆัง ว่าที่จริงนั้นชื่อกลับ เพราะเดิมมีพี่ชายคนหนึ่ง มารดาพาลงเรือไปเที่ยวชายขนม ตกน้ำหายไปที่น่าวัดระฆัง ต่อมามารดาพายเรือไปชายขนมถึงตรงนั้นเข้ามักร้องไห้ด้วยความคิดถึงบุตรที่หาย วันหนึ่งไปพบหญิงมอญจอดเรืออยู่ที่น่าวัดระฆัง หญิงมอญนั้นรับจะทำวิทยาคมให้ได้บุตรกลับคืนมา แต่นั้นมารดาก็ตั้งครรภ์ ครั้นคลอดเปนชายจึงให้ชื่อว่ากลับตามที่สมคำยายมอญรับว่าจะให้บุตรกลับมานั้น แรกเจ้ากรับจะเปนละครได้ไปฝึกหัดต่อครูทองอยู่ก่อน แล้วจึงมาเปนตัวละครโรงครูบุญยัง อยู่กับครูบุญยังมาจนครูบุญยังตาย เจ้ากรับจึงเปนหัวน่ารวบรวมพวกละครเล่นเปนละครของเจ้ากรับเอง เพราะฉนั้นจึงเปนผู้รักษาแบบละครนอก

---

๑ ตัวละครผู้ชายเรียกกันว่า "เจ้า" ด้วยเหตุใดหาทราบไม่ ได้ยินแต่เรียกกันว่าเจ้ากรับ ดังนี้มาแต่ไร ๆ นายเนตรนายต่ายละครที่มีชื่อเสียงในรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕ ก็มีคนเรียกกันว่า เจ้าเนตร เจ้าต่าย.

เรื่องประวัติของเจ้ากรับที่กล่าวต่อไปนี้ได้ความจากพระภิกษุหมาด เดิมเปนคนบอกบทละครของเจ้ากรับ.

ของครูบุญยังต่อมา เมื่อได้เปนนายโรงละครแล้ว เจ้ากรับย้ายไป
ตั้งบ้านเรือนที่ปากคลองบางตำหรุ หาผู้คนมาฝึกหัดเปนละครเพิ่มเติม
จนเปนละครโรงใหญ่ ได้ผลประโยชน์พูนเพื่อยจึงสร้างวัดนายโรงขึ้น
ที่ใกล้บ้าน ตัวเจ้ากรับนั้นถวายตัวเปนข้าในกรมหมื่นอับศรสุดาเทพ
เมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว เปนข้าในสมเด็จพระนางโสมนัศต่อมาถึงรัชกาล
ที่ ๔ ได้เล่นถวายตัวในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทอดพระเนตร แลว่าเมื่อมีงานฉลองคลองผดุงกรุงเกษม เมื่อปีชาล
พ.ศ. ๒๓๙๗ เจ้ากรับอาสาเล่นละครถึง ๗ โรง แต่ละครของเจ้ากรับ
เปนละครผู้ชายทั้งนั้น มาถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อพระราชทานพระบรม
ราชานุญาตให้หัดละครผู้หญิงได้ข้างนอกวัง เจ้ากรับคิดอ่านหัดถูกหลาน
ชิ้นหมายจะให้เล่นผสมโรงกับผู้หญิง แต่พอหัดรำได้ก็มักมีข้าราชการ
ที่มีบันดาศักดิ์ขอไปเสีย (มีชื่อปรากฏเปนครูละครต่อไปข้างน่า) เจ้า
กรับก็เลยไม่ได้เล่นผสมโรงกับผู้หญิง เจ้ากรับตายในรัชกาลที่ ๔ เมื่อ
ปีชาล พ.ศ. ๒๔๐๙ อายุได้ ๖๑ ปี

ในรัชกาลที่ ๓ ไม่มีละครหลวง ตัวละครครั้งรัชกาลที่ ๓ ที่เปน
ครูต่อมาจึงเปนผู้ชายเปนพื้น มีชื่อเสียงปรากฏหลายคน คือ:—

ครูยิ้นเครื่อง

๑ นายเกษ เปนตัวพระรามโขนข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เปนครูละครพระองค์เจ้าลักขณานุคุณในรัช

กาลที่ ๓ แล้วเปนครูครอบโขนละครต่อมาในรัชกาลที่ ๔

๒ นายชุนทอง เปนตัวอิเหนาละครกรมหลวงรักษรณเรศร์ ว่าได้เปนครูหัดละครกรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศในรัชกาลที่ ๔

๓ นายทองอยู่ เปนตัวพระลักษณ์ละครกรมหลวงรักษรณเรศร์ ได้เปนครูละครพระยาพิไชยสงคราม (อ่ำ) ในรัชกาลที่ ๕

๔ นายน้อย เปนตัวสังคามาระตาละครกรมหลวงรักษรณเรศร์ ได้เปนครูละครพระยาพิไชยสงคราม (อ่ำ) ในรัชกาลที่ ๕

๕ นายทับ เปนตัวล่าสำละครกรมหลวงรักษรณเรศร์ หัดลูกหลานเปนละครนอกขึ้นในรัชกาลที่ ๔

๖ นายบัว เปนตัวอิเหนาละครกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ ได้เปนครูละครหลวงในรัชกาลที่ ๔ แลเปนครูละครสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ด้วย

๗ นายนิ่ม เปนตัวอิเหนาละครกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ ได้เปนครูละครพระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงค์ฤทธิ์ ละครเจ้าพระยานรรัตน์ แลได้เปนครูครอบละครหลวงในรัชกาลที่ ๕ ด้วย

๘ นายแสง เปนตัวนายโรงละครเจ้าจอมมารดาอัมพา ว่าได้ออกไปเปนครูละครสมเด็จพระนโรดมในกรุงกัมพูชา

๙ นายพ่วง เปนตัวเงาะละครเจ้าจอมมารดาอัมพา ได้เปนครูละครเจ้าจอมมารดาจันรัชกาลที่ ๔ ละครพระยาพิไชยสงคราม (อ่ำ) ในรัชกาลที่ ๕ แลเปนครูละครนอกอีกหลายโรง

ครูยักษ์

๑๐ คุณชำ เปนตัวรามสูรลครวังน่าในรัชกาลที่ ๓ แล้วไปเปนภรรยาเจ้าพระยานคร ฯ น้อย ถึงรัชกาลที่ ๔ กลับมาเปนครูลครหลวง แล้วเปนครูลครเจ้าคุณจอมมารดาเอมในพระราชวังบวร ฯ เมื่อรัชกาลที่ ๕

๑๑ นายแจ้ง เปนตัวมโหธรลครกรมหลวงรักษรณเรศร์ ได้เปนครูลครสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

ครูนาง

๑๒ นายเมือง เปนตัวนางบุษบาลครกรมหลวงรักษรณเรศร์ ได้เปนครูลครกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ

๑๓ นายเพ็ง เปนตัวนางวิยะดาลครกรมหลวงรักษรณเรศร์ ได้เปนครูลครกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ แล้วไปเปนครูลครของสมเด็จพระนโรดมที่กรุงกัมพูชา

๑๔ นายมั่ง เปนตัวนางบุษบาลครกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ ได้เปนครูลครสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

๑๕ นายผึ้ง เปนตัวนางวิยะดาลครกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ ได้เปนครูลครสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

๑๖ นายเกลื่อน เปนตัวนางเอกลครกรมพระพิทักษเทเวศร์ ได้

เปนครูละครพระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงค์ฤทธิ์ แลละครเจ้าพระยานรรัตน์ราชมานิต

๑๗ นายอ่ำ เปนตัวนางละครกรมพระพิทักษเทเวศร์ ได้เปนครูละครหม่อมเจ้า (เต่า) ถมุน ในกรมพระเทเวศร์วัชรินทร์

๑๘ นายพ้อน เปนตัวนางเอกละครกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ได้เปนครูละครเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง แล้วขึ้นไปเปนครูละครของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ที่เมืองเชียงใหม่

๑๙ ชื่อเรื่อง เปนตัวนางศุภลักษณ์ละครผู้หญิงของเจ้าพระยาบดินทรเดชา ได้ไปเปนครูละครของสมเด็จพระนโรดมที่กรุงกัมพูชา

๒๐ ชื่ออิ่ว เปนตัวนางบุษบาละครผู้หญิงของเจ้าพระยาบดินทรเดชา ได้ไปเปนครูละครเจ้าพระยาคทาธรธรณินทร์ที่เมืองพระตะบอง

ตำนานละครครั้งรัชกาลที่ ๔

ถึงรัชกาลที่ ๔ แต่แรกยังไม่มีละครหลวง เพราะละครหลวงเลิกเสียเมื่อรัชกาลที่ ๓ แต่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงรังเกียจการเล่นละครเหมือนอย่างพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางโสมนัศจึงทรงหัดละครเด็กผู้หญิงในพระบรมมหาราชวังขึ้นชุด ๑ แต่ยังไม่ทันจะได้ออกโรง สมเด็จพระนางโสมนัศสิ้นพระชนม์เสียเมื่อปีชวด พ. ศ. ๒๓๙๕ ครั้นถึงปีฉลู พ. ศ. ๒๓๙๖ เปนปีที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๔ มีช้างเผือกแรกมาสู่พระบารมี (คือพระวิมล

รัตนกิริณี[๑]) ทำนองพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงปรารภถึงการที่เคยมีลครหลวงสมโภชช้างเผือกเมื่อในรัชกาลที่ ๒ จึงโปรดให้รวมลครของสมเด็จพระนางโสมนัศผีกหัดเปนลครหลวง ทันออกโรงเล่นสมโภชช้างเผือกตัวที่ ๒ (คือพระวิสุทธรัตนกิริณี) เมื่อปีชาล[๒] พ. ศ. ๒๓๙๗ จึงได้มีลครหลวงขึ้นในรัชกาลที่ ๔ แต่นั้นมา

เมื่อลครหลวงกลับมีขึ้นครั้งนั้น เจ้านายแลขุนนางที่ได้ผีกหัดลครตามแบบหลวงเล่นมาแต่ในรัชกาลที่ ๓ ต่างเกรงว่าจะเปนการเล่นแช่งของหลวง ถึงพากันหยุดเล่นลคร ความทราบถึงพระกรรณพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้ประกาศเมื่อณวันอังคารเดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ ปีเถาะ พ. ศ. ๒๓๙๘ ดังนี้ :—

ประกาศว่าด้วยลครผู้หญิง

ด้วยพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งให้ประกาศแก่พระราชวงศานุวงศ์แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือน ในพระบรมมหาราชวังแลพระบวรราชวังให้รู้จงทั่วกันว่า แต่ก่อนในแผ่นดินพระบาทสมเด็จ

---

๑ ในรัชกาลที่ ๓ ไม่มีลครหลวง พเอิญไม่ได้ช้างเผือกตลอดรัชกาล เมื่อสมโภชพระวิมลรัตนกิริณีในรัชกาลที่ ๔ ยังไม่มีลครหลวง เห็นจะโปรดให้ขอแรงลครหลวงรัชกาลที่ ๒ ที่ยังมีตัวเหลืออยู่เล่นสมโภช จึงได้เอาเปนแบบอย่างมาในรัชกาลที่ ๕ ดังจะปรากฏต่อไปข้างน่า.

๒ ความข้อนี้ทราบที่พบสำเนาหมายรับสั่ง ปรากฏว่าทำพิธีครอบลครหลวงเมื่อต้นปีชาล พระวิสุทธรัตนกิริณีมาในปลายปีชาลนั้น.

พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ แลแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย มีลครผู้หญิงแต่ในวังหลวงแห่งเดียว[๑] ด้วยมีพระราชบัญญัติห้ามมิให้พระราชวงศานุวงศ์แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยผีกหัดลครผู้หญิง เพราะฉนั้นข้างนอกจึงไม่มีใครเล่นลครผู้หญิงได้ ครั้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดลครเปนแต่ว่าทรงแช่งชักติเตียนจะไม่ให้ผู้อื่นเล่น ถึงกระนั้นก็มีผู้ลักเล่นเงียบ ๆ อยู่ด้วยกันหลายราย มาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ พระราชวงศานุวงศ์แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยผู้ใดเล่นลครผู้ชายผู้หญิงก็มิได้ทรงรังเกียจเลย ทรงเห็นว่ามีลครด้วยกันหลายรายดี บ้านเมืองจะได้คึกคื้น จะได้เปนเกียรติยศแผ่นดิน เดี๋ยวนี้ท่านทั้งปวงเห็นว่าลครในหลวงมีขึ้น ก็หามีใครเล่นลครเหมือนอย่างแต่ก่อนไม่ คอยจะกลัวผิดแลชอบอยู่ การอันนี้มิได้ทรงรังเกียจเลย ท่านทั้งปวงเคยเล่นอยู่แต่ก่อนอย่างไรก็ให้เล่นไปเถิด ในหลวงมีการงานอะไรบ้างก็จะได้โปรดให้หาเข้ามาเล่นถวายทอดพระเนตรบ้าง จะได้พระราชทานเงินโรงรางวัลให้บ้าง ผู้ใดจะเล่นก็เล่นเถิด ขอยกแต่รัดเกล้ายอดอย่าง ๑ เครื่องแต่งตัวลงยาอย่าง ๑ พานทองหีบทองเปนเครื่องยศอย่าง ๑ เมื่อบทำขวัญยกแต่แตรสังข์

---

๑ ได้ยินกล่าวกันมาว่า ลครผู้หญิงวังน่ามีทั้งเมื่อรัชกาลที่ ๑ แลรัชกาลที่ ๒ แต่ในประกาศนี้ความชัดเจนว่าลครผู้หญิงมีแต่ในวังหลวงทั้ง ๒ รัชกาล ข้าพเจ้าจึงอนุมัติตามประกาศ.

อย่าง ๑ แล้วอย่าให้ฉุดบุตรชายบุตรหญิงที่เขาไม่สมัคเข้ามาเปนลคร ให้เขาได้ความเดือดร้อนอย่าง ๑ ขอห้ามไว้แต่การเหล่านี้ ให้ท่านทั้งปวงเล่นไปเหมือนอย่างแต่ก่อนเถิด[๑]

ประกาศมาณวันอังคาร เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ ปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗

นอกจากประกาศฉบับนี้มีสำเนาหมายรับสั่งปรากฏอิกฉบับ ๑ ว่าเมื่อณวันเสาร์ เดือนยี่แรม ๑๐ ค่ำ ปีขาลฉศก (พ.ศ. ๒๓๙๗) พระยาบำเรอภักดิ์รับพระราชโองการ ให้ประกาศห้ามมิให้ทำหัวช้างเล่นโขนเล่นลครเปนช้างเผือกฤๅช้างสีปลาด ให้ใช้แต่เปนหัวช้างดำ เว้นแต่ทำหัวช้างเอราวรรณจึงให้ทำเปนช้างเผือกได้

การที่ประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ใคร ๆ มีลครผู้หญิงได้ไม่ห้ามปรามดังแต่ก่อนครั้งนั้น มีผลแก่การเล่นลครต่อมาเปนอันมาก ที่เปนข้อสำคัญนั้คือ เปนเหตุให้เปลี่ยนแปลงการเล่นลคร ซึ่งเปนของผู้ชายเล่นมาแต่ก่อน กลายเปนผู้หญิงเล่นแทบทั่วทั้งเมืองอย่าง ๑ เปนเหตุให้ลครเล่นหาผลประโยชน์ได้มากจนอาจตั้งภาษีลครขึ้นในรัชกาลที่ ๔ นั้นอย่าง ๑ แลเปนเหตุให้เกิดบทลครขึ้นเปนอันมากแต่สมัยนี้เปนต้นมาอย่าง ๑

อันเหตุที่ลครผู้ชายเปลี่ยนเปนลครผู้หญิงไปโดยมากนั้น เพราะ

---

๑ ในประกาศฉบับนี้ข้างท้ายมีเรื่องห้ามมิให้เชื่อถือหมอดูอิกอย่าง ๑ รวมอยู่ในประกาศฉบับเดียวกัน ได้ตัดออกเสีย เพราะไม่เกี่ยวแก่เรื่องลคร.

เมื่อหัดละครผู้หญิงกันได้โดยเปิดเผย ความปรากฏว่าหาเด็กผู้หญิงเปน
ละครได้ง่ายกว่าหาเด็กผู้ชายประการ ๑ หัดละครผู้หญิงค่าใช้จ่ายน้อย
กว่าหัดละครผู้ชาย เพราะละครผู้หญิงเย็บปักเครื่องแต่งตัวได้เองเปน
ต้นนั้นประการ ๑ แลผู้ที่มีงานต่าง ๆ พอใจหาละครผู้หญิงไปเล่น
เพราะประชาชนชอบดูละครผู้หญิงด้วยอีกประการ ๑ ด้วยเหตุเหล่านี้
จึงมีผู้นิยมหัดละครผู้หญิงมากขึ้นโดยลำดับ ถึงพวกละครผู้ชายที่เล่นมา
แต่ก่อนก็เปลี่ยนไปเล่นประสมโรงกับละครผู้หญิง หันเข้าหาความนิยม
ของคนทั้งหลาย ทั้งเปนประโยชน์แก่ตนที่อาจจะผีกหัดลูกหลานหญิง
ในครัวเรือนเดียวกันให้เล่นละคร ช่วยกันประกอบการหาเลี้ยงชีพให้
สดวกขึ้นด้วย ตั้งแต่มีละครผู้หญิงขึ้นแพร่หลาย ผู้ชายที่หัดเปนละคร
ก็น้อยลงทุกที จนละครที่จะเล่นแต่ล้วนผู้ชายทั้งโรงไม่มีดังแต่ก่อน
ความที่ว่ามานี้เปนสามัญทั่วไปในบรรดาละครนอกซึ่งเล่นกันเปนพื้นเมือง
ส่วนละครของผู้มีบันดาศักดินั้นพอได้พระราชทานอนุญาตก็เปลี่ยนไปหัด
เปนละครผู้หญิง ทั้งที่เล่นละครสำหรับประดับเกียรติยศ ฤๅที่หัดละครขึ้น
สำหรับเล่นหาผลประโยชน์ เพราะในรั้ววังแลบ้านช่องที่ใหญ่โตย่อม
มีสัตริบริวารอยู่โดยปรกติ อาจจะหาเด็กผู้หญิงหัดเปนละครได้ง่าย
เมื่อหัดขึ้นแล้วเลี้ยงดูก็ง่ายแลได้ใช้ชิดผิดกับละครผู้ชาย ก็เปนธรรมดา
ที่จะพากันชอบหัดละครผู้หญิงยิ่งกว่าละครผู้ชาย ละครผู้หญิงที่หัดขึ้นเมื่อ
ในรัชกาลที่ ๔ จึงมีมากมายหลายโรง มีทั้งละครของเจ้านายแลละคร
ของขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยตลอดจนละครของคฤหบดี แลละครของพวกตัว

ละครแต่ก่อนคิดหัดถูกหลานเล่นประสมโรง แต่เปนละครหัดขึ้นเล่นหาผลประโยชน์เปนพื้น ที่จะหัดขึ้นแต่สำหรับประดับเกียรติยศอย่างแต่ก่อนมีน้อยแห่ง.

อันเหตุที่ละครเล่นหาผลประโยชน์ได้ในรัชกาลที่ ๔ มากกว่าแต่ก่อนนั้น ก็เนื่องด้วยพระราชทานอนุญาตให้หัดละครผู้หญิงกันได้ทั่วไป เพราะแต่ก่อนมาละครผู้หญิงที่เล่นให้ประชาชนดูมีแต่ละครหลวง (ฤาละครวังน่าเมื่อในรัชกาลที่ ๓) นาน ๆ จะมีครั้งหนึ่ง ถึงมีราษฎรก็ไม่ใคร่จะได้โอกาศดูทั่วถึงกัน ครั้นละครผู้หญิงมีขึ้นแพร่หลาย ราษฎรดูได้ง่ายก็ชอบใจดู เจ้าของงานที่อยากจะให้งานของตนคึกคื้นตลอดจนนายบ่อนเบี้ยที่อยากจะให้ราษฎรไปบ่อนให้มาก ต่างก็หาละครผู้หญิงไปเล่น ละครได้รับงานบ่อย ๆ เจ้าของละครก็ได้ผลประโยชน์มากขึ้น เพราะฉนั้นจึงโปรดให้ตั้งภาษีละครขึ้นเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒ อ้างเหตุในท้องตราว่า เพราะเห็นเจ้าของละครทั้งปวงได้ผลประโยชน์มาก ควรจะต้องเสียภาษีช่วยราชการแผ่นดินบ้าง เหมือนอย่างที่มีประเพณีในต่างประเทศ จึงโปรดให้ตั้งภาษีขึ้น เรียกกันว่าภาษีโขนละคร จีนนิ่มได้เปนขุนสัมมัชชาธิกรเจ้าภาษีคนแรก รับผูกภาษีละครในจังหวัดกรุงเทพ. ๆ หัวเมืองอีก ๒๖ หัวเมือง เปนเงินหลวงปีละ ๕,๔๐๐ บาท พิกัดที่เก็บภาษีละครนั้นเก็บดังนี้ คือ :—

ละครโรงใหญ่เล่นเรื่องละครใน

เล่นเรื่องรามเกียรติ์ เล่นวันกับคืน ๑ ฤาวัน ๑ ภาษี ๒๐ บาท

เล่นเรื่องอิเหนา	เล่นวันกับคืน ๑ ฤๅวัน ๑	ภาษี ๑๖ บาท
เล่นเรื่องอุณรุท	เล่นวันกับคืน ๑ ฤๅวัน ๑	ภาษี ๑๒ บาท

ละครเล่นเรื่องละครนอก

ละครกุมปนี คือเลือกคัดแต่ตัวดีเล่นประสมโรงกัน (เล่นวัน๑)		ภาษี ๔ บาท
ละครสามัญเล่นงานปลีก	เล่นวันกับคืน ๑	ภาษี ๓ บาท
ละครสามัญเล่นงานปลีก	เล่นวัน ๑	ภาษี ๒ บาท
ละครสามัญเล่นงานปลีก	เล่นคืน ๑	ภาษี ๑ บาท
ละครเล่นงานเหมา	เล่นวันกับคืน ๑	ภาษี ๑ บาท ๕๐ สตางค์
ละครเล่นงานเหมา	เล่นวัน ๑	ภาษี ๑ บาท
ละครเล่นงานเหมา	เล่นคืน ๑	ภาษี ๕๐ สตางค์

ละครหลวงแลละครที่เกณฑ์เล่นงานหลวงยกเว้นไม่ต้องเสียภาษี ยังมีการเล่นอย่างอื่นรวมอยู่ในภาษีละครอีกหลายอย่าง จะกล่าวไว้ด้วยพอให้ทราบความตลอดเรื่อง คือ:—

โขน	เล่นวัน ๑	ภาษี ๔ บาท
ละครน่าจอหนัง เล่นเรื่องรามเกียรติ์ ตัวละครแต่ ๑๐ คนขึ้นไป	เล่นคืน ๑	ภาษี ๒๐ บาท
ละครน่าจอหนัง ตัวละครน้อยกว่า ๑๐ คน		ภาษี ๒ บาท ๕๐ สตางค์
ละครชาตรีแลละครแขก	เล่นวัน ๑	ภาษี ๕๐ สตางค์
เพลง	เล่นวัน ๑	ภาษี ๑ บาท
แคน มอญรำ ทวายรำ	เล่นวัน ๑	ภาษี ๕๐ สตางค์

กลองยาว	เล่นวัน ๑ ภาษี ๑๒ สตางค์ครึ่ง (คือเพื่อง ๑)
หุ่นไทย	เล่นวัน ๑ ภาษี ๑ บาท
หนังไทย	เล่นคืน ๑ ภาษี ๕๐ สตางค์
งิ้ว	เล่นวัน ๑ ภาษี ๕ บาท
หุ่นจีน	เล่นวัน ๑ ภาษี ๑ บาท
หนังจีน	เล่นวัน ๑ ภาษี ๕๐ สตางค์

การตั้งภาษีโขนละครชิ้นครั้งนั้น เห็นจะไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อนอันใดนัก ด้วยเจ้าของละครแลการเล่นทั้งปวงที่ต้องเสียภาษีต่างชิ้นอัตราเงินโรงให้แรงชิ้นกว่าแต่ก่อน เป็นต้นว่าละครที่เล่นงานปลีกเป็นสามัญแต่ก่อนเคยเรี่ยกเงินโรงแต่วันละ ๑๖ บาทไปหา ๒๕ บาท ต่างกันตามเรื่องที่คนเล่นมากแลน้อย ก็เพิ่มอัตราเงินโรงชิ้นเป็นวันละ ๒๘ บาท รวมทั้งเบี้ยเลี้ยงเป็นวันละเจ็ดตำลึงสิบสลึง เรียกเป็นประเพณีทั่วไป ละครก็ยังหางานเล่นได้ไม่ฝืดเคือง ข้อนี้เห็นได้ด้วยเงินหลวงที่ได้จากภาษีโขนละครเพิ่มชิ้นโดยลำดับมา ปีที่ได้มากที่สุดจะเป็นจำนวนเงินเท่าใดไม่ทราบแน่ ทราบแต่ว่าเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙ ในรัชกาลที่ ๕ จำนวนเงินหลวงที่ได้จากภาษีละครเป็นเงิน ๓๖,๐๐๐ บาท มากกว่าเมื่อแรกตั้งภาษีแทบถึง ๙ เท่า

ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) ประกาศแก้ไขภาษีโขนละครเมื่อวันที่ ๑ มีนาคม แต่นั้นมาเรียกว่า "อากรมหรศพ" เก็บภาษีการเล่นต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว แลซึ่งเกิด

เปนทางได้ผลประโยชน์ขึ้นในชั้นหลังอีกหลายอย่าง คือ :—

ละครชาตรีที่เล่นเทียมละครนอก	เก็บภาษีวันละ ๔ บาท
หนังตลุง	เก็บภาษีคืนละ ๕๐ สตางค์
ศักรวา	เก็บภาษีคืนละบาท ๑
เสภา	เก็บภาษีคืนละ ๕๐ สตางค์
ลิเก	เก็บภาษีคืนละ ๒ บาท
บีพาทย์ ฤามโหรี ฤากลองแขกเครื่องใหญ่	เก็บภาษีวันละ บาท ๑
บีพาทย์ ฤามโหรี ฤากลองแขกเครื่องเล็ก	เก็บภาษีวันละ ๕๐ สตางค

จำอวดสวดศพ เก็บภาษีคืนละ ๘ บาท

จำนวนเงินหลวงที่ได้จากอากรมหรศพเพิ่มเติมขึ้นอิกเปนอันมาก ในจำนวน พ.ศ. ๒๔๔๗ เปนเงินถึง ๑๖๗,๘๒๘ บาท

แต่ต่อมาเมื่อ ทรงพระราชดำริห์จะเลิก การเล่นเบี้ยเสี้ยให้หมด โปรดให้ลดจำนวนบ่อนเบี้ยให้น้อยลง การเล่นละครแลเครื่องมหรศพต่าง ๆ หาผลประโยชน์ได้น้อยลง พวกที่เคยเล่นละครก็พากันเลิกเสี้ยโดยมาก เงินอากรมหรศพจำนวน พ.ศ. ๒๔๔๙ ตกลงคงแต่ ๓๑,๐๐๖ บาท ความประจักษ์แก่พระราชหฤไทย จึงโปรด ฯ ให้ประกาศเมื่อวันที่ ๙ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ว่า การมหรศพต่าง ๆ นั้นเปนเครื่องบำรุงความศุขสำราญของราษฎร แต่

ก่อนมา พวกเล่นมหรศพหาผลประโยชน์ได้มากเพราะเหตุที่รับงานเหมา
เล่นตามบ่อนเบี้ยเปนพื้น จึงได้เก็บอากรมหรศพ บัดนี้ทรงทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า ตั้งแต่โปรดให้ลดจำนวนบ่อนเบี้ยลง ช่อง
ทางที่พวกเล่นมหรศพจะหาผลประโยชน์ได้น้อยลงไม่เหมือนแต่ก่อน
ที่ต้องเสี่ยค่าอากรเปนการเดือดร้อน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
ให้คงเก็บอากรมหรศพแต่เฉภาะที่รับเล่นงานบ่อนเบี้ย ถ้าเล่นเพื่อการ
อย่างอื่นนอกจากบ่อนเบี้ยแล้ว อย่าให้เก็บอากรต่อไป การเล่น
ละครแลเครื่องมหรศพทั้งปวงนับว่าเล่นได้เปล่าแต่มีประกาศนี้เปนต้นมา
เพราะเวลาเมื่อประกาศนั้นบ่อนเบี้ยตามหัวเมืองเลิกหมดทุกมณฑลแล้ว
ยังมีเหลืออยู่แต่ในกรุงเทพ ฯ เพียง ๑๓ ตำบล บ่อนเบี้ยมาเลิกหมดเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๖๐ ในรัชกาลปัตยุบันนี้ อากรมหรศพก็เลิกหมดแต่ศกนั้นมา

ข้อที่ว่าพระบรมราชานุญาตในการเล่นละครเมื่อรัชกาลที่ ๔ มีผล
ตลอดไปถึงบทละครนั้น จะต้องอธิบายย้อนความขึ้นไปสักหน่อย คือ
บรรดาบทละครไทยที่แต่งมาแต่โบราณ จะเปนบทที่เอาเรื่องมาแต่
หนังสือชาดก เช่นเรื่องสังข์ทองก็ดี ฤๅเอาเรื่องมาแต่นิทานในพื้น
เมือง เช่นเรื่องไกรทองก็ดี มักแต่งแต่ต้นไปจนจบเรื่องเหมือน
อย่างหนังสือกลอนอ่าน ผิดกันแต่แต่งกระบวนกลอนให้เปนบทละคร
เพราะฉนั้นหนังสือบทละครของโบราณ ละครจึงเล่นได้สดวกแต่เปน
ตอน ๆ บางตอนละครเล่นก็ชวนเบื่อไม่น่าดู แม้บทละครอิเหนาพระราช
นิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ก็เปนเช่นนั้น เพราะทรงแต่งตามแบบโบราณ ต่อ

เมื่อทรงพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนาแล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาไลยจึงทรงพระราชดำริห์แก้ไขกระบวรบทลคร แต่นั้นมาทรง พระราชนิพนธ์เรื่องใด ก็ทรงตัดเอาเรื่อง แต่เฉภาะ ตอนที่เล่นลครมาแต่งบท ตอนที่จะไม่เล่นลครไม่ทรงพระราชนิพนธ์ที่เดียว จึงเกิดแบบบทลครชั้นหลังขึ้นเปนปฐม มาถึงรัชกาลที่ ๓ มีแต่กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ กับกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ที่ทรงแต่งบทลครอย่างใหม่ (เฉภาะตอนที่จะเล่นลคร) ตามแบบพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ แต่ลครโรงอื่น ๆ ที่เปนลครของผู้มีบันดาศักดิ์ก็เล่นบทพระราชนิพนธ์ ที่เปนลครราษฎรไม่กล้าเอาบทพระราชนิพนธ์ไปเล่น ก็เล่นด้วยบทโบราณอยู่อย่างเดิม จนตลอดรัชกาลที่ ๓

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อความปรากฏว่าทรงพระกรุณาโปรด ฯ พระราชทานอนุญาตให้เล่นลครกันได้ตามใจ พวกลครราษฎรจึงเอาบทพระราชนิพนธ์ลครนอกไปเล่น คนก็ชอบกันแพร่หลาย แต่นั้นใครจะแต่งบทลครขึ้นใหม่ ก็แต่งแต่เฉภาะตอนที่จะให้ลครเล่น ตามแบบบทลครพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ทั่วไป แลครั้งนั้นประจวบเวลาหัดลครผู้หญิงกันขึ้นมากมายหลายโรงดังกล่าวมาแล้ว เจ้าของลครต่างเสาะแสวงหาเรื่องเล่นลครของตน จะให้แปลกกว่าโรงอื่นออกไปอิก จึงเกิดบทลครขึ้นใหม่เมื่อรัชกาลที่ ๔ มากมายหลายเรื่องด้วยเหตุดังกล่าวมานี้

บทลครหลวงในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ ตอนพระรามเดินดงขึ้นใหม่ อย่างพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์รัชกาลที่ ๒ ตอน ๑ เปนหนังสือ ๔ เล่มสมุดไทย ทรงพระราชนิพนธ์แปลงบทเบิกโรงเรื่องพระนารายน์ปราบนนทุกเรื่อง ๑ เรื่องพระรามเข้าสวนพิราพเรื่อง ๑ เรื่องระบำเรื่อง ๑ ทรงแต่งบทพระฤาษี แลบทรำต้นไม้ทองเงินเบิกโรงก็อิกหลายบท ในเรื่องอิเหนาได้ทรงพระราชนิพนธ์แปลงบทตอนอุณากรรณบางแห่ง[๑] แต่พระราชนิพนธ์ที่ทรงแปลงนั้น แยกไว้เปนแพนกหนึ่งมิได้รื้อถอนบทเดิม มาในตอนหลังโปรดให้ดครหลวงซ้อมเรื่องยุขันลิขิตอิกเรื่อง ๑ แต่หาได้เล่นไม่ เรื่องยุขันลิขิตนี้กล่าวกันว่ามีบทพระราชนิพนธ์ บางคนว่าเปนพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ บางคนว่าพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔ แต่ยังหาพบฉบับไม่[๒]

บทดครซึ่งผู้อื่นแต่งขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๔ มีมากด้วยกัน จะกล่าวถึงแต่เฉภาะที่เปนเรื่องสำคัญ โดยมีข้อแปลกเฉภาะเรื่อง ฤๅที่เปนเรื่องมีคนนิยมกันแพร่หลาย.

ในจำพวกบทดคร ที่เปนเรื่องแปลกนั้น คือ เรื่องอภัยณุราช

---

๑. บทลครพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔ ที่กล่าวมานี้หอพระสมุด ฯ ได้พิมพ์แล้วทั้งนั้น เว้นแต่ที่ทรงแปลงในเรื่องอิเหนายังหาได้พิมพ์ไม่

๒. บทลครเรื่องยุขันลิขิตมีอยู่ในหอพระสมุด ฯ ดูทำนองเปนเรื่องนิทานเขกเปอเซีย แต่ไทยเราเอามาแต่งจะให้เปนอย่างเรื่องอิเหนาขึ้นอิกเรื่อง ๑ สำนวนกลอนอยู่ในพวกกวีชั้นที่แต่งบทลครพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑

สุนทรภู่แต่งถวายพระองค์เจ้าดวงประภา พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อง ๑ เป็นหนังสือ ๒ เล่มสมุดไทย แปลกที่บทละครของสุนทรภู่มีปรากฏแต่เรื่องอภัยณุราชนี้เรื่องเดียว บทละครแปลกอีกเรื่อง ๑ คือ เรื่องมณีพิไชยตอนต้น รู้ได้ในท้องสำนวนว่า กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ทรงแต่งในรัชกาลที่ ๕ แต่มิได้ปรากฏว่าละครโรงใดเล่นเหมือนอย่างเรื่องอื่น ๆ ที่กรมหลวงภูวเนตร ฯ ทรงพระนิพนธ์ เช่นเรื่องสุวรรณหงษ์เป็นต้น จะเป็นด้วยเหตุใดหาทราบไม่ มีบทละครอีก ๒ เรื่อง กล่าวกันว่าเกิดขึ้นเพราะภาษีละครด้วยตามพิกัดภาษีละคร ใครเล่นละครเรื่องรามเกียรติ์ต้องเสียภาษีถึงวันละ ๒๐ บาท แต่ถ้าเล่นเรื่องละครนอกเสียภาษีเพียงวันละ ๒ บาท จึงมีผู้คิดบทละครเรื่องทิพสังวาลย์เรื่อง ๑ เรื่องคาวีตอนท้าวโสภณลักนางเทพลีลาเรื่อง ๑ ให้มียักษ์แลลิงเล่นคล้าย ๆ กับเรื่องรามเกียรติ์ แต่เป็นเรื่องละครนอกสำหรับเล่นเลี่ยงพิกัดภาษี เป็นเรื่องแปลกด้วยเหตุนี้

แต่บทละครนอกที่ชอบเล่นกันโดยมากนั้น มักตัดเอาเรื่องหนังสืออ่านมาแปลงเป็นบทละคร คือ เรื่องพระอภัยมณี เรื่องลักษณวงศ์เรื่องจันทโครบ ของสุนทรภู่ ๓ เรื่องนี้เป็นต้น กับเรื่องพระสมุทอีกเรื่อง ๑ เหล่านี้เป็นเรื่องสำหรับเล่นละครผู้หญิง ยังมีเรื่องซึ่งคิดขึ้นสำหรับเล่นละครผู้ชายประสมโรงกับผู้หญิงอีกชนิดหนึ่ง เช่นเอาบทเสภามาแปลงเป็นบทเล่นละคร คือ ตอนขุนช้างไปช่วยแต่งงานพระไวยเป็นต้น

ละครที่หัดขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๕ มีชื่อเสียงปรากฏสืบมาหลายโรง คือ :—

๑ ละครกรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศโรง ๑ ได้ละครกรมหลวงรักษรณเรศร์มาเปนครูหลายคน แต่เล่ากันว่าท่ารำก้นงอนผิดกับละครโรงอื่น ถึงพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เยาะไว้ในบทรำแม่ศรีเบิกโรงละครหลวงว่า:—

“สองแม่เอย แม่งามหนักหนา
เหมือนหนึ่งเทพธิดา ลงมากรายฉวายกร
รำเต้นเล่นดูดี ยิ่งกว่ามีมาแต่ก่อน
เปนแต่ท้ายไม่งอน เหมือนละครนอกเอย”

๒ ละครของพระองค์เจ้าดวงประภา (พระองค์ตุ้ย) กับพระองค์เจ้าสุดาสวรรค์ (พระองค์ปุก) พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงหัดขึ้นด้วยกันที่ในพระบวรราชวังโรง ๑ ได้ครูผู้หญิงละครหลวงครั้งรัชกาลที่ ๒ ผีกหัด เล่นทั้งละครในแลละครนอก แลเล่นรับงานหาด้วย เล่นมาถึงรัชกาลที่ ๕ จนตลอดพระชนมายุของพระองค์เจ้าดวงประภา

๓ ละครของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเปนเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมหัดขึ้นโรง ๑ เล่ากันว่าเดิมท่านได้พระราชทานบ้านเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงห์เสนี่) ที่สพานหัน มีตัวละครของเจ้าพระยาบดินทรเดชาเหลืออยู่ในบ้านนั้น

บ้าง ท่านจึงรวบรวมตั้งต้นหัดละครขึ้นครั้นต่อมาจึงหาตัวละครขึ้นใหม่อีกชุด ๑ เลือกหาครูล้วนแต่ที่มีชื่อเสียงวิเศษมาฝึกหัด เล่นตามแบบละครหลวงครั้งรัชกาลที่ ๒ แต่ฝึกหัดไว้เฉภาะละครตัวดี ถ้าจะเล่นออกโรงเมื่อใดท่านขอแรงละครนอกโรงอื่น ๆ มาผสมโรง ได้เคยเล่นถวายตัวในรัชกาลที่ ๔

ละครกรมหมื่นมเหศวร ฯ กับละครสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ๒ โรงนี้ นับว่าเปนละครโรงใหญ่ครั้งรัชกาลที่ ๔ นอกจากนั้นในจำพวกละครที่หัดดูเล่นเองยังมีอีกพวก ๑ เรียกว่า “ละครกุมปนี่” เจ้าของละครเปนเจ้าบ้าง เปนขุนนางบ้าง มีละครผู้หญิงแต่ที่เปนตัวดีแห่งละตัวสองตัว ผสมโรงเล่นกันตามวังเจ้าบ้านขุนนางที่เปนสมาชิกกุมปนีนั้น จะเล่นที่ไหนก็กำหนดนัดกัน ครั้นถึงวันนัดผู้ที่เปนเจ้าสำนักก็จัดโรงแลหาปี่พาทย์เตรียมไว้ สมาชิกต่างพาตัวละครกับสาวใช้ซึ่งเปนต้นบทแลลูกคู่ไปประชุมกันณสำนักที่จะเล่นละคร ครั้นเลี้ยงดูกันแล้ว ก็ลงโรงมีละครต่อไป ตัวละครแต่งตัวแต่อย่างน้อยไม่ได้แต่งเครื่องละคร ละครกุมปนีนี้เล่นอยู่ได้ไม่ช้า มีกิติศัพท์ว่าพวกสมาชิกคิดหาตัวละครเข้าไปในวัง ถูกกริ้วก็ไม่กล้าเล่นกันอย่างเดิมต่อไป แต่เจ้าของละครบางคนยังมีตัวละครซ่อนไว้เล่นอย่างเงียบ ๆ มาตั้งเปนละครโรงใหญ่ต่อในรัชกาลที่ ๕ ก็มี

ละครที่มีผู้หัดขึ้นสำหรับเล่นหางานในพื้นเมืองในรัชกาลที่ ๔ มีมากมายหลายโรงยากที่จะนับให้ถ้วนได้ จะกล่าวถึงแต่บางโรงที่มีชื่อ

เสี่ยงโดยการเล่นฤๅที่เล่นมายืดยาว คือ :—

๔ ละครของเจ้าจอมมารดาจันรัชกาลที่ ๔ หัดขึ้นในพระบรมมหาราชวังโรง ๑ ตัวละครโรงนี้ได้เปนครูหัดโรงอื่นต่อไปหลายคน คล้ายกับละครเจ้าจอมมารดาอัมพาเมื่อในรัชกาลที่ ๓

๕ ละครพระยาสีหราชฤทธิไกร (เสือ) โรง ๑ แล้วตกมาเปนของพระยานรานุกิจมนตรี (เปลี่ยน) ผู้เปนบุตร เล่นต่อมาในรัชกาลที่ ๕

๖ ละครพระยามณเฑียรบาล (บัว) โรง ๑ แล้วตกมาเปนของธิดาชื่อเกษ เล่นต่อมาในรัชกาลที่ ๕

๗ ละครชนี่สานเสมียนตราวังน่า บ้านอยู่ที่คลองสพานหัน โรง ๑ เลื่องฦๅในการเล่นเรื่องพระอภัยมณี ว่าเล่นดีนัก

๘ ละครจางวางเผือก บ้านอยู่ที่ปากคลองตลาดโรง ๑ เปนคู่แข่งกับละครเสมียนตรา

๙ ละครนายนวล บุตรเจ้ากรับ รับมรฎกบิดาเล่นต่อมาจนรัชกาลที่ ๕ โรง ๑

๑๐ ละครนายเนตร นายต่าย โรง ๑ นายเนตรเดิมเปนละครของคุณหญิงกลิ่น ภรรยาพระยาประจักษ์วรวิไสย นายต่ายนั้นเดิมเปนละครของกรมหมื่นภูมินทรภักดี เมื่อทรงเลิกเล่นละครจึงมาผสมโรงกับนายเนตร แล้วถวายตัวเปนข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเปนสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุน

พินิตประชานารฺถ เสด็จประทับอยู่ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ[๑] นายต่าย เป่นตัวนายโรงตลก เช่นเปนขุนช้างไม่มีใครสู้ นายเนตรนั้นก็เล่นดี ทั้งเปนนางแลเปนยืนเครื่อง กระบวรเล่นลครโรงนี้มีชื่อเสียงเลื่องฦๅ มาแต่ในรัชกาลที่ ๔ จนรัชกาลที่ ๕ จนกระทั่งสิ้นอายุนายเนตรนายต่ายแล้วทั้ง ๒ คน นางปลื้มอยู่ที่เหนือวัดอรุณ ฯ เปนน้องของภรรยานายเนตรยังคุมพวกลครเล่นต่อมา

๑๑ ลครนายทับ เดิมนายทับเปนตัวล่าสำลครกรมหลวงรักษรณเรศร์ ผีกหัดลูกหลานเล่นเปนลครนอกขึ้นโรง ๑ ลครโรงนี้เล่นสิบสกุลมาถึง ๓ ชั่วคน คือนางเอมธิดานายทับ แล้วพระจัดดุริยางค์ (ป่วน) พระสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน) บุตรของนางเอม ยังเล่นต่อมา ลครโรงนี้ยังเล่นอยู่จนบัดนี้

นอกจากลครในกับลครนอกที่กล่าวมา เมื่อรัชกาลที่ ๔ ยังมีลครชาตรีแลลครมายงมลายู ซึ่งเรียกกันว่าลครแขก เล่นแพร่หลายขึ้นในกรุงเทพ ฯ อิก ๒ อย่าง ที่จริงทั้งลครชาตรีแลลครแขกมีเล่นในกรุงเทพ ฯ มาแต่ก่อนรัชกาลที่ ๔ แล้ว ลครชาตรีมีเข้ามาเล่นแต่ครั้งกรุงธนบุรี ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๓ ยังมีพวกชาวเมืองพัทลุงอพยพเข้ามากับกองทัพสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ ครั้งยังเปนเจ้า

---

๑ เล่ากันมาว่า เมื่อนายต่ายจะอุปสมบทที่วัดพระเชตุพน ทรงจัดการพระราชทานทั้งสิ้น แห่สนุกถึงเลื่องฦๅ ด้วยชี่ม้าทั้งกระบวร พวกเกณฑ์แห่ชี่ม้าก้านกล้วย คนถือเครื่องบริขารแลไทยธรรมชี่ม้าหนัง ผู้ที่ถือไตรครองแลอุ้มบาตรชี่ม้าลคร ตัวเจ้านาคชี่ม้าเลื่อยไม้ เล่ากันว่ามีม้าทุกอย่างหมด ขาดอย่างเดียวแต่ม้าจริง ๆ เท่านั้น.

พระยาพระคลัง เมื่อราวปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๘๗ อิกครั้ง ๑ พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลสนามควาย คือแถวถนนหลานหลวงแลตลาดนางเลิ้งทุกวันนี้ มีพวกลครชาตรีเพิ่มเติมเข้ามาอิก ยังมีเชื้อสายเล่นลครชาตรีอยู่จนทุกวันนี้ ชั้นเดิมยังเล่นเปนลครผู้ชายเหมือนอย่างโนราชาตรีในมณฑลนครศรีธรรมราช ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระราชทานอนุญาตให้ผู้หญิงเล่นลครได้ พวกลครชาตรีจึงคิดผีกหัดผู้หญิงขึ้นเล่นประสมโรง คนก็หาเล่นแพร่หลายกว่าแต่ก่อน ลครชาตรีที่มีชื่อเสียงมากเมื่อในรัชกาลที่ ๔ นั้น ๒ โรง คือ:—

ลครชาตรีของนายหนู บ้านอยู่ตำบลสนามควายโรง ๑ เล่นอย่างโนราชาตรีที่มณฑลนครศรีธรรมราช ผิดกันแต่ตัวนายโรงใส่ชฎาไม่ใช้เทริด แลตัวนางเปนผู้หญิงแต่งตัวอย่างลครในกรุง ฯ กับมีตัวลครมากกว่าโนราในมณฑลนครศรีธรรมราช

ลครชาตรีของหลวงอิกโรง ๑ ลครชาตรีโรงนี้เปนผู้หญิงทั้งโรง เดิมเปนลครของพระองค์เจ้าบัทมราช พระราชธิดากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทรัชกาลที่ ๑ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เสด็จ ออกไป อยู่รักษาพยาบาล เจ้าจอม มารดา ของท่าน (คือเจ้าจอมมารดานุ้ยเล็ก เปนธิดาเจ้าพระยานคร ฯ พัฒน์) จึงทรงหัดลครขึ้นที่เมืองนคร ฯ โรง ๑ เดิมหัดเปนลครในเล่นเรื่องอิเหนา ครั้นเจ้าจอมมารดาถึงอนิจกรรมแล้ว เสด็จกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ พาลคร

โรงนั้นเข้ามาด้วย แล้วถวายเปนมรฎกแด่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เล่นเปนละครชาตรี จึงมีละครชาตรีของหลวงขึ้นอิกโรง ๑

ละครแชกที่เล่นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ นั้น จะเกิดขึ้นแต่พวกแชกครัวที่ได้มาคราวปราบปราม เมืองไทร เมืองบัตตานีที่กล่าวมาฤๅอย่างไรไม่ทราบแน่ ทราบแต่ว่าที่เล่นมีชื่อเสียงมากนั้น คือ :—

ละครนายเสื่อโรง ๑ เรียกกันว่า “ละครตาเสื่อ” ตัวนายเสื่อเปนนายโรงเล่นตามแบบละครมายง แต่งตัวอย่างมลายู ร้องก็เปนภาษามลายู แต่เจรจาเปนภาษาไทย เล่ากันว่าชอบเล่นเรื่องอิเหนาใหญ่ ละครตาเสื่อเล่นมาจนรัชกาลที่ ๕

ตัวละครครั้งรัชกาลที่ ๔ ที่ได้เปนครูละครต่อมามีมาก ที่ยังมีชีวิตรอยู่ในบัดนี้ก็หลายคน จะนับในละครหลวงก่อน

ครูยืนเครื่อง

๑ เจ้าจอมมารดาวาด เปนตัวอิเหนา ได้เปนครูละครหลวงในรัชกาลที่ ๕ ต่อมาเปนท้าววรจันทร์ เปนครูตัวอิเหนาละครหลวง กรมมหรศพในรัชกาลบัดนี้ด้วย

๒ เจ้าจอมมารดาเชี่ยน เปนตัวอิเหนา ได้เปนครูละครหลวงในรัชกาลที่ ๕ แลหัดละครรำของกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์

๓ เจ้าจอมมารดาสุ่น เปนตัววิหยาสะกำ ได้เปนครูละครหลวงในรัชกาลที่ ๕ ต่อมาเปนท้าววนิดาวิจาริณี

๔ ท้าวชื่น เปนตัวประสันตา ได้เปนครูละครหลวงในรัชกาลที่ ๕ ต่อมาเปนท้าวอินสุริยา

๕ คุณสัมฤทธิ์ เปนตัวจรกา ได้เปนครูละครหลวงในรัชกาลที่ ๕

๖ เจ้าจอมมารดาสายรัชกาลที่ ๕ เปนยี่เครื่องชั้นเด็ก ได้เปนครูละครหลวงในรัชกาลที่ ๕ แลครูละครคณะสวนกุหลาบในรัชกาลปัตยุบันนี้ .

ครูยักษ์

๗ คุณฉันจี่ เปนตัวทศกรรฐ์ มีชื่อเสียงเลื่องฦๅในกระบวรเปนทศกรรฐ์ ว่าในสมัยเดียวกันไม่มีตัวสู้ทั้งผู้ชายผู้หญิง แต่ถึงแก่กรรมเสียในรัชกาลที่ ๔ เล่ากันว่าตั้งแต่คุณฉันจีถึงแก่กรรมแล้วก็มิได้โปรดให้ละครหลวงเล่นเรื่อง รามเกียรติ์ ตอนมีบททศกรรฐ์มาจนตลอดรัชกาล คุณฉันจี่ได้เปนครูละครเจ้าจอมมารดาจัน

๘ คุณเด็ก เปนตัวนนทุก ได้เปนครูละครหลวงในรัชกาลที่ ๕ ต่อมาได้เปนท้าวโสภานิเวศน์.

๙ คุณกุหลาบ ธิดาเจ้าพระยาวิเชียรคิรี (เม่น) เปนทศกรรฐ์ตัวนั่งเมือง ไปผีกหัดละครขึ้นที่เมืองสงขลาเมื่อในรัชกาลที่ ๕ โรง ๑

ครูนาง

๑๐ เจ้าจอมมารดาเอม เปนตัวนางมะเดหวี ได้เปนครูละครในรัชกาลที่ ๕

๑๑ เจ้าจอมมารดาห่วง เปนตัวนางจินตะหรา ได้เปนครูละครหลวงในรัชกาลที่ ๕

๑๒ เจ้าจอมมารดาทับทิมรัชกาลที่ ๕ เมื่อยังเปนเด็กอยู่ในรัชกาลที่ ๔ เปนตัวนางแมว ถึงรัชกาลที่ ๕ เปนตัวนางเกนหลงหนึ่งหรัด ต่อมาได้เปนครูละครหลวงในรัชกาลที่ ๕ แลเปนครูละครคณะสวนกุหลาบในรัชกาลบัดยุบันนี้

๑๓ ท้าววัน เปนตัวนางประเสหรัน ได้เปนครูละครหลวงในรัชกาลที่ ๕

๑๔ คุณลำใย (น้องคุณดิ่นจิ๋ทศกรรฐ์) เปนตัวนางบาหยัน ได้เปนครูละครในรัชกาลที่ ๕

๑๕ คุณอรุ่น เปนตัวนางบุษบาชั้นใหญ่ ถึงรัชกาลที่ ๕ เปนภรรยาพระยาอรรคราชวราทร (เนตร) ได้กลับเข้ามาเปนครูละครหลวงในรัชกาลที่ ๕

๑๖ เจ้าจอมละม้ายรัชกาลที่ ๕ เปนตัวนางชั้นเด็ก ได้เปนครูละครหลวงในรัชกาลที่ ๕ แลเปนครูละครคณะสวนกุหลาบในรัชกาลบัดยุบันนี้

ละครสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ที่เปนละครชั้นใหญ่ ได้เปนครูละครชั้นเด็กในโรงเดียวกันมีหลายคน แต่ที่ปรากฏชื่อว่าได้ไปเปนครูละครโรงอื่นนั้น คือ:—

๑ หม่อมแก้ว เปนตัวไกรทอง (ศิษย์คุณน้อยงอก) ได้เปน

ครูลครท้าวราชกิจวรภัตร แลเปนครูลครในกรมมหรศพ ทรงตั้งเปน
ท้าวศรีสุนทรนาฏ ในรัชกาลบัดยุบันนี้

๒ หม่อมแย้ม เปนตัวอิเหนา ได้เปนครูลครท้าวราชกิจวรภัตร
แลลครผสมสามัคคี

๓ หม่อมศิลา เปนตัวยักษ์ ได้เปนครูลครเจ้าพระยาสุร
พันธุ์พิสุทธ

๔ หม่อมแสง (ลูกเจ้ากรับ) เปนตัวนางจินตะหรา ได้เปน
ครูลครเจ้าคุณจอมมารดาเอมวังน่า

๕ หม่อมวัน เปนตัวนางเอก ได้เปนครูลครท้าวราชกิจวรภัตร
แลเปนครูลครกรมมหรศพอยู่บัดน

๖ หม่อมหุ่น เปนตัวนาง ได้เปนครูลครท้าวราชกิจวรภัตร
ลครเจ้าจอมมารดาจันทร์ ที่ได้เปนครูลครโรงอื่น คือ :—

๑ ชื่อกลิบ เปนตัวนายโรง ไปเปนภรรยาเจ้าพระยามหินทร ฯ
ต่อมาได้เปนครูลครผสมสามัคคี

๒ ชื่อทิม เปนตัวนางเอก ได้เปนครูลครพระยาวิชิตสงคราม
จางวางเมืองภูเก็ต

ลครนายทับ พระสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน) หลานนายทับ
ได้เปนครูครอบลครนอกอยู่บัดนี้

ตัวลครครั้งรัชกาลที่ ๔ ที่ได้เปนครูต่อมายังมีอีก สิบชื่อไม่ได้
หมด จึงจดไว้แต่เท่านี้

ตำนานลครครั้งรัชกาลที่ ๕

ถึงรัชกาลที่ ๕ พอปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๑๒ ซึ่งเปนปีที่ ๒ ก็มีช้างด่างเมืองเชียงใหม่ (คือพระเสวตรวรวรรณ[๑]) มาส่พระบารมี แล้วได้ช้างทองแดง (คือพระมหารพีพรรณคชพงศ์) มาแต่เมืองนครศรีธรรมราชอิกช้าง ๑ มีงานสมโภชเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ พร้อมกันทั้ง ๒ ช้าง

ประเพณีการสมโภชช้างเผือกแต่ก่อนนั้น ปลูกโรงสมโภชที่ท้องสนามไชยให้ประชาชนได้เห็นเมื่อช้างขึ้นระวาง เรียกว่าสมโภชโรงนอกครั้ง ๑ ครั้นเสร็จการสมโภชโรงนอกแล้ว เมื่อพาช้างเผือกเข้าไปไว้ในโรงช้างต้น มีการสมโภชภายในพระราชวัง เรียกว่าสมโภชโรงในอิกครั้ง ๑ ในงานสมโภชโรงในนี้เคยมีลครผู้หญิงของหลวงเปนแบบมาแต่ในรัชกาลที่ ๒

ครั้งสมโภชพระเสวตรวรวรรณกับพระมหารพีพรรณคชพงศ์เข้าโรงในในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้มีลครหลวงที่โรงลครหลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตอนเย็นเล่นจับระบำตลก ตัวลครเลือกล้วนแต่จำอวดผู้ชายที่มีชื่อเสียงในเวลานั้นมาเล่นประสมโรง นายต่ายข้าหลวงเดิมเปนตัวพระอรชุน นายชำแตรเปนตัวนางเมขลา นายรุ่งเปนตัวรามสูร

---

๑ ช้างด่างในตำราเรียกว่าดำพงศ์ถนิม นับว่าศักดิ์สูงเสมอช้างเผือก ที่จริงหายากกว่าช้างเผือก เคยปรากฏในพงศาวดารแต่ ๒ ช้าง พระเสวตรวรวรรณนี้ยังปลาดที่ด่างเหมือนรูปเขียนไว้ในตำราโบราณด้วย.

บทระบำนั้นทรงพระราชนิพนธ์ไว้แต่เมื่อยังเสด็จประทับอยู่พระตำหนักสวนกุหลาบในรัชกาลที่ ๔ เล่ากันว่าขบขันนัก[๑] ครั้นวันรุ่งขึ้นโปรดให้ขอแรงละครผู้หญิงของหลวงครั้งรัชกาลที่ ๒ ซึ่งยังมีตัวเหลืออยู่ในเวลานั้นเล่นเรื่องสังข์ทอง ตัวละครที่เล่นล้วนครูทั้งนั้น คือ คุณบัวตัวท้าวสามนต์เดิม เปนท้าวสามนต์ คุณท้าววรจันทร์มาลัยตัวพระสังข์เดิม เปนพระสังข์ คุณชำตัวเงาะเดิม เปนเงาะ คุณจาดล่าสำเปนเชยใหญ่ คุณองุ่นสีดาเปนนางมณฑา คุณเอี่ยมบุษบาเปนนางรจนา คุณชำบาหยันเปนหัวน่านางทั้งหก ส่วนตัวผลัดแลตัวรองนั้นโปรดให้ละครหลวงในรัชกาลที่ ๔ ช่วยเล่นผสมโรง ต่อมาถึงปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ มีช้างเผือกมาแต่เมืองสุวรรณภูมิ (คือพระเสวตรสุวภาพรรณ) จะมีละครหลวงสมโภชโรงในตามแบบเก่าอีก ละครหลวงยังไม่ได้หัดขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๕ จึงโปรดให้ขอแรงละครหลวงครั้งรัชกาลที่ ๔ รวมกันซักซ้อมเล่นเรื่องอิเหนาต่อมาอีกระยะ ๑ แต่เล่นเฉภาะงานสมโภชช้างเผือก ถ้าเปนงานอื่นเช่นงานโสกันต์เปนต้น ก็โปรดให้หาละครที่ฝึกหัดกันขึ้นข้างนอก มีละครเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง เมื่อยังเปนพระยาราชสุภาวดี แลละครพระยาพิไชยสงคราม (อ่ำ) ข้าหลวงเดิมเมื่อยังเปนพระอินทรเทพเปนต้นเข้ามาเล่น บางทีมีการสโมสรปีใหม่โปรดให้เล่นละครสมัครผู้ที่เล่นเจ้านายก็มี ขุนนางก็มี แล้วแต่ใครจะ

---

๑ บทระบำตลกที่ทรงพระราชนิพนธ์ เดี๋ยวนี้เปนแต่จำกันได้คนละเล็กละน้อย หาฉบับให้ตลอดไม่ได้.

สมัคเล่น แต่เล่นเปนละครพูด นับว่าละครพูดในภาษาไทยมีขึ้นเปนที่แรกในครั้งนั้น เอาเรื่องละครรำเช่นเรื่องสังข์ศิลป์ไชยมาเล่นเปนละครพูดบ้าง เอาเรื่องนิทานมาเล่นบ้าง คราวสุดท้ายเล่นเรื่องนิทราชาคริช เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๒๒ ต่อมาคราวเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๒๔ เปนปีที่ ๑๔ ในรัชกาล จึงได้เริ่มหัดละครหลวงขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๕ ด้วยจะมีงานสมโภชพระนครอายุครบ ๑๐๐ ปี เปนงานใหญ่ในปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ โปรดให้ละครหลวงครั้งรัชกาลที่ ๔ เปนครูฝึกหัดตัวละครขึ้นใหม่ชุดหนึ่ง เล่นเรื่องอิเหนา ตั้งแต่อิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหา ไปจนถมหอบนางบุษบา ได้ออกโรงเล่นงานที่โรงละครปลูกขึ้นที่น่าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ เมื่อเฉลิมพระราชมณเฑียรพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทเนื่องในงานสมโภชพระนครครั้งนั้น แต่ละครหลวงที่หัดใหม่เล่นคราวเดียวแล้วก็เลิกหาได้เล่นต่อมาอีกไม่.

แต่ละครผู้หญิงของหลวงยังได้เล่นเปนพิเศษอีกครั้ง ๑ เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) ในงานสมโภชเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จกลับจากประเทศยุโรป ครั้งนั้นคนทั้งหลายพากันชื่นชมโสมนัสทั่วทุกชาติทุกชั้นบันดาศักดิ์ ต่างพวกต่างพากันจัดการสมโภช มีงานต่าง ๆ ติดต่อกันมาจนเกือบเดือนหนึ่งจึงเสร็จงาน ในคราวนั้นท่านข้างในที่ได้เปนข้าราชการมาในรัชกาลที่ ๔ พากันปรารภว่า ประเพณีการสมโภชแต่ก่อนมา ถ้าเปนงานใหญ่แล้วเคยต้องมีละครอิเหนา แต่ครั้งนี้ขาดไปเพราะไม่ได้ฝึกหัดละครหลวงไว้

เหมือนแต่ก่อน ท่านจึงคิดกันว่าในพวกท่านที่ได้เคยเปนละครก็ยังมีตัว
เหลืออยู่หลายคนด้วยกัน ยังไม่มีโอกาศที่จะได้สนองพระเดชพระคุณ
ในครั้งนั้น ควรจะรวมกันเล่นละครอิเหนาสมโภช จะได้สนองพระเดช
พระคุณกับเขาบ้าง ปฤกษากันแล้วจึงนำความที่ปรารภขึ้นกราบบังคม
ทูลสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนารถ ซึ่งทรงสำเร็จราชการ
แผ่นดินต่างพระองค์ แต่ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวยังไม่เสด็จกลับ ก็ทรงยินดีอนุโมทนาความประสงค์นั้น
ทรงรับเปนพระราชธุระอุดหนุนในการทั้งปวง ตลอดจนสร้างเครื่อง
แต่งตัวละครพระราชทานใหม่ให้บางเบาสำหรับผู้ที่สูงอายุ แลเสด็จลง
ทอดพระเนตรซักซ้อมเสมอ จนได้ออกโรงเล่นสมโภชที่โรงปลูกขึ้น
ในสวน (ศิวาลัย) ริมประตูแถลงราชกิจ เมื่อวันที่ ๗ กุมภาพันธ์
พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่นตั้งแต่อิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหา แลตอนบวงสรวงขับ
รำเมื่อใช้บล ตัวละครที่เล่นครั้งนี้เปนตัวสำคัญ คือ:—

ท้าวดาหา	เจ้าคุณพระอัยยิกา
ท้าวดาหา เมื่อบวงสรวง	เจ้าจอมมารดาหรุ่น
อิเหนา	ท้าววรจันทร์ (เจ้าจอมมารดาวาด)
สังคามาระตา	เจ้าจอมมารดาเชียน
สุหรานากง	ท้าววนิดาวิจาริณี (เจ้าจอมมารดาสุ่น)
กรัตปาตี	เถ้าแก่เหลี่ยม (ภายหลังเปนท้าวศรีสัจจา)

ล่าสำ	เจ้าจอมหนูสุด
จรกา	เถ้าแก่สัมฤทธิ์
สีย๊ะตรา	หม่อมเจ้าชายธานีนิวัตร ในกรมชุนพิทยลาภพฤฒิธาดา คุณทาววรจันทร์ผู้เปนย่า หัดให้รำสำหรับเล่นในคราวนั้น
ตำมะหงง	ท้าวโสภานิเวศน์ (เด็ก)
ยาสา	เถ้าแก่สารภี
ประสันตา	ท้าวอินสุริยา (ชื่น)
กะระตาหลา	เถ้าแก่เหลี่ยม เถ้าแก่ชุ่มเปนแทนตอนเถ้าแก่เหลี่ยมเปนกรัตปาติ
ยะรุเดะ	เถ้าแก่ชำ
ปูนตา	เถ้าแก่องุ่น
นางประไหมสุหรี่	เจ้าจอมมารดาชุ่ม
นางมะเดหวี่	เจ้าจอมมารดาเอม
นางมะโต	เจ้าจอมมารดาดวงคำ
นางดิก	เจ้าจอมมารดาพ่วง
นางเหมาหลาหงี่	ขรัวยายอรุ่น (ซึ่งเคยเปนตัวบุษบาลครชั้นใหญ่ในรัชกาลที่ ๔)
นางบุษบา	เจ้าจอมมารดาห่วง

นางบาหยัน เถ้าแก่ลำใย

นางประเสหรัน เถ้าแก่เปลี่ยน (ภายหลังเปนท้าวอินสุริยา)

นางผู้รับสั่ง เจ้าจอมมารดาสังวาลย์

นางผู้รับสั่ง ท้าวศรีสัจจา (เจ้าจอมมารดาอิ่ม)

ตัวละครที่เปนเสนาแลนางกำนัล ก็ล้วนแต่ที่ได้เคยเปนละครหลวงมาในรัชกาลที่ ๔ มีอายุกว่า ๕๐ ขึ้นไปทั้งโรง แต่ยังมีชั้นเด็กเข้าเล่นด้วยอิกพวก ๑ โดยเมื่อซ้อมละครนั้น สมเด็จพระบรมราชินีนารถ ฯ เสด็จประทับทรงอำนวยการ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอที่ยังทรงพระเยาว์อยากทรงเล่นบ้าง จึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอแลพระเจ้าลูกยาเธอที่ทรงพระเยาว์ กับทั้งหม่อมเจ้าเด็ก ๆ ที่เปนหลานของท่านผู้เปนตัวละคร แต่งเปน “แพะแกะโคกะทิงมหิงษา” สัตว์ต่าง ๆ อันเปนเครื่องบวงสรวงของท้าวดาหาทั้งฝูง ส่วนข้าราชการฝ่ายในครั้งรัชกาลที่ ๔ ที่มิได้เปนละครก็พากันสมัครมารับน่าที่ช่วยเหลือต่าง ๆ ดังเช่นพระองค์เจ้าพรรณราย ทรงรับเปนผู้ถวายไชยมงคลแทนผู้ที่เล่นละครเปนต้น ละครหลวงเล่นครั้งที่ก่อนนั้นถึงตัวละครแก่ชราก็จริง แต่เพราะเล่นด้วยความเต็มใจ จะสนองพระเดชพระคุณให้สมกับโอกาส กระบวรรำงามน่าดูยิ่งนัก มีคนอยากดูกันมาก แต่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งว่า ผู้ที่เล่นละครล้วนบันดาศักดิ์สูง เปนเจ้าจอมมารดาของเจ้านายที่เปนผู้หลักผู้ใหญ่ในแผ่นดินก็หลายพระองค์

ควรจะดูแต่ที่เปนดูกเปนหลาน จึงหาโปรดให้ผู้อื่นดูไม่ ถครหลวง ครั้งรัชกาลที่ ๔ เล่นคราวที่กล่าวนี้เปนครั้งที่สุดที่ถครหลวงเล่นในรัชกาลที่ ๕ แต่นั้นมาถครผู้หญิงของหลวงก็มิได้เล่นอีก แม้มีการหลวงฤๅจะทอดพระเนตรถคร ก็โปรดให้หาถครผู้อื่นเข้ามาเล่นจนตลอดรัชกาล

ถครผู้หญิงที่หัดกันขึ้นข้างนอกครั้งรัชกาลที่ ๕ ที่เปนถครของผู้มีบันดาศักดิ์มากกว่าเมื่อรัชกาลที่ ๔ เพราะเล่นถครกันแพร่หลายออกไปจนหัวเมือง จะกล่าวถึงแต่ถครซึ่งนับว่าเปนโรงใหญ่ในกรุงเทพ ฯ ก่อน คือ

(๑) ถครของพระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงค์ฤทธิโรง ๑ เริ่มหัดมาในรัชกาลที่ ๔ มาตั้งโรงในรัชกาลที่ ๕ ถครโรงนี้เล่นถครในตามแบบรัชกาลที่ ๒ ยั่งยืน เมื่อพระองค์เจ้าสิงหนาทสิ้นพระชนม์แล้ว เปนของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์รับสืบสกุลต่อมา ถครโรงนี้ได้เล่นงานหลวงมากกว่าถครโรงอื่น แลมีตัวถครที่ราดถึงผู้มือครูหลายคน แต่ฝึกหัดกันต่อมาในโรงเดียวกันนั้นเองเปนพื้น มีปรากฏว่าไปเปนครูโรงอื่นแต่คุณหญิงเทศ นัฏกานุรักษ์ เปนตัวยักษ์ ได้เปนครูอยู่ในกรมมหรศพบัดนี้ ตอนหลังเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ เล่นถครนอกเช่นเรื่องพระอภัยมณีเปนโรงใหญ่บ้าง แล้วสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัติวงศ์ ทรงช่วยคิดให้เล่นถครไทยเปนทำนองถครออปราฝรั่งเรียกว่าถครดึกดำบรรพ์อีกอย่าง ๑

อนึ่งเมื่อเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ บังคับการกรมมหรศพนั้น ได้ฝึกซ้อมโขนหลวงให้เล่นละครรำเปนที่แรก เคยเล่นทั้งเรื่องรามเกียรติ์แลเรื่องอิเหนา นับว่าละครผู้ชายทั้งโรงกลับมีชื่นอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ อีกโรง ๑ มีตัวที่ได้เปนครูละครต่อมา คือ :—

๑ พระยาพรหมาธิบาล (ทองใบ) เปนตัวทศกรรฐ์ไม่มีตัวสู้ในสมัยเดียวกัน ได้เปนครูยักษ์ทั้งโขนแลละคร

๒ พระยานัฏกานุรักษ์ (ทองดี) น้องพระยาพรหมาธิบาล เปนตัวพระราม ได้เปนครูครอบโขนละครในกรมมหรศพอยู่บัดนี้

(๒) ละครของเจ้าคุณจอมมารดาเอม หัดขึ้นในวังน่าโรง ๑ เล่นตามแบบละครหลวงเปนพื้น กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ทรงพระนิพนธ์บทละครนอกให้เล่นบ้าง มีตัวละครโรงนี้ได้ ไปเปนครูละครที่อื่น คือ :—

๑ ชื่อปริง เปนตัวอิเหนา ได้ไปเปนครูละครสมเด็จพระศรีสวัสดิ์กรุงกัมพูชา

๒ ชื่อเด็ก เปนตัวสังคามาระตา ได้ไปเปนครูละครสมเด็จพระศรีสวัสดิ์กรุงกัมพูชา

(๓) ละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ดำรงโรง ๑ เล่นเปนเชื้อมาแล้วแต่ในรัชกาลที่ ๔ มาตั้งเปนโรงใหญ่ในรัชกาลที่ ๕ เดิมชอบเล่นเรื่องดาหลัง ต่อมาเล่นทั้งละครในแลละครนอก กระบวนรำเจ้าพระยามหินทร ฯ คิดยักเยื้องไปจากแบบหลวง จนเกิดเปน

แบบลครเจ้าพระยามหินทร ฯ ชั้นอิกอย่าง ๑ มีผู้นิยมเอาอย่างกันก็มาก

เจ้าพระยามหินทร ฯ เปนผู้คิดให้ลครไทยเล่นประจำโรงเก็บเงินคนดูเปนที่แรก เรียกโรงลครของท่านว่า ปรินสริเอเตอ[๑] หมายความว่าเปนลครของพระองค์เจ้าที่เปนหลานของท่าน มีกำหนดเล่นเวลาเดือนหงาย แต่แรกเล่นเดือนละสัปดาห์ ๑ แต่เรียกตามภาษาอังกฤษว่าวิก ๑ ภายหลังเล่นเปนเดือนละ ๒ สัปดาห์ ตั้งแต่ขึ้น ๘ ค่ำไปจนแรม ๗ ค่ำ คนก็ยังเรียกคราวที่เล่นลครคราว ๑ ว่า "วิก" อยู่อย่างเดิม จึงเปนต้นตำราที่ลครโรงอื่นตลอดจนดิเกเอาเปนกำหนดเล่นต่อมา

ตัวลครโรงนี้ได้เปนครูฝึกหัดโรงอื่นหลายคน ที่มีชื่อปรากฏคือ:—

๑ ชื่อเบ้า หลานเจ้ากรับ เปนตัวเงาะ เปนภรรยาเจ้าพระยามหินทร์ ฯ ต่อมาได้เปนครูลครเจ้าคุณจอมมารดาแพ

๒ ชื่อเปลี่ยน เปนตัวท้าวสามนต์ เปนภรรยาเจ้าพระยามหินทร์ ฯ ได้เปนครูลครเจ้าคุณจอมมารดาแพ

๓ ชื่อเครือ เปนตัวมังรายกยอชวา ได้เปนครลครผสมสามัคคี แลลครเจ้าคุณจอมมารดาแพ

---

๑ ชื่อเหมือนกับลครปรินซิสธิเอเตอในเมืองลอนดอน ที่ท่านได้ไปดูเมื่อครั้งเปนอุปทูตไปกับพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม)

๔ ชื่อเสงี่ยม เปนตัวยืนเครื่อง ได้ไปเปนครูดครเจ้าอินทวโร รสสุริยวงศ์เมืองเชียงใหม่

เมื่อเจ้าพระยามหินทร์ ฯ ถึงอสัญกรรมแล้ว ดครโรงนี้โดย มากไปอยู่ในเจ้าหมื่นไวยวรนารถ บุศ บุตรของท่าน ปรากฏชื่อว่า ดครบุตรมหินทร์ ได้เคยพาไปเล่นจนประเทศยุโรป เมื่อสิ้นอายุบุตร มหินทร์แล้วเปนดครของคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ เทพหัสดินทร ณกรุงเทพ เรียกชื่อว่าดครผสมสามัคคีต่อมาจนเลิก

(๔) ดครของเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต) โรง ๑ เล่นกับ มโหรีคล้ายกับดครกลายครั้งรัชกาลที่ ๓ แต่มีตัวดคร เล่นเรื่องอิเหนา ร้องลำต่าง ๆ บางทีเปนเพลง ๓ ชั้นก็มี หาได้เล่นเหมือนดคร โรงอื่นไม่

(๕) ดครของท้าวราชกิจวรภัตร แพ ธิดาสมเด็จเจ้าพระยา บรมมหาประยุรวงศ์โรง ๑ เล่นทั้งดครในแลดครนอก ตัวดครมี น้อยแต่ได้เคยเล่นถวายตัว

(๖) ดครของเจ้าคุณจอมมารดาแพโรง ๑ เล่นตามแบบดคร เจ้าพระยามหินทร์ ฯ

(๗.) ดครของกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์โรง ๑ ทรงหัดขึ้น เมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๕ เล่นทั้งดครในแลดครนอก ได้เคยเล่น ถวายตัวหลายครั้ง เดิมเล่นเปนดครรำ แล้วเล่นเปลี่ยนแปลงไป เปนดครร้อง ตั้งโรงเล่นอย่างดครเจ้าพระยามหินทร์ ฯ เรียกว่าดคร

ปรีดาลัย เปนต้นแบบแผนของละครร้องที่เล่นกันมาจนทุกวันนี้ ละครผู้หญิงที่หัดขึ้นเล่นละครนอกเมื่อรัชกาลที่ ๕ ยากที่จะนับจำนวนให้ถ้วนได้ จะกล่าวถึงแต่ที่เปนละครมีชื่อโด่งดัง คือ:—

(๘) ละครของหม่อมเจ้าเต่า (หม่อมเจ้าละมุน) ในกรมพระเทเวศรวัชรินทร์โรง ๑

(๙) ละครของพระยาจิรายุมนตรี (เนียม) เมื่อยังเปนพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองโรง ๑

(๑๐) ละครของพระยาพิศาลผลพาณิช จินสื่อ โรง ๑ โรงนี้เล่นกระบวรรบเอาวังวเปนครูผิดกับโรงอื่น ส่วนละครที่หัดขึ้นตามหัวเมือง ที่มีชื่อว่าเปนละครโรงใหญ่เล่นละครใน มีเรื่องอิเหนาเปนต้น คือ:—

(๑๑) ละครของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ พระเจ้าเชียงใหม่โรง ๑

(๑๒) ละครของเจ้าอินทวโรรส เจ้านครเชียงใหม่โรง ๑ เล่นตามแบบละครเจ้าพระยามหินทร์ ฯ เคยเล่นถวายตัว

(๑๓) ละครเจ้าบุญทวาวงศ์มานิต เจ้านครลำปางโรง ๑

(๑๔) ละครของเจ้าพระยาสุรพันธุ์พิสุทธ์ หัดขึ้นแต่เมื่อยังเปนพระยาเพ็ชรบุรีโรง ๑ ได้เคยเล่นถวายตัวหลายครั้ง

(๑๕) ละครของเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนูพร้อม) เมื่อยังเปนพระยานครศรีธรรมราชโรง ๑

(๑๖) ละครของเจ้าพระยาคทาธรธรณินทร์ (เยี่ย) เมื่องพระ

ตะบอง (หัดมาแต่ในรัชกาลที่ ๔) โรง ๑

(๑๗) ละครของพระยาวิชิตสงคราม จางวางเมืองภูเก็ตโรง ๑

(๑๘) ละครของพระยาเสนานุชิต (นุช) เมืองตะกั่วป่าโรง ๑

(๑๙) ละครของพระยาจรูญราชโภคากร (คอซิมเต็ก) เมืองหลังสวนโรง ๑ ได้เคยเล่นถวายตัว

(๒๐) ละครของคุณกุหลาบ ธิดาเจ้าพระยาวิเชียรคีรี เมืองสงขลาโรง ๑

บทละครที่มีขึ้นใหม่เมื่อรัชกาลที่ ๕ ที่เป็นพระราชนิพนธ์ คือคำเจรจาละครอิเหนา ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อครั้งเล่นละครหลวงที่หัดใหม่ในรัชกาลที่ ๕ เรื่อง ๑ กับละครเรื่องเงาะป่าเรื่อง ๑ เหตุที่จะทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องเงาะป่านั้น เดิมทรงเลี้ยงเด็กเงาะผู้ชายไว้คน ๑ ชื่อว่าคนัง ได้มีรับสั่งถามเด็กคนังถึงประเพณีต่าง ๆ ของพวกเงาะเนือง ๆ ครั้นเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) ทรงประชวรไข้ ครั้นพระอาการค่อยคลายขึ้น แต่หมอยังห้ามมิให้เสด็จออกจากห้อง ๘ วัน จึงทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องเงาะป่าพอแก้รำคาญเป็นหนังสือประมาณ ๓ เล่มสมุดไทย[๑] ต่อมาโปรดให้มโหรีร้องถวายทรงฟังบ้าง แลได้โปรดให้ลองเล่นละคร เอาตัวเด็กคนังเงาะหัดรำทำบทของตัวเอง เล่นตอนต้นทอดพระเนตรครั้ง ๑

---

๑ บทละครพระราชนิพนธ์เรื่องเงาะป่า พระราชทานกรรมสิทธิ์แก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงนิภานภดล ได้พิมพ์แล้ว ๒ ครั้ง.

ส่วนบทลครนอกมิ่ปรากฏ คือ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทรงพระนิพนธ์เรื่องพระสมุท ตั้งแต่พระสมุทเข้าสวนจนถึงท้าวรณจักรล้ม ให้เจ้าคุณจอมมารดาเอมเล่นลครเรื่อง ๑ เปนหนังสือ ๓ เล่มสมุดไทย บทลครของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ แต่งเรื่องนารายน์สิบปางบางตอน เรื่องพระอภัยมณีบางตอน แลเรื่องพระลอเรื่อง ๑ ต่อมาเมื่อเล่นลครดึกดำบรรพ์ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัติวงศ์ทรงคัดบทลครเรื่องอิเหนา เรื่องสังข์ทอง เรื่องสังข์ศิลป์ไชย แลเรื่องคาวีมาแปลงเปนบทลครดึกดำบรรพ์หลายตอน[๑] เมื่อกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงเล่นลครรำ ก็ทรงพระนิพนธ์บทขึ้นหลายเรื่องหลายตอน คือเรื่องไกรทอง เรื่องพระลอ แลเรื่องขุนช้างขุนแผนเปนต้น แต่ลครเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงเปนมิ่บทที่แต่งใหม่มากยิ่งกว่าโรงอื่น ชั้นเดิมเจ้าพระยามหินทร์ ฯ ได้นายวานกับนายทิม (นักเทศน์มหาราช) เปนคนชำนาญลอนมาช่วยแต่งบทเรื่องดาหลังกับเรื่องขุนช้างขุนแผน มาชั้นหลังได้หลวงพัฒนพงศ์ภักดิ์ (ทิม) เมื่อยังเปนขุนจบพลรักษ์มาเปนผู้แต่ง เอาเรื่องราชาธิราชมาแต่งเปนบทลครเรื่อง ๑ หลายตอน เอาเรื่องเสภาขุนช้างขุนแผน คือตอนพลายเพ็ชรพลายบัว[๒] มาแต่งเปนบทลครอิกตอน ๑ คัดเอาเรื่องใน

---

๑ บทลครดึกดำบรรพ์ยังไม่ได้พิมพ์ น่ากลัวจะสูญหายไปเสียบ้างแล้ว.

๒ ในบรรดาเรื่องลครที่เจ้าพระยามหินทร์ ฯ ริเล่น เรื่องราชาธิราชกับเรื่องขุนช้างขุนแผน เปนดีกว่าเรื่องอื่นหมด.

พงศาวดารจึ่นมาแต่งเปนบทดครก็หลายเรื่อง คือเรื่องห้องสิน เรื่องตั้งฮั่น เรื่องสามก๊ก เรื่องหงอโต้ เรื่องซุยถัง เรื่องบ้วนฮ่วยเหลา เหล่านี้ นอกจากนี้เอาเรื่องหนังสือกลอนอ่านมาแต่งเปนบทดครเปนตอน ๆ อิกหลายเรื่อง คือเรื่องจันทโครบ เรื่องทิณวงศ์ เรื่องมณีสุริยวงศ์ เรื่องฉักษณวงศ์ เรื่องพระสมุท เรื่องสิงหไตรภพ เรื่องสุริยวงศ์พรหมเมศร์ เรื่องสามฤดู เหล่านี้ ที่หลวงพัฒนพงศ์ภักดีคิดเรื่องขึ้นใหม่เองก็ ๒ เรื่อง คือเรื่องวงศ์เทวราช[๑] เรื่อง ๑ เรื่องยักษ์ยักษาเรื่อง ๑

บทดครทั้งปวงแต่ก่อนเปนแต่หนังสือเชียน พึ่งเริ่มพิมพ์เมื่อในรัชกาลที่ ๕ ดูเหมือนหมอสมิทเจ้าของโรงพิมพ์ที่บางคอแหลมได้บทดครเรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ ฉบับของสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ไปพิมพ์ก่อน หมอสมิทริพิมพ์จำหน่ายทีละเล่มสมุดไทย ขายราคาเล่มละสลึง (๒๕ สตางค์) พอออกจำหน่ายก็ขายดี ด้วยแต่ก่อนนั้นมิใคร่จะมีใครได้อ่านเรื่องรามเกียรติ์ ได้รู้เรื่องแต่โดยดูโขนดูดครฤๅดูรูปเชียน ครั้นได้อ่านหนังสือรู้เรื่องเลยติดก็พากันชอบใจซื้อบทดครไปอ่าน หมอสมิทพิมพ์เรื่องรามเกียรติ์แล้วจึงพิมพ์บทดครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ต่อมา เมื่อปีจอฉศก พ.ศ. ๒๔๑๗ นับว่าบทดครอิเหนาได้พิมพ์เปนครั้งแรกในปีที่กล่าวนี้ แต่นั้นทั้งโรง

---

๑ เรื่องวงศ์เทวราชนี้เมื่อเจ้าของพิมพ์ พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เยาะเล่นเปนบทซ้อนมีอยู่หลายเล่มสมุดไทย.

พิมพ์หมอสมิทแลโรงพิมพ์อื่น ๆ ก็พากันพิมพ์บทลครเรื่องต่าง ๆ จำหน่ายโดยลำดับมา เปนเหตุให้คนทั้งหลายได้อ่านบทลครกันแพร่หลาย แลพวกที่เล่นลครนอกในพื้นเมืองก็ได้เล่นบทพระราชนิพนธ์ทั่วไป แต่การที่พิมพ์บทลครให้คนทั้งหลายได้อ่านกันแพร่หลายนั้น เลยเปนเหตุให้มีบทลครเกิดขึ้นอีกจำพวก ๑ ซึ่งมิได้แต่งสำหรับเล่นลครด้วยเมื่อหมอสมิทพิมพ์บทลครขายย่อยเปนเล่มละสลึงหนึ่ง คนอ่านพากันติดใจ โดยบทพิมพ์จบเรื่องแล้วก็ยังมีคนถามหาจะใคร่รู้เรื่องต่อไปอีก ด้วยเหตุนี้พวกเจ้าของโรงพิมพ์อื่น ๆ ที่พิมพ์หนังสือขายอย่างหมอสมิท จึงคิดอ่านจ้างผู้ชำนาญกลอนไว้แต่งบทลครต่อเรื่องเดิมพิมพ์ขายเล่มละสลึงต่อมาอีกหลายเรื่อง แล้วแต่ผู้แต่งจะแต่งอย่างไรก็ตามใจ สุดแต่ให้ขายได้เปนประมาณ ส่วนผู้แต่งนั้นก็ไม่เคยเล่นลคร แลไม่ได้หมายจะแต่งให้ใครเล่นลคร ได้ค่าจ้างก็แต่งไปตามชอบใจ เพราะฉนั้นจึงเกิดเปนบทลครพวกที่แต่งต่อบทเดิมขึ้นอีกพวก ๑ สักแต่เรียกว่าบทลครแต่ลครหาได้เล่นไม่

ว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงอันเปนปัจจัยแก่ลครรำ

พิเคราะห์ดูโดยทางตำนานการเล่นลคร รัชกาลที่ ๕ ควรนับว่าเปนหัวต่อของการเล่นลครรำอีกตอนหนึ่ง ด้วยรัชกาลที่ ๕ ยังยืนถึง ๔๒ ปี ในชั้นแรกการเล่นลครรำแพร่หลายดังได้แสดงมาแล้ว แต่นานมาเมื่อการงานทั้งปวงในเมืองไทยเปลี่ยนแปลงไปด้วยความเจริญของบ้านเมือง

การเล่นละครก็เปลี่ยนแปลงไปด้วยเหตุต่าง ๆ เป็นต้นว่าเมื่อโปรดให้ราษฎรเป็นอิสระแก่ตัวทั่วไป ไม่จำต้องมีมูลนายดังประเพณีเดิม ผู้ที่จะสมัครให้ถูกหลานหัดเป็นละครก็น้อยลง ด้วยไม่จำต้องพึ่งผู้มีบันดาศักดิ์ดังแต่ก่อน ส่วนผู้มีบันดาศักดิ์นั้นเล่า เมื่ออำนาจน่าที่แลทางที่ได้ผลประโยชน์จำกัดลง การที่จะควบคุมเลี้ยงดูผู้คนไว้เล่นละครก็ยากขึ้น เป็นเครื่องขัดข้องแก่การที่มีละครโรงใหญ่ไม่เหมือนแต่ก่อน ถึงละครโรงเล็ก ๆ ที่ได้ฝึกหัดขึ้นฤๅผสมโรงสำหรับรับงานหานั้น เมื่อโปรดให้ลดจำนวนบ่อนเบี้ยลงโดยอันดับมา ทางที่ละครเคยหาผลประโยชน์ก็ได้น้อยลงทุกที แต่ทุนที่ต้องจับจ่ายใช้สอยในการเล่นละครกลับมากขึ้น เพราะสิ่งของเครื่องบริโภคใช้สอยมีราคาแพงขึ้นกว่าแต่ก่อน ด้วยเหตุที่กล่าวมาเหล่านี้ ผู้ที่มีละครรำจึงพากันเลิกเสียโดยมาก ส่วนผู้ที่ยังรักจะเล่นต่อไปก็มักต้องคิดเปลี่ยนวิธีเป็นตั้งโรงละครประจำที่ เล่นเก็บเงินจากคนดูเป็นผลประโยชน์

ก็แลการที่เล่นละครโดยกระบวรเก็บเงินจากคนดูนั้น จะได้ผลประโยชน์มากฤๅน้อย ฤๅถ้าว่าอีกนัยหนึ่ง คือจะได้กำไรฤๅขาดทุนย่อมอาไศรยที่มีคนดูมากฤๅดูน้อยเป็นข้อสำคัญ ผู้เป็นเจ้าของละครจำต้องคิดเล่นแต่ให้ชอบใจคนดูเป็นประมาณ ความข้อนี้เป็นเหตุให้ละครใน เช่นละครอิเหนาตั้งต้นเสื่อมทรามลง เพราะละครในเล่นสำหรับดูกระบวรรำแลพึ่งร้อง ไม่เล่นตลกคนองสนุกสนานเหมือนกับละครนอกถึงแต่เดิมมาก็เล่นแต่สำหรับผู้ดีดู ครั้นเอามาเล่นให้ราษฎรดู ราษฎร

ก็ติว่าเล่นช้าไม่ชอบดูลครในเหมือนกับลครนอก ต่อมาเมื่อเกิดวิธีผู้ชายเล่นเปนลิเก แลผู้หญิงเล่นเปนลครร้องมีชื่น ลครนอกอย่างเก่าก็เสื่อมทรามไปด้วยกันกับลครใน เพราะการเล่นลครรำจะเปนลครในก็ดี ฤๅลครนอกก็ดี ตัวลครต้องหัดรำอยู่ช้านานกว่าจะออกโรงเล่นได้ เครื่องแต่งตัวก็ต้องปักดิ้นเลื่อมลงทุนมาก ฝ่ายลิเกแลลครร้องไม่ต้องฝึกหัดเท่าใดก็เล่นได้ เครื่องแต่งตัวก็ไม่ต้องลงทุนรอนมากมายเหมือนลครรำ เพราะลิเกอาไศรยแต่เล่นให้ขบขัน ลครร้องก็อาไศรยแต่เล่นประโลมให้ถูกใจคน ก็มีคนดูจนได้ผลประโยชน์พอเลี้ยงตัวใช่แต่เท่านั้น ยังมีการเล่นของต่างประเทศ คือหนังฉายเข้ามาตั้งโรงเล่นแย่งคนดูอิกชั้นหนึ่ง ด้วยเหตุเหล่านี้การเล่นลครรำอย่างเดิมจึงได้เสื่อมมาโดยลำดับ จนทุกวันนี้นอกจากลครหลวงในกรมมหรศพกับลครคณะสวนกุหลาบไปแล้ว ลครที่จะเล่นเรื่องรามเกียรติ์ อุณรุท ฤๅอิเหนาได้ตามแบบลครในเห็นจะมีน้อยที่เดียว บรรยายมาด้วยเรื่องตำนานลครอิเหนาสั้นเนื้อความเพียงเท่านี้.